МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Науковий збірник

Випуск 3

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Соколенко Ольга Леонідівна *– доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Члени редакційної колегії:

Алексєєнко І.Г., *доктор політичних наук, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Булат Є.А., *доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Вишня В.Б., *доктор технічних наук, професор, начальник кафедри спеціальної техніки та інформаційних технологій, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ*

Гошовський В.С., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Дрозд В.Г., *доктор юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник, Начальник 3-го науково-дослідного відділу науково-дослідної лабораторії проблем правового та організаційного забезпечення діяльності, Міністерство ДНДІ МВС України*

Легеза Є.О., *доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного та митного права, Університет митної справи та фінансів*

Ліпинський В.В., *кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та митного права, Університет митної справи та фінансів*

Лютіков П.С., *доктор юридичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри адміністративного та митного права, Університет митної справи та фінансів*

Макушев П.В., *доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету, Дніпровський гуманітарний університет*

Мацей Борский, *доктор філософії, декан факультету адміністрування та менеджменту, Університет Humanitas, Сосновець (Республіка Польща)*

Мінченко С.І., *доктор юридичних наук, професор, Перший проректор з навчально-методичної та наукової роботи, Національна академія прокуратури України*

Патерило І.В., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Пиріг І.В., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ*

Сачко О.В., *доктор юридичних наук, доцент кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Столітній А.В., *доктор юридичних наук, керівник експертної групи з питань реформування правоохоронних органів, Офіс Президента України*

Тертишник В.М., *доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правоохоронної діяльності та кримінально-правових дисциплін, Університет митної справи та фінансів*

Хрідочкін А.В., *доктор юридичних наук, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри загально-правових дисциплін, Дніпровський гуманітарний університет*

Чабаненко М.М., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Чаплинська Ю.А., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ*

Шуба Б.В., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Юзікова Н.С., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Юрчишин В.М., *доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінальної юстиції Чернівецького юридичного інституту, Національний університет «Одеська юридична академія»*

Науковий збірник містить статті, що висвітлюють питання з різних галузей права.
Видання розраховане на викладачів юридичних факультетів вищих навчальних закладів,
а також осіб, які цікавляться питаннями розвитку юридичної науки в Україні.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com
від польської компанії Plagiat.pl.

Зміст наукових праць не завжди збігається з точкою зору редакційної колегії.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet рішенням вченої ради
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(Протокол № 13 від 24.06.2021 р.)

Офіційний сайт: *apnl.dnu.in.ua*

Засновник: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Науковий збірник «Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції» є фаховим виданням категорії «Б»
на підставі Наказу МОН України від 9 лютого 2021 року № 157 (додаток 4)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 23163-13003ПР
від 05.01.2018 р. видане Міністерством юстиції України

ISSN 2408-9257

© Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2021

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.15
DOI https://doi.org/10.15421/392141

Волошко О. О.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради

ВІДНОСИНИ МІЖ УРЯДОМ П. СКОРОПАДСЬКОГО ТА ПРЕДСТАВНИКАМИ НІМЕЧЧИНИ У ПРОЦЕСІ СТВОРЕННЯ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА (КВІТЕНЬ-ЛИСТОПАД 1918 Р.)

RELATIONS BETWEEN THE GOVERNMENT OF P. SKOROPADSKY AND THE REPRESENTATIVES OF GERMANY IN THE PROCESS OF CREATION OF THE AGRICULTURAL LEGISLATION (APRIL-NOVEMBER 1918)

У статті досліджується вплив німецької адміністрації на створення аграрного законодавства урядом П. Скоропадського. У процесі дослідження були опрацьовані нормативно-правові акти, опубліковані документи, а також архівні матеріали. Проаналізовано втаємничені погляди німецької адміністрації на призначення гетьманського режиму і методи співробітництва з ним. Охарактеризовано модель земельної реформи, яку німецька адміністрація рекомендувала провести. Показано участь авторитетного німецького фахівця-аграрника в роботі аграрної комісії при уряді, а потім особливої наради при гетьмані під час підготовки проєкту головного земельного закону. Наведено його аргументи на користь парцеляції поміщицьких земель і включення селян-господарів у систему виробництва цукру шляхом придбання ними паїв цукрових заводів. За результатами проведеного дослідження зроблені такі висновки. Законотворчість гетьманського уряду з регулювання аграрних відносин перебувала під пильним наглядом німецької адміністрації, що пояснювалося економічними інтересами окупантів в Україні. Німці мали безпосередній вплив на гетьмана, контролювали склад його уряду, тримали свого представника в урядових аграрних комісіях з питань розробки головного земельного закону. Вони були в курсі справ щодо підготовки найважливіших законопроєктів і давали свої рекомендації щодо них. Окремі законопроєкти були розроблені й затверджені на їхню вимогу. Німецька адміністрація проявляла толерантність у питанні про запровадження принципу примусового відчуження землі за викуп і лише настирливо його рекомендувала гетьманському уряду. Вона так і не наважилась віддати наказ про його запровадження, як це було зроблено в окупованій Курляндії (Латвії). Натомість жорсткий підхід спостерігався при регламентації організації жнив, порядку реалізації врожаю, орендних відносин. Так, німецька адміністрація виступила за обмеження спекулятивних прагнень латифундистів при здачі землі в оренду. Оцінюючи вплив німецьких представників на законотворчість, слід зазначити, що в окремих випадках він сприяв або міг сприяти за певних обставин частковій стабілізації та раціональному впорядкуванню аграрних відносин. Однак визначальним його напрямком стала якраз їх дестабілізація в результаті абсолютизації позаекономічного примусу. Це мало катастрофічні соціально-економічні й політичні наслідки як в Україні, так і в Німеччині.

Ключові слова: *Гетьманат, німецька адміністрація, законотворчість, законодавство, земельна реформа.*

The influence of the German administration on the creation of agricultural legislation by the government of P. Skoropadsky is examined in the article. In the course of the research, normative legal acts were processed, documents were published, as well as archival materials. The secret views of the German administration on the appointment of the Hetman regime and methods of cooperation with it were analyzed. The model of land reform recommended by the German administration was described. The participation of an authoritative German specialist-agrarian in the work of government commissions during the preparation of the draft main land law was shown. His arguments in favor of the parcelling of landed estates and the inclusion of peasant farmers in the system of sugar production by purchasing shares of sugar factories were given. According to the results of the study, the following conclusions were made. The legislation of the Hetman's government to regulate agrarian relations was under the close supervision of the German administration, which was explained by the economic interests of the occupiers in Ukraine. The Germans had a direct influence on the hetman, controlled the composition of his government, kept their representative in government agrarian commissions to develop the main land law. They were aware of the preparation of the most important bills and gave their recommendations on

© Волошко О. О., 2021

them. Some bills were developed and approved at their request. The German administration was tolerant of the introduction of the principle of forced expropriation of land for ransom and only insistently recommended it to the Hetman's government. It did not dare to order its introduction, as was done in occupied Courland (Latvia). Instead, a strict approach was observed in the regulation of the organization of harvests, the order of harvest, lease relations. Thus, the German administration advocated limiting of the speculative aspirations of landowners in the lease of land. The influence of the German representatives on law-making in some cases contributed, or could contribute in certain circumstances, to the partial stabilization and rational regulation of agrarian relations. However, its defining direction was precisely their destabilization as a result of the absolutization of non-economic coercion. This had catastrophic socio-economic and political consequences, both in Ukraine and in Germany.

Key words: *Hetmanate, German administration, lawmaking, legislation, land reform.*

Постановка проблеми. Як і більш ніж сто років тому, наразі Україна в умовах гібридної війни торує свій нелегкий шлях до побудови демократичного суспільства. Невід'ємною його складовою є реформування аграрних відносин на демократичних засадах, зважаючи на закономірності соціально-економічного розвитку, а також на світовий та вітчизняний досвід. Отож залишаються актуальними наукові розвідки історії аграрних відносин.

Стан вивчення проблеми. Аграрна політика Гетьманату була об'єктом дослідження сучасних науковців. Насамперед вагомий внесок у вивчення проблеми зробили загальні історики. Глибоке комплексне вивчення проблеми здійснили Г.В. Терела та Р.Я. Пиріг. Проте вони з відомих причин спеціально не досліджували юридичні аспекти теми. Історики права здебільшого зосереджувались на вивченні нормативно-правової бази аграрної політики. Зокрема, І.М. Зарицька досліджувала земельне законодавство, В.Д. Сидор вивчав особливості земельного законодавства і його вплив на подальше формування вітчизняного земельного законодавства, М.Ю. Бурдін аналізував аграрну політику і земельне законодавство в контексті державотворення. Тому обраний для дослідження аспект проблеми не вивчався. Зважаючи на це, **мета** поданої статті – дослідити вплив німецької адміністрації в Україні на законотворчість гетьманського уряду у сфері аграрних відносин.

Виклад основного матеріалу. Законотворчість гетьманського уряду щодо регулювання аграрних відносин відбувалася під впливом цілої низки чинників. До найголовніших із них треба віднести політику кайзерівської Німеччини, інтереси якої в Україні представляли керівництво штабу німецьких окупаційних військ на чолі з генералом В. Гренером та німецький посол А. Мумм.

Ще за часів перебування при владі Центральної Ради німецькі представники підготували для її уряду два законопроєкти, датовані 21 березня 1918 р., у яких сформулювали свою модель врегулювання аграрних відносин. Суть їх полягала в тому, що український уряд відмовлявся від положень Третього та Четвертого Універсалів, які «не произвели желаемого действия», і вважав неможливим проведення на той час наміченої ним аграрної реформи у дусі названих Універсалів, оскільки для цього потрібно було спочатку відновити спокій і порядок. Відтак, у *перехідний* період треба було повернутись до *старих* умов. З огляду на цю настанову уряд мав видати розпорядження, котре містило б такі положення: а) кожен, хто присвоїв собі чужу землю і чужий реманент, зобов'язаний негайно повернути їх власнику; б) кожен, хто руйнував майно, повинен негайно здійснити заходи для його відновлення; в) уряд погоджується на викуп селянами земель у поміщиків, а поміщикам ставиться в обов'язок іти назустріч селянам при укладенні таких *угод* [1, с. 28–29].

При розробці цих законопроєктів німецькі представники керувалися, по-перше, прагненням створити контрольовану ними ефективну систему одержання продовольства з України, а по-друге, соціально-економічними прогнозами, складеними не без допомоги латифундистів. Так, німці слідом за латифундистами пояснювали *дефіцит* грошей в Україні тим, що селяни їх нібито заховали і були твердо впевнені в *наявності* у селян бажання *заплатити* не тільки за нову землю, але й за вже ними зайняту [1, с. 28–29].

Отже, нічого оригінального кайзерівські «культуртрегери» не придумали, крім як обвинувачувати у економічних негараздах найменш захищеного в економічному та у правовому відношенні *дрібного* сільського товаровиробника

і перекладати на нього тягар чергової *викупної* земельної операції та *виконання* зобов'язань українського уряду по продовольчих поставках.

Політику *обвинувачень* та економічної *експлуатації* селянства проводили й інші *претенденти* на роль носіїв *нового* суспільного порядку і культури – керівники *більшовицької* партії. Щоправда, більшовики пояснювали селянські повстання «*куркульською*» агітацією [2, с. 13,16; 3, с. 40–41], а німці та «гетьманці» – «*більшовицькою*». Так, 3 червня 1918 р. підлеглі директора польової поліції німецьких військ в Україні доповідали йому: «У большей части крестьян «большевизм» в крови и они неохотно подчиняются властям» [4, арк. 15]. А більшовики у розпал антикомуністичного селянського руху скаржились, що українські селяни ведуть своє походження від *запорозьких козаків* і в Україні багато *анархічно* налаштованих *куркулів*, та й узагалі, Україна – це країна, яка *не бажає* бачити у себе взагалі *ніякої державної влади* [5, арк. 39–40]. Насправді ж селянство боролося за свою національно-демократичну державу, з якою пов'язувало набуття політичних і економічних прав.

Слід зазначити, що подальший розвиток політичних подій довів нерозуміння німецькими представниками ані загальної політичної ситуації в Україні навесні 1918 р., ані світогляду і соціальної психології селянства окупованої ними країни. Власне кажучи, кайзерівський уряд та головне військове командування Німеччини не розуміли суті соціально-економічних та політичних процесів, що відбувалися в цей час у їхній країні і які незабаром призвели до революції [6, с. 288–289].

Керівництво УНР відмовилося стати слухняним знаряддям німецької імперської політики і не стало торгувати суверенітетом держави тареволюційнимизавоюваннямидемократичних верств українського суспільства, в першу чергу трудового селянства. Це і вирішило його долю.

Поставивши в результаті державного перевороту при владі П. Скоропадського, який організував авторитарний політичний режим, німці сподівалися за його допомогою реалізувати свої економічні та політичні інтереси в Україні. «За спиной нового правительства стоит в первую очередь единственная авторитетная в настоящее время в стране власть – германское верховное командование», – доповідав 2 травня 1918 р. у телеграмі за № 485 посол Мумм у міністерство іноземних справ Німеччини [1, с. 60]. Йому вторив генерал Гренер, який 4 травня 1918 р. у телефонограмі до головнокомандувача Східним фронтом запевняв, що «Скоропадский находится целиком и полностью под влиянием главного командования» і його перебування при владі буде залежати «в первую очередь от работоспособности правительства и от того, останется ли он под германским влиянием» [1, с. 61, 63].

Досить красномовно схарактеризував суть німецької політики стосовно Гетьманату посол Мумм у своїй телеграмі за № 548 від 9 травня до міністерства іноземних справ Німеччини. Посол уважав за потрібне «поддерживать на Украине *фикцию* (виділено мною – *О.В.*) самостоятельного дружественного нам государства», оскільки, на його погляд, треба було зважати на громадську думку як у Німеччині, так і у нейтральних та у ворожих Німеччині країнах, а також підтримувати авторитет «украинского правительства среди населения, который мы подорвём, если слишком резко покажем, что оно является только *куклой* (виділено мною – О.В.) в наших руках, а правительственные распоряжения обслуживают исключительно наши интересы» [1, с. 65].

Представників Німеччини в Україні не лякали політичні уподобання гетьманських міністрів, більшість з яких, за визнанням самих представників, дотримувались *великоруських* ідей. Німці були впевнені, що кабінет міністрів є лише робочим органом і перебуває під їхнім постійним контролем [1, с. 122].

Німецька адміністрація в Україні мала безпосередній вплив на *формування* складу гетьманського уряду, який готував нормативно-правові акти щодо врегулювання аграрних відносин. 10 червня 1918 р. начальника штабу німецьких окупаційних військ генерала Гренера відвідала депутація представників українських партій (соціалістів-федералістів, хліборобів-демократів, самостійників-соціалістів) та української громадськості. Виступаючи від імені депутації, М. Міхновський висловив недовіру гетьманському уряду, зауваживши: «Необходимо *сменить* нынешний кабинет, так как он состоит из *врагов* (виділено мною – *О. В.*) украинского народа» [1, с. 126]. Він звернув увагу Гренера на те, що *всі українські* чиновники *звільнені* з міністерств,

зокрема з міністерства землеробства. Прохання депутації Гренер відхилив. Німців на той час влаштовувала діяльність гетьманського уряду.

Щоправда, у зв'язку з катастрофічним погіршенням улітку 1918 р. військово-політичного становища більшовицького режиму в Росії, з яким Німеччина та її союзники уклали мирний договір, німці почали настирливо висловлюватись за *українізацію* гетьманського уряду, але мали на меті при цьому *свої* інтереси. Так, у кінці червня в розмові з головою Ради міністрів Ф. Лизогубом посол Мумм заявив, що «у германских представителей имеется желание придать министерству (Кабінету міністрів – *О. В.*) несколько бóльший местный колорит» [1, с. 75]. Німці були зацікавлені у посиленні «українського елементу» в уряді. Цей захід мав стати запобіжним від небезпеки переходу проросійськи налаштованої більшості міністрів гетьманського уряду на бік Росії в разі поразки там більшовиків і перемоги прихильників Антанти в особі командування Добровольчої армії. Мумм висловив незадоволення складом керівництва міністерства внутрішніх справ і рекомендував Ф. Лизогубу почистити свій уряд «залізною мітлою», взявши за правило німецьку приказку «Ландграфе, будь твердим!» [1, с. 75].

Наприкінці липня 1918 р. гетьман сповістив Мумма про намір провести реорганізацію кабінету міністрів, зокрема, призначити міністром внутрішніх справ І. Кістяківського. Як повідомляв про це у Берлін Мумм, з його боку заперечень не було [1, с. 128].

Серед вимог німецького військового командування в Україні, визнаних гетьманом у письмовій заяві, особливе значення для німців, як зазначалося у наказі Г. Ейхгорна від 22 травня 1918 р. за № 386, мали такі :

1. Скликані (Центральною Радою – *О. В.*) Українські Установчі збори *не будуть зібрані*. Нові вибори у законодавчі органи будуть мати місце лише після повного заспокоєння країни. Строк виборів призначається за домовленістю з німецьким командуванням.

2. *Земельні комітети* і всі *інші* комітети будуть *розпущені* і *замінені* надійними державними адміністративними органами. Всі *небажані* елементи *усуваються* з адміністративних органів.

3. Оскільки в Україні *немає* закону про натуральні повинності у військовий час, німецьке командування у здійсненні своїх заходів *керується* відповідним *німецьким законом*.

4. Усі перешкоди, які донині *заважали* виконанню договору про поставку хліба, *усуваються*, нові перешкоди чинитись *не будуть* [1, с. 67].

Висуваючи вимогу про розпуск земельних комітетів, німці, як і більшовики, котрі розігнали земельні комітети взимку 1918 р. [7, с. 160–161; 8, арк. 26, 131], прагнули *усунути* від влади *демократичні* органи, які *заважали* їм вилучати продовольство з України. У цьому німецькі інтереси збігалися з інтересами великої буржуазії та поміщиків в Україні, для яких ненависні *земельні комітети* уособлювали *народну* владу. У грамоті від 29 квітня 1918 р., положення якої були узгоджені з німецьким командуванням [9, с. 29], гетьман проголосив *розпуск* земельних комітетів [10, с. 84].

У вищенаведеному наказі фельдмаршала Ейхгорна висловлювалося побоювання, що партія соціалістів-революціонерів шляхом підбурювання селян буде намагатися викликати акти саботажу під час збирання врожаю, аргументуючи тим, що відновлення права власності поміщиків на землю позбавить селян врожаю із засіяних ними ланів. У зв'язку з цим наказ вимагав від німецьких комендантів дати селянам тверду обіцянку, з посиланням на наказ Ейхгорна від 6 квітня 1918 р. про весняний засів [11, с. 346–347], що врожай буде *належати* тому, хто *обробляв* землю. У наказі говорилося, що таку обіцянку селянам дасть і гетьманський уряд [1, с. 66–67].

Дійсно, закон «Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави» від 27 травня 1918 р. був підготовлений гетьманським урядом у відповідності до першого пункту наказу Ейхгорна про весняний засів, що приписував: «Хто засіває землю, тому належить і зібраний хліб…» [11, с. 347]. Так, у другому пункті гетьманського закону робилося пряме посилання на наказ фельдмаршала [10, с. 86]. Щоправда, на прохання гетьманського уряду німці погодилися на виплату власниками врожаю компенсації землевласникам грошима й зерном за користування їх землями [9, с. 50–51].

Пильну увагу німецьких політичних представників привертала проблема врегулювання *земельних* відносин. Після гетьманського перевороту вони досить швидко усвідомили необхідність її оперативного розв'язання, адже віднов-

лення поміщицької власності на землю, після того як Центральна Рада передала селянам поміщицькі землі без викупу, спричинило *соціальний вибух* в українському селі, *нейтралізувати* який тільки *військовими* заходами виявилося *неможливим*. 20 травня німецький генеральний консул в Одесі Онесзейт доповідав у міністерство іноземних справ, що в Херсонській і Таврійських губерніях «имеется глубокое недовольство гетманом и нынешним киевским правительством» у зв'язку з відновленням поміщицької земельної власності. Аби уникнути подальшого озлоблення селян, консул рекомендував негайно провести наділення селян землею. Звичайно, спосіб пропонувався нереволюційний, бо, за висловом командувача австро-угорської армії в Україні А. Крауса, «характеру пруссаков противоречит поддержка социально-революционного направления» [1, с. 131]. Наділення селян землею передбачалося шляхом *викупу* ними земель у поміщиків. Консул був переконаний, що селяни *мають гроші в достатку* і можуть заплатити одразу *більшу* частину вартості землі, а решту сплачувати *поступово*. Лише *окремі* селянські двори, на його думку, мали одержати достатню кількість землі, не менше *тридцяти десятин*. За *зразок* консул брав *наділення* селян землею у «прибалтійських провінціях» (сучасні країни Балтії – *О. В.*) та під час «кривошеїнської» реформи (О. Кривошеін – царський міністр землеробства, сподвижник П. Столипіна – *О. В.*) [1, с. 92–93]. Зазначимо, що такий варіант свого часу німці пропонували уряду Центральної Ради.

20 травня посол Мумм у телеграмі за № 668 повідомляв у міністерство іноземних справ Німеччини про *виступи селян* у різних регіонах України, які в деяких місцях призвели до *зіткнення* з німецькими військами. «Принимаю меры к проведению разумной аграрной реформы, которой сейчас занят совет министров», – доповідав він [1, с. 122].

Земельна реформа як *засіб досягнення компромісу* з селянством була предметом обговорення кайзера і гетьмана під час офіційного візиту останнього до Німеччини у вересні 1918 р. П. Скоропадський запевнив кайзера, що робота над підготовкою реформи триває успішно [12, с. 276].

Восени 1918 р., коли військова ситуація для Центральних держав погіршилася і в Україні у проросійських політичних колах, у тому числі й на урядовому рівні, виразно посилились симпатії до країн Антанти і тенденції до підпорядкування Гетьманату командуванню Добровольчої армії, міністерство іноземних справ Німеччини *посилило* тиск на гетьмана в справі *українізації* його уряду і *здійснення аграрної реформи* [1, с. 136]. У свою чергу, як доповідав 11 жовтня у міністерство іноземних справ німецький генеральний консул у Києві Е. Тіль, над українізацією гетьманського уряду і проведенням аграрної реформи посилено працював і генерал Гренер зі своїми помічниками [1, с.138].

Німецьке командування тримало своїх *постійних представників* – Брюніна та відомого фахівця сільського господарства професора В. Аухгагена – спочатку у складі *аграрної комісії* та *підкомісії* при уряді, а потім у складі *особливої наради* при гетьмані, що займалися розробкою проєкту головного земельного закону. Виступаючи на їхніх засіданнях, В. Аухгаген робив раціональні та ділові пропозиції. Зокрема, висловлюючи, за його словами, думку уряду та широких громадських кіл Німеччини, він послідовно обстоював принцип *примусового відчуження* земель латифундистів, звичайно, за *викуп*, заради заспокоєння селянства. Відчуження треба було провести у тих районах, де поміщицькі землі становили більше ніж 50% загальної земельної площі сільськогосподарського призначення. При цьому, власники землеволодінь розміром більше 1 тис. дес. мали відступити селянам 25% своїх володінь. Коли ж постало питання, про *відчуження* частини земель *цукрових* заводів на користь *селян* і цукрозаводчики виступили з критикою цього заходу, стверджуючи, що *селяни нездатні* культивувати цукровий буряк, професор В. Аухгаген *заперечив* їм, посилаючись на досвід Німеччини, де *селяни* були *власниками паїв* цукрових заводів і це *спонукало* їх вирощувати *високі* врожаї цукрових буряків. Він уважав, що відчуження земель від цукрових заводів в Україні *не позначиться* на їх виробництві і приведе лише до того, що цукрозаводчики *пристосуються* до забезпечення своїх заводів сировиною з *селянських* господарств [13, арк. 25, 27; 14, арк. 2, 26]. На жаль, прагматичні рекомендації німецького професора *не були взяті* до уваги гетьманськими урядовцями, які були, за свідченням австро-угорського посланника

в Україні Форгача, *заручниками* латифундистів у розробці концептуальних засад проєкту головного земельного закону [15, арк. 174]. В. Аухгаген припинив свою роботу в особливій нараді лише у зв'язку з евакуацією німецьких військ з України, про що й повідомив у спеціальному листі 4 грудня 1918 р. міністра землеробства [13, арк. 61].

Треба зазначити, що німецька адміністрація проявляла *толерантність* у питанні про запровадження принципу *примусового відчуження* землі в Україні і лише настирливо його *рекомендувала* гетьманському уряду, так і *не наважившись* віддати *наказ* про його запровадження, як це зробив фельдмаршал П. Гінденбург в окупованій Курляндії (Латвії) [16, арк. 21]. Однак зовсім інший, *жорсткий* підхід спостерігався при регламентації *орендних* відносин, організації *жнив*, порядку *реалізації врожаю* тощо.

Після відновлення гетьманською «Грамотою…» поміщицької власності на землю був покликаний до життя ліквідований Тимчасовим земельним законом Центральної Ради інститут орендних відносин. В умовах царської Росії, при скупченні величезних земельних володінь в руках купки латифундистів і хронічного малоземелля та безземелля переважної більшості українських селян цей інститут використовувався латифундистами для економічного пригноблення селян і одержання великих прибутків [17, с. 54–63]. В умовах гетьманату поміщики сподівалися *відновити* стару практику. Спочатку їм цього зробити не вдалося, оскільки німецька адміністрація, зацікавлена у вирощенні та збереженні врожаю, висловила бажання створити орендарям сприятливі умови для господарювання, що й було зафіксовано в урядовій постанові від 28 травня 1918 р. «Про умови, які не вважаються порушенням орендних договорів» [10, с. 88]. Однак під тиском латифундистів у серпні урядом був підготовлений *законопроєкт*, що передбачав *підвищення* прибутків латифундистів від *оренди* у 3–5 разів. Це стало відомо німецькому військовому керівництву. 17 серпня до міністра землеробства направив спеціального листа генерал Гренер. Він висловив рішучий *протест* проти того, щоб цей проєкт став законом. «Названный проект представляет такое противоречие с основными положениями арендного права, что он должен вызвать глубокое неудовлетворение в соответствующих кругах», – зазначив Гренер [18, арк. 2]. Негативно оцінюючи законопроєкт, він уважав, що його затвердження буде сприйнято суспільством як ознака того, що «классу крупных землевладельцев удалось осуществить свои интересы беспощадно» [18, арк. 2]. Це вело до ще більшого загострення *соціального напруження*, що було не в інтересах німців. Гренер висловив бажання міністру землеробства, щоб німецьке військове командування своєчасно одержувало можливість «высказаться по законодательным проектам такого важного значения» [18, арк. 2]. Враховуючи позицію німецького керівництва, Рада міністрів відкинула цей законопроєкт і згодом підготувала новий, затверджений гетьманом 20 жовтня, в якому *пом'якшувалася* вузькокласова спрямованість попереднього, щоправда уряд пішов назустріч лише крупним орендарям, зокрема цукрозаводчикам, а інтереси дрібних орендарів – селян, так і не були враховані [10, с. 113–114; 9, с. 66–67].

Під тиском німецької адміністрації [9, с. 31] був розроблений Радою міністрів і затверджений гетьманом 8 липня 1918 р. «Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства». Він мав *надзвичайний* характер, оскільки його норми передбачали застосування примусової праці і примусового використання живого та мертвого реманенту сільського населення під час збирання врожаю у поміщицьких маєтках, а також встановлення твердих норм оплати праці [19, с. 6]. Таким чином, за допомогою примусових заходів планувалося забезпечити функціонування сільськогосподарського виробництва в поміщицьких економіях під час жнив. Більшу частину змісту закону становили санкції за порушення його норм. З формально-правової точки зору необхідності у такому надзвичайному законі не було, адже Україна як держава не перебувала у стані війни із зовнішніми ворогами. Уряд це розумів і тому назвав його «тимчасовим».

На вимогу німецьких представників [12, с. 290], гетьманський уряд запровадив *державну хлібну монополію*. Спочатку для її регламентації використовувався відомий закон Тимчасового уряду про хлібну монополію від 25 березня 1917 р. [20, с. 97], а незабаром гетьманський уряд підготував свій закон, що мав

назву «Про передачу хлібу врожаю 1918 року у розпорядження держави». Він був затверджений гетьманом 15 липня 1918 р. Перший пункт цього закону проголошував вирощений *врожай* зернових культур *державною власністю*, а четвертий пункт приписував власникам врожаю *здавати* його *державі* у встановлені терміни за твердими цінами [19, с. 27–28]. Цікаво, що німецька адміністрація та гетьманський уряд стали послідовниками продовольчої політики більшовиків, які ще 9 травня 1918 р. запровадили в Росії продрозверстку і по суті оголосили війну селянству. На момент ухвалення гетьманом закону про державну монополію на хліб у Росії палали селянські повстання під проводом лівих есерів, а більшовики ледь утримувалися при владі. Проте цей негативний досвід не став переконливим для німецької і гетьманської адміністрації.

Висновки. Завершуючи розгляд проблеми, визначимо її найважливіші аспекти. Законотворчість гетьманського уряду по регулюванню аграрних відносин перебувала в полі зору пильної уваги німецької військової та цивільної адміністрації, що пояснювалося економічними інтересами окупантів в Україні. Німці мали безпосередній вплив на гетьмана, контролювали склад його уряду, тримали свого представника в урядових аграрних комісіях з питань розробки головного земельного закону, вони були в курсі справ щодо підготовки найважливіших законопроєктів і давали свої рекомендації стосовно них, нарешті, окремі законопроєкти були розроблені й затверджені на їхню вимогу. Оцінюючи вплив німецької сторони на законотворчість, слід зазначити, що в окремих випадках він сприяв або міг сприяти за певних обставин частковій стабілізації та раціональному впорядкуванню аграрних відносин, однак визначальним його напрямком стала якраз їх дестабілізація в результаті абсолютизації позаекономічного примусу, що мало катастрофічні соціально-економічні й політичні наслідки як в Україні, так і в Німеччині. Видатний державний і військовий діяч Німеччини часів Першої світової війни генерал-полковник Е. Людендорф у своїх спогадах визнавав: «Наша система принудительного хозяйства в связи с твёрдыми ценами оказалась непригодной. Производительность не повышалась, урожай становился всё меньше и меньше…» [6, с. 281].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Крах германской оккупации на Украине: По документам оккупантов / Под ред. М. Горького, И. Минца. Москва : Госиздат, 1936. 206 с.
2. Ленин В. Речь на объединённом заседании ВЦИК 29 июля 1918 г. // Полн. собр. соч. Изд. 5-е. Т. 37 : июль 1918 – март 1919. Москва : Изд-во полит. лит-ры, 1974. С. 1–19.
3. Ленин В. Товарищи-рабочие! Идём в последний, решительный бой! // Полн. собр. соч. Изд. 5-е. Т. 37 : июль 1918 – март 1919. Москва : Изд-во полит. лит-ры, 1974. С. 38-42.
4. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління (далі – ЦДАВО) України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 75.
5. Державний архів Запорізької області. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 150.
6. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. / Перевод с 5-го немецкого издания под ред. А. Свечина. Т. 1. Москва : Госиздат, 1923. 320 с.
7. Луцкий А.Е. Политика Советской власти по отношению к земельным комитетам. *Труды Московского государственного историко-архивного института* / Под ред. Е.А. Луцкого, Е.С. Мельцера. Т. 13. Москва : Б.и., 1959. С. 13–161.
8. ЦДАВО України. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 25.
9. Терела Г.В. Аграрна політика Української держави П. Скоропадського : дис. канд. істор. наук : 07.00.01 / Полтава, 2000. 236 с.
10. Клунний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. Харків : Радянський селянин, 1926. 180 с.
11. Українська Центральна Рада : Документи і матеріали у 2 т. / упоряд. В.Ф. Верстюк (кер.), О.Д. Бойко, Ю.М. Галерецький та ін. Т. 2 : 10 грудня 1917 – 29 квітня 1918 р. Київ : Наукова думка, 1996. 426 с.
12. Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918 р. Київ-Філадельфія, 1995. 493 с.
13. ЦДАВО України. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 6.
14. ЦДАВО України. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 11.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 5. Оп. 5. Спр. 109.
16. ЦДАВО України. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 13.
17. Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму. *Укр. іст. журн.* 1991. № 2. С.55–63.
18. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 256.
19. Законодательные акты 1918 г. Законы Украинской Державы (Законы, постановления, инструкции, циркуляры). Вып. VI. Изд-ие неофиц. Одесса : Практическое правоведение, б.г. 40 с.
20. Лейберов И.П., Рудаченко С.Д. Революция и хлеб. Москва : Мысль, 1990. 222 с.

УДК 340.156/89
DOI https://doi.org/10.15421/392142

Іванов О. О.,
аспірант кафедри цивільно-господарського права та процесу
Академії адвокатури України

СПРОЩЕНЕ ПРОВАДЖЕННЯ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

SIMPLIFIED PROCEDURE: FOREIGN EXPERIENCE

У статті вивчено досвід окремих зарубіжних країн щодо реалізації процедури спрощеного провадження. Одним з найпоширеніших у світі прискорених прийомів здійснення правосуддя є так зване сумарне провадження, що походить від англійського слова «summary», що означає «короткий», «стислий», «скорочений». Сумарне провадження має деякі спільні риси з наказним і спрощеним виробництвами у вітчизняному законодавстві. Головна особливість сумарного провадження полягає в тому, що винесення рішення по конкретній справі відбувається без проведення судового засідання на основі аналізу достовірності, допустимості доказів і оцінки позицій сторін на попередній стадії процесу. Однак специфічна ознака – писемність виробництва – в даному випадку відсутня, оскільки відбувається, зокрема, й усна бесіда суду з сторонами процесу, тому, дотримуючись раніше висловленої аргументації щодо приводу уточнення термінології, сумарне провадження є прискореним щодо ординарної процедури, але не є спрощеним.

У країнах англосаксонської правової сім'ї існує також інша специфічна форма прискорення цивільного судочинства, невідома українській правовій системі – узгоджене рішення. Узгоджене рішення являє собою угоду між сторонами, санкціоновану судом і таку, що користується імунітетом щодо непрямого оскарження (шляхом додаткового позову) тою ж мірою, як рішення, що виноситься судом. Узгоджене рішення є підсумковим актом, яким завершується розгляд справи по суті. Встановлено, що у більшості розвинених країн світу модель здійснення правосуддя у цивільних справах передбачає множинність прискорених процедур, кожна з яких призначена для розгляду окремої категорії справ. У деяких державах для позначення такого типу процедур використовують узагальнююче слово «спеціальні», як, наприклад, у Франції – *procedure particulieres*, підкреслюючи їх винятковість і особливі властивості. У багатьох країнах до таких спеціальних процедур належить процесуальний механізм, схожий з вітчизняною системою наказного провадження.

Ключові слова: *міжнародне право, досвід, процесуальна форма господарського судочинства, спрощене провадження.*

The article examines the experience of some foreign countries in implementing the proceedings of simplified procedure. One of the most common expedited methods of conducting justice in the world is the so-called summary proceedings, which, obviously, comes from the English word "summary", which means short, brief, and abbreviated. Summary procedures (or proceedings) have some similarities with mandatory and simplified proceedings in the domestic law. The main peculiarity of the summary proceedings consists in the fact that the decision on a particular case is carried out without any court hearing based on analysis of the reliability, admissibility of evidence and assessment of the positions of the parties at the preliminary stage of the process. However, the specific peculiarity, that is the written nature of the proceedings, does not exist in this case. It is due to an oral conversation included that the court conducts with the parties, so, following the previously stated argumentation in terms of clarifying the terminology, the summary proceedings are expedited regarding ordinary procedures, but not simplified.

In the countries of the Anglo-Saxon legal family, there is also another specific form of acceleration of civil procedures, which is not common for the Ukrainian legal system that is a concerted decision. The concerted decision is an agreement between parties sanctioned by a court, and it takes an advantage of immunity regarding an indirect appeal (by an additional claim) to the same extent as a decision rendered by a court. The concerted decision is the final act, which concludes the consideration of the case as such. It has been established that in most developed countries of the world the model of the course of justice in civil cases provides for a plurality of expedited procedures, each of which is intended to consider a separate category of cases. In some countries, in order to denote such a type of procedures, they use the general word "particular", as, for example, in France – procedure particulieres, emphasizing their uniqueness and special peculiarities. In many countries, such special procedures include a procedural mechanism, which is similar to the domestic system of mandatory procedures.

Key words: *international law, experience, procedural form of economic proceedings, simplified procedure.*

© Іванов О. О., 2021

Актуальність проблеми. Розвинені держави намагаються домогтися максимально ефективного використання прискорених механізмів і значного звільнення судової системи від перевантаженості, кожна окрема національна правова система вводить специфічні й особливі риси, характерні саме для цієї країни. Розглянемо детальніше досвід зарубіжних країн щодо організації процедури спрощеного провадження.

Аналіз останніх публікацій з досліджуваної проблеми. Проблематика скорочених та/або спрощених процедур у господарському процесі знайшла своє відображення в численних наукових публікаціях сучасних правознавців**:** В. Бобрика [1], А. Бутирського [3], В. Городовенка [4, с. 31], А. Згама [5], Є. Медвєдєвої [8], Т. Суярко [10], О. Угриновської [11] тощо. Водночас спрощені провадження в господарському судочинстві залишаються недостатньо дослідженими. Зокрема, маловивченим є досвід зарубіжних країн щодо застосування в господарській юстиції скорочених форм судочинства.

Мета статті – вивчення досвіду зарубіжних країн щодо реалізації процедури спрощеного провадження.

Виклад основного матеріалу. Так, у Нідерландах і Франції використовується прискорена процедура *refere*, що дослівно означає «термінове рішення суду», німецьке законодавство передбачає таку скорочену форму, як рішення із застереженням – *Vorbehaltsurteil.* В Австрії прискорені форми існують у вигляді двох інститутів: *Mahnverfahren* (застосовується у справах з невеликою ціною позову і трудових спорах) і *Mandatverfahren* (поєднання позовного провадження і судового наказу, що полягає в дослідженні виключно письмових доказів). Схожими з українським судовим наказом є також інститути *orders of payment* (Австралія, Греція) і *monitorio procedure* (Уругвай) [6, с. 23].

Одним із найпоширеніших у світі прискорених прийомів здійснення правосуддя є так зване сумарне провадження, що походить від англійського слова «summary», що означає «короткий», «стислий», «скорочений». Сумарне провадження є процесуальним механізмом, який дає змогу суду виносити рішення без проведення судового засідання, коли одна зі сторін не в змозі продемонструвати достатність наявних у неї свідчень для доказу наявності спору про фактичні обставини. Винесена ухвала може стосуватися всіх заявлених вимог або їх частини. Аналіз позицій здійснюється судом на попередній стадії при наявності клопотання однієї зі сторін [9, с. 45].

Виникнення сумарного провадження було викликане еволюційним шляхом розвитку цивільного процесу, оскільки з плином часу стало очевидно, що багато фактів щодо конкретної справи можуть бути з'ясовані і поза судовим процесом, що раніше не було дозволено. Нова концепція привела до значної економії багатьох ресурсів. Крім того, застосування сумарного провадження дозволяє ефективно і без зайвих витрат вилучати з ординарного судочинства справи, які не тільки неістотні, але й не обґрунтовані.

Відповідно до ст. 24.3 Правил цивільного судочинства Англії (далі – ПЦС Англії) суд може постановити сумарне рішення проти позивача при будь-якій категорії спору, а сумарне рішення проти відповідача НЕ може бути винесено у спорах про володіння житловими приміщеннями, за позовами до орендарів або заставотримачів, а також при провадженні по морських справах [7, с. 14].

Сумарне провадження має деякі спільні риси з наказним і спрощеним виробництвами у вітчизняному законодавстві. Однак порівняно з першим суддя оцінює рівень доказової бази і концепцію захисту обох сторін, а не тільки заявника, а порівняно зі спрощеним провадженням, для якого характерна відсутність попереднього судового засідання і повне ознайомлення з представленими сторонами документами, весь процес формування висновку про можливість сумарного провадження і винесення рішення відбуваються саме на попередньому етапі і тільки на основі відправних, базових позицій.

Отже, значне скорочення процедури винесення підсумкового рішення по конкретній справі досягається за рахунок специфічних засобів прискорення у вигляді проведення роздільних бесід із кожною стороною замість уніфікованого судового засідання, оцінки загальної концепції позицій сторін замість деталізації окремих аргументів, а також за рахунок численних процесуальних вилучень, пов'язаних із веденням протоколу, винесенням визначень, які свідчать про перехід від стадії до стадії, повідомленнями, викликами тощо.

Англійський підхід є ширшим порівняно з американським і дозволяє активніше застосовувати сумарне провадження. Крім того, використання нового критерію для визначення прийнятності сумарного провадження дасть змогу скоротити суб'єктивність оцінки наявності або відсутності реального спору, оскільки у різних суддів створюється різне бачення проблеми при вивченні матеріалів справ.

З кожним роком сумарне провадження набуває все більшої популярності в Нідерландах. Раніше на території цієї країни справи за правилами сумарного провадження розглядалися лише президентами (віцепрезидентами) судів, однак з 2002 р. в судах введені додаткові посади суддів, що розглядають справи саме в рамках зазначеної прискореної процедури. Як правило, справа призначається до розгляду через 2–3 тижні після надходження заяви до суду, ухвала має бути винесена через 1–2 тижні після слухання. Необхідно зазначити, що ступінь терміновості та невідкладності вирішення справи оцінюється самим заявником, проте остаточне рішення щодо даного критерію, а отже, й вибір форми провадження залишається за судом. У випадку особливої терміновості справи вона може бути розглянута навіть у неділю за місцем проживання судді (при наявності згоди сторін) [2, с. 67].

Сумарне провадження також має місце у Швеції та застосовується для категорії спорів, пов'язаних зі стягненням боргів. Таким способом можуть бути стягнуті борги, якщо вимогами допустиме врегулювання в позасудовому порядку і така домовленість не була досягнута.

Це впровадження може бути застосоване у справах про відшкодування шкоди, незалежно від того, договірна вона чи позадоговірна (деліктна). Закон не встановлює максимальної межі грошової суми за вимогами, що заявляються в такому виробництві. Однак згадане провадження не застосовується за позовами про визнання права і розпорядження правами.

Таким чином, сумарне провадження – це форма правосуддя для закріплених у законі категорій справ. При цьому для винесення кінцевого рішення достатньо скороченого складу юридичних фактів і обов'язкових процесуальних дій. Головна особливість сумарного провадження полягає в тому, що винесення рішення у конкретній справі відбувається без проведення судового засідання на основі аналізу достовірності, допустимості доказів і оцінки позицій сторін на попередній стадії процесу. Однак специфічна ознака – писемність виробництва – в такому випадку відсутня, оскільки відбувається, зокрема, й усна бесіда суду зі сторонами процесу, тому, дотримуючись раніше висловленої аргументації щодо приводу уточнення термінології, сумарне провадження є прискореним щодо ординарної процедури, але не є спрощеним.

У країнах англосаксонської правової сім'ї існує також інша специфічна форма прискорення цивільного судочинства, невідома українській правовій системі – узгоджене рішення. Воно являє собою угоду між сторонами, санкціоновану судом і таку, що користується імунітетом щодо непрямого оскарження (шляхом додаткового позову) тією ж мірою, як і рішення, що виноситься судом. Узгоджене рішення є підсумковим актом, яким завершується розгляд справи по суті.

У ст. 40.6 ПЦС Англії перераховуються випадки, коли можливе завершення цивільного судочинства шляхом укладення узгодженого рішення:

– угода стосується сплати грошової суми (включаючи випадки відшкодування збитку або вартості втраченої речі, сума виплати у яких підлягає встановленню судом);

– угода пов'язана з питанням про передачу речей.

Крім того, сторони можуть також досягти угоди, яка не призведе до закінчення провадження у справі, проте здатна істотно вплинути на перебіг процесу. Такі угоди затверджуються у вигляді визначення (ст. 40.6 (3) b ПЦС Англії):

– про зупинення провадження на узгоджених умовах;

– про призупинення виконання рішення без умов або з умовою, що присуджена сума, яка підлягає сплаті, буде виплачена частинами;

– про скасування заочного рішення, яке ще не виконано;

– про повернення грошей, внесених до суду;

– про звільнення від відповідальності будь-якої сторони;

– про оплату, обчислення, звільнення від оплати судових витрат, які підлягають узгодженню.

Узгоджене рішення за своїми умовами і змістом не повинно виходити за рамки питань порушеного провадження. Обов'язковою умовою

затвердження судом узгодженого рішення або визначення є дієздатність кожного з учасників угоди, а також участь у справі адвокатів сторін, які своїми підписами скріплюють угоду і направляють її до секретаріату суду.

Крім того, угода повинна бути складена з використанням узгодженої термінології і мати позначку «за погодженням». Незважаючи на те, що суд не втручається в процес узгодження умов, а судове затвердження часто є механічною процедурою, згідно ст. 40.13 (2) ПЦС Англії в разі явної переваги на користь одного учасника та на шкоду іншого суд може присудити виплату компенсації, яка б зрівноважила становище сторін.

Після затвердження такого узгодженого рішення судом воно набуває чинності та статусу повноцінного судового акта, який у разі невиконання може бути реалізований примусово. Узгоджені рішення можуть укладатися між різними суб'єктами, зокрема, у справах за участю держави та іноземних компаній.

Подібні норми містяться і в Уніфікованих правилах цивільного процесу Австралії. Примітно, що в цій країні з метою сприяння максимальному збільшенню кількості затверджених узгоджених рішень поряд з численними роз'ясненнями законодавчих норм для громадян наводяться ще й бланки, спеціально розроблені для полегшення заповнення та подання до суду. Необхідно лише роздрукувати їх з офіційного сайту і заповнити від руки ручкою з синім чорнилом.

Незважаючи на нетипову форму, узгоджене рішення є актом правосуддя, яким завершується виробництво в суді першої інстанції. Таке рішення разом з іншими розглянутими нами інститутами відповідає критеріям, що дозволяє нам віднести його до прискореного провадження. Прискорення досягається головним чином за рахунок скорочення обов'язкових дій з боку суду, мінімізації формальних вимог до судочинства, а також за рахунок зусиль самих сторін для самостійного врегулювання спірних правовідносин.

Загалом інститут узгодженого рішення досить близький до українського інституту мирової угоди, проте має ряд відмінних рис, пов'язаних насамперед із відсутністю судової перевірки тих умов, до яких прийшли сторони, укладаючи угоду. Дотримання всіх необхідних формальних вимог, повідомлення сторін про наслідки вчинюваних ними дій повністю покладено на професійних представників, участь яких при укладенні узгодженого рішення обов'язкова. Узгоджене рішення відрізняє також можливість збереження повної конфіденційності щодо умов укладеної угоди.

У більшості розвинених країн світу модель здійснення правосуддя у цивільних справах передбачає множинність прискорених процедур, кожна з яких призначена для розгляду окремої категорії справ. У деяких державах для позначення такого типу процедур використовують узагальнююче слово «спеціальні», як, наприклад, у Франції – *procedure particulieres*, підкреслюючи їх винятковість і особливі властивості. У багатьох країнах до числа таких спеціальних процедур входить процесуальний механізм, схожий з вітчизняною системою наказного провадження.

Продовжуючи порівняння з Францією, можна відзначити, що наказне провадження в цій країні можна розділити на чотири види:

1) наказ про сплату (*injunction de payer*);

2) наказ вчинити дію (*injunction de faire*);

3) процедура дозволу невідкладних питань (*refere)*;

4) процедура одноосібного розгляду справ за запитом (*procedure des ordonnances sur requete*).

Наказ про сплату отримав у французькому правозастосуванні найбільше поширення. Крім того, в літературі активно обговорюється і виробляється загальноєвропейська тенденція поширення наказів про сплату на міжнаціональний, міждержавний рівень і доступності стягнення грошових боргів, незважаючи на кордони держав. Французьке цивільне процесуальне законодавство передбачає і таку спеціальну процедуру, як вирішення питань у порядку термінової судової процедури (*le refere*).

Відповідно до ст. 489 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) Франції використання даного механізму супроводжується винесенням ухвали суду, яка за своїм характером є тимчасовим судовим актом і виноситься суддею, який має повноваження невідкладно давати розпорядження про вжиття необхідних заходів. Тимчасовість такого визначення означає, що його дія поширюється на весь період до винесення рішення в змагальному процесі, якщо таке відбудеться.

Дана процедура носить змагальний характер: протилежна сторона повинна бути присутня або сповіщена про процес. При цьому положення ст. 486 ЦПК Франції зобов'язує суддю здійснювати контроль повідомлень і встановлювати достатній термін для підготовки позиції у справі з боку відповідача.

Основною метою використання такої процедури є застосування заходів, необхідних для захисту права, в разі неможливості такого забезпечення в рамках загального змагального судочинства. У цьому аспекті досліджуваний інститут має спільні риси з використанням в українському процесі заходів щодо забезпечення позову.

Крім того, *refere* застосовується і для винесення рішення за строковими питаннями, наприклад, про обов'язок орендодавця видати примірник договору орендарю або заборону використання кодового замка, встановленого співвласником приміщення без згоди другого співвласника. Тобто фактично відбувається здійснення невідкладного правосуддя.

Одним з найбільш розроблених, сучасних і затребуваних механізмів прискорення судочинства є наказне провадження Німеччини, чиє Цивільне процесуальне уложення (далі – ЦПУ Німеччини) детально описує особливості, характерні риси та властивості такої процедури.

Основна мета наказного провадження в цій країні, як і в багатьох інших державах – надання можливості отримання судового захисту кредитору в найкоротші терміни в разі імовірно безперечної вимоги.

Відповідно до § 688 ЦПУ Німеччини предмет вимоги кредитора по відношенню до боржника повинен обов'язково бути виражений у грошовій формі та чітко вираженому розмірі, оскільки визначення розміру може бути передано на розсуд суду. Відповідно до абз. 2 § 688 ГПУ Німеччини при вирішенні питання про допустимість наказного провадження необхідно враховувати також випадки, коли законом встановлюється пряма заборона на здійснення за певними категоріями справ наказного провадження. Головним чином, до таких категорій належать вимоги підприємця, що випливають із договору споживчої позики, якщо ефективний або спочатку ефективний річний відсоток перевищує діючу при підписанні договору базисну процентну ставку більш ніж на 12%.

Введенням цієї норми законодавець ставив собі за мету виключити видачу судового наказу за вимогами. Крім цих вимог, наказне провадження не допускається в разі, якщо виконання вимоги залежить від ще не наданого зустрічного виконання. Отже, пред'явлення вимог, що носять характер зустрічного виконання (наприклад, платіж-поставка), в наказовому провадженні Німеччини виключається, навіть у тому випадку, якщо боржник стикається з простроченням кредитора в прийнятті виконання зобов'язань боржником. Наказне провадження також не здійснюється, якщо доставка судового наказу у випадках, зазначених в § 185 ЦПУ Німеччини, повинна здійснюватися шляхом публічного оголошення.

Наказне провадження є видом судочинства, що носить виключно письмовий характер, за яким не проводиться усне судове засідання і яке починається з подачі клопотання про винесення судового наказу. Для відкриття звичайного або автоматизованого електронного наказного провадження необхідно заповнити особливі процесуальні бланки, використання яких обов'язкове.

Відмінною рисою наказного провадження Німеччини можна назвати його двоступеневу структуру. Це проявляється в тому, що спочатку боржника шляхом винесення судового наказу закликають добровільно погасити наявні щодо нього грошові вимоги протягом двотижневого терміну або при необґрунтованості вимог скористатися засобами процесуального захисту. Тільки після цього у заявника виникає право на подання клопотання про винесення наказу про виконання, і на його основі про видачу виконавчого листа.

Форми спеціального судочинства, відмінні від вітчизняних процедур, можна зустріти і в законодавстві держав СНД. Так, ЦПК Вірменії передбачає такий інститут, як прискорений судовий розгляд (Гл. 19). На думку ряду авторів, в основі прискореного судового розгляду лежать ідеї як прискорення процесу, так і протидії несумлінності учасників судочинства.

Відповідно до ст. 125 ЦПК Вірменії суд має право застосувати прискорений судовий розгляд, якщо необхідність невідкладного розгляду випливає із суті справи; позов явно обґрунтований; позов явно необґрунтований. При наявності таких підстав суд виносить рішення негайно.

Стаття 126 ЦПК Вірменії регламентує положення, яке стосується того, що прискорений розгляд застосовують як з ініціативи суду, так і за клопотанням сторони. Про застосування такого порядку виноситься ухвала. Цікавим є правило, що закріплює наступне: «Якщо в процесі прискореного судового розгляду справи суд прийде до переконання, що ця справа не настільки невідкладна, щоб застосувати прискорений розгляд, або з'ясовується, що виник спір про право, суд виносить ухвалу про скасування ухвали про вжиття прискореного розгляду». Загалом такий інститут ЦПК Вірменії містить велику кількість оціночних категорій, що не може сприяти однаковості судової практики, оскільки у кожного судді знаходиться власне визначення. Однак ці норми досить широко застосовуються на практиці.

Висновки. Таким чином, розглянувши деякі з форм спеціального провадження, що використовуються в зарубіжних країнах, можна відзначити, що в кожній державі існує свій набір процесуальних механізмів, які дають змогу виносити остаточне судове рішення поза розгорнутим ординарним режимом судочинства. Це дозволяє мінімізувати численні витрати, пов'язані з веденням справи в суді та подальшим виконанням винесеного рішення. Однак деякі з таких прискорених режимів дуже схожі з існуючими в Україні наказним, заочним або спрощеним провадженням, що пояснюється спільністю засобів прискорення судочинства, тому детальне їх вивчення та аналіз судової практики відкривають нові горизонти для розвитку та модернізації вітчизняних інститутів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бобрик В. Перспективи спрощення в Україні судового розгляду цивільних і господарських справ із невеликою ціною позову в контексті європейського досвіду. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. Вип. 3. С. 11−15.

2. Брановицкий К.Л., Котельников А.Г., Решетникова И.В. Гражданское судопроизводство за рубежом. Москва : Инфотропик Медиа, 2013. 567 с.

3. Бутирський А. Проект Господарського процесуального кодексу України: крок вперед чи два назад. *Law of Ukraine.* 2017. № 9. С. 40.

4. Городовенко В.В. Обеспечение «разумных» сроков рассмотрения дел судом: организационно-правовые аспекты. *Теорія і практика правознавства*. 2012. № 1 (2). С. 31.

5. Згама А.О. Щодо оптимізації процесуальних форм у господарському процесі: наказне провадження та спрощене позовне провадження. *25 років господарській юрисдикції в Україні: досвід та перспективи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 травня 2016 р.). Харків : Право, 2016. С. 52–56.

6. Крымский Д.И. Упрощение гражданского судопроизводства: российский и зарубежный опыт. Москва : ИД «Юриспруденция», 2008. 45 с.

7. Кудрявцева Е.В. Гражданское судопроизводство Англии. Москва : Городец, 2008. 234 с.

8. Медведева Е.В. Тенденции дифференциации и унификации в упрощенных производствах цивилистического процесса. *Вестник Омского университета. Серия «Право».* 2018. № 2 (55). С. 140−145.

9. Папулова З.А. Ускоренные формы рассмотрения дел в гражданском судопроизводстве. Москва : Инфотропик Медиа, 2014. 245 с.

10. Суярко Т.Д. Спрощені провадження господарського судочинства як механізм забезпечення доступності правосуддя у господарських справах. *25 років господарській юрисдикції в Україні: досвід та перспективи :* матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 травня 2016 р.). Харків : Право, 2016. С. 155–158.

11. Угриновська О., Гембара Г. Спрощене позовне провадження: законодавча регламентація та проблеми судової практики. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 85–92.

УДК 340.15
DOI https://doi.org/10.15421/392143

Кравченко І. О.,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету

ОКРЕМІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРАКТИЧНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ У ЗДОБУВАЧІВ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

CERTAIN LEGAL ASPECTS OF PRACTICAL COMPETENCIES' FORMATION FOR APPLICANTS OF LEGAL EDUCATION

У статті здійснюється аналіз формування практичних навичок здобувачів юридичної освіти на засадах компетентнісного підходу з урахуванням світового досвіду.

Євроінтеграційні наміри України, перспектива її членства в Євросоюзі поставили перед національною системою юридичної освіти подвійне завдання. З одного боку, інтернаціоналізація економіки та формування спільного ринку послуг додали до проблем вищої освіти такий аспект, як необхідність забезпечення якісної юридичної освіти, яка б відповідала потребам ринку праці. З іншого – формування фахівців зі стійкими практичними навичками шляхом удосконалення механізмів академічної мобільності на основі міжнаціонального співробітництва, інноваційні методи навчання, продовження розвитку клінічної освіти, формування механізму застосування неформальної освіти в навчальному процесі, формування та вдосконалення програм практики, розширення практично-орієнтованих курсів, підвищення ролі самостійної роботи здобувача як основи формування майбутніх юристів, здатних діяти швидко в мінливих життєвих умовах.

Здобуття практичних навичок можна виокремити в декілька груп: 1. Набуття практичних навичок у навчальних аудиторіях шляхом використання інноваційних методик викладання. 2. Формування практичних навичок на об'єктах практики (суд, юстиція, прокуратура, адвокатура, юридичні відділи підприємств, організацій, установ, агрохолдингів). 3. Неформальна юридична освіта, коли здобувач самостійно формує свої професійно-практичні навички шляхом проходження окремих курсів, стажування, вебінарів, навчання в літніх та зимових школах права.

Необхідність в удосконаленні парадигми юридичної освіти полягає у відході від освітніх програм, зорієнтованих на зміст, до освітніх програм, зорієнтованих на програмні результати навчання, які будуть стосуватися формування загальних та фахових компетентностей, основною метою яких є здатність ефективно та відповідально вирішувати юридичні проблеми, формувати у здобувачів вищої освіти професійні навички, навички навчання протягом усього життя, аналітичні навички тощо. Сучасна юридична освіта повинна бути орієнтована на дії, тобто вона не встановлює, що треба вивчати, а встановлює, якими компетентностями повинна володіти особа після закінчення навчання.

Ключові слова: *юридична освіта, якість юридичної освіти, практичні навички, компетентність, компетентнісний підхід, взаємодія з роботодавцями.*

One of the Ukraine's priorities is to create effective mechanisms for improvement of training system in the legal sphere. Successful solutions of these problems, as well as ongoing reforms in all areas related to the training of highly qualified legal personnel in the country, the formation of civil society and implementation of the rule of law in the domestic legal system, require further improvement and raising legal education to a new level, compliance with international standards. It should be noted that a number of important steps have been taken in Ukraine to improve legal education, but this issue is currently urgent and is being discussed not only by the academic community, but also by representatives of the legal professions and communities.

Ukraine's European integration intentions and the prospect of its membership in the European Union have set a double challenge for the domestic legal education system. On the one hand, the internationalization of the economy and the formation of a common market for services have added to the problems of higher education such an aspect as the need to provide quality legal education that would meet the needs of the labor market. On the other hand, the formation of specialists with sustainable practical skills by improving the mechanisms of academic mobility based on interethnic cooperation, innovative teaching methods, continuing the development of clinical education, forming a mechanism for non-formal education in the educational process, forming and improving internship programs, expanding practice-oriented courses and the role of the applicant's independent work as a basis for the formation of future lawyers able to act quickly in changing living conditions.

© Кравченко І. О., 2021

Acquisition of practical skills can be divided into several groups: 1. Acquisition of practical skills in classes through the use of innovative teaching methods. 2. Formation of practical skills at the objects of internship (court, prosecutor's office, advocacy, legal departments of enterprises, organizations, institutions, agricultural holdings). 3. Informal legal education, when the applicant independently develops their professional and practical skills through individual courses, internships, webinars, training in summer and winter law schools.

The need to improve the paradigm of legal education is to move away from educational programs focused on content to educational programs focused on program learning outcomes, which will relate to the formation of general and professional competencies, the main purpose of which is the ability to effectively and responsibly solve legal problems, form professional skills for legal education applicants, lifelong learning skills, analytical skills, etc. Modern legal education should be action-oriented, i.e. it does not establish what should be studied, but establishes what competencies a person should have after graduation.

Key words: *legal education, quality of legal education, practical skills, competence, competence approach, interaction with employers.*

Постановка проблеми. Одним із пріоритетів в Україні є створення дієвих механізмів удосконалення системи підготовки кадрів для правничої сфери. Успішне вирішення цих завдань, а також триваючі реформи у всіх сферах, пов'язаних з підготовкою висококваліфікованих юридичних кадрів у країні, формування громадянського суспільства та впровадження у вітчизняну правову систему принципу верховенства права потребують подальшого вдосконалення та підняття юридичної освіти на новий рівень та приведення її у відповідність до міжнародних стандартів. Слід зазначити, що в Україні здійснено низку важливих кроків щодо удосконалення юридичної освіти, але це питання нині є нагальним і обговорюється не лише академічною спільнотою, а й представниками юридичних професій та спільнот.

Теоретична основа дослідження ґрунтується на позиції методологічного плюралізму, тобто використання не лише спеціально-правових методів, а й загальнофілософських та загальнонаукових. Загальнофілософські методи дозволяють визначити місце досліджуваної проблеми серед інших у процесі реформування юридичної освіти в Україні, закон кількісних та якісних змін у процесі впровадження компетентнісного підходу в юридичну освіту, який допоміг визначити цілу низку ключових компетентностей, необхідних у формуванні практичних навичок у майбутнього фахівця-правника. Для досягнення поставлених цілей автори застосовували спеціально-правові методи: порівняльно-правовий метод у вивченні досвіду зарубіжних країн, формально-правовий у аналізі практичного складника в юридичній освіті.

Виклад основного матеріалу. Відомому фізику Альберту Ейнштейну приписують афоризм: «Освіта – це не заучування фактів, а тренування мозку мислити». У цих словах міститься великий відсоток правди, особливо для вищої освіти загалом та для юридичної освіти зокрема. Про кризу юридичної освіти з певною періодичністю заявляють не лише в Україні, а і у зарубіжних державах.

Аналізуючи думки провідних учених-правознавців та зовнішніх стейкхолдерів, можна виокремити такі недоліки сучасної наявної системи підготовки юристів в Україні. До них необхідно віднести: відрив ринку освітніх послуг від реального професійного юридичного ринку; велику кількість навчальних закладів, які готують юристів, та невідповідність ліцензійних обсягів кадровим потребам економіки; застарілу методологію навчання правників; відсутність розуміння бізнес-процесів; відсутність розуміння у майбутніх фахівців побудови власної кар'єри; низькі показники працевлаштування за фахом; неузгодженість нормативно-правових актів, що регламентують підготовку фахівців-юристів, і найголовніше, те, на чому загострюють увагу, – це недостатність практичної підготовки фахівців з права.

Нормативно-правове регулювання питання юридичної практики слід виокремити у три блоки. *Перший блок* пов'язаний із міжнародними стандартами, актами, що прямо або опосередковано регламентують питання юридичної практики. *Другий блок* пов'язаний із нормативно-правовими актами України, що базуються на Конституції України, відповідно до якої в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8), а головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ч. 2 ст. 3). *Третій блок* нормативно-правового регулювання юридичної практики

пов'язаний із діяльністю різних громадських організацій, їх досліджень [1, с. 23–24].

Одними з основних нормативних документів, в яких визначається сукупність вимог до змісту та результатів освітньої діяльності закладів вищої освіти для забезпечення здобуття ступенів вищої освіти зі спеціальності 081 «Право», є Стандарт вищої освіти України для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти [8] та Стандарт вищої освіти України для другого (магістерського) рівня вищої освіти [7] зі спеціальності 081 «Право». Обидва нормативні документи побудовані на засадах компетентнісного підходу, який полягає у спрямованості освітнього процесу на досягнення інтегральних результатів у навчанні, якими є загальні та спеціальні компетентності тих, хто навчається.

У науковій літературі відсутнє однозначне трактування компетентності. Відповідно до визначення, яке було сформульоване Організацією економічного співробітництва та розвитку, *компетентність* – це більше ніж просто знання та вміння, це здатність особи успішно виконувати складні завдання шляхом залучення та мобілізації психосоціальних ресурсів (включаючи вміння та навички) у певному контексті. Наприклад, здатність ефективно спілкуватися – це компетенція, яка може спиратися на знання людиною мови, практичні ІТ-навички та ставлення до того, з ким вона спілкується [9, с. 4]. Ю.М. Рашкевич у «Методичних рекомендаціях для розроблення профілів ступеневих програм, включаючи програмні компетентності та програмні результати навчання» визначає *компетентність* як якість, здатність, потенціал або навички, розвинуті студентом, що належать студентові, а *результат навчання* як вимірюваний результат освітнього процесу, який дає можливість нам з'ясувати, до якої міри/рівня/стандарту компетентність є сформованою або покращеною. Результати навчання не є здобутками, унікальними для кожного студента, а твердженнями, які дозволяють вищим навчальним закладам вимірювати, чи студенти розвинули свої компетентності до певного рівня [3, с. 12]. Таким чином, розвиток компетентностей є метою всіх освітніх програм, а програмні результати навчання повинні корелювати з компетентностями. У загальному розумінні під компетентністю розуміють сукупність знань, навичок, ставлень та здатність людини ефективно діяти в професійній сфері. Ознаки професійної компетентності зазвичай прописують у стандартах вищої освіти.

Стаття 10 Закону України «Про вищу освіту» визначає стандарт вищої освіти як сукупність вимог до освітніх програм вищої освіти, які є спільними для всіх освітніх програм у межах певного рівня вищої освіти та спеціальності. Стандарти вищої освіти розробляються для кожного рівня вищої освіти в межах кожної спеціальності відповідно до Національної рамки кваліфікацій і використовуються для визначення та оцінювання якості вищої освіти та результатів освітньої діяльності закладів вищої освіти (наукових установ), результатів навчання за відповідними спеціальностями [6].

Впровадження компетентнісного підходу в юридичну освіту насамперед полягає у формуванні загальних та спеціальних компетентностей відповідно до Стандартів вищої освіти за спеціальністю 081 «Право», у відході від радянської парадигми юридичної освіти, яка базувалася на передачі знань та передбачала міцні фундаментальні знання, відірвані від практичної діяльності, до інноваційних методик викладання, кореляцію вітчизняної юридичної освіти до європейського освітнього простору, а також формування, власне, таких компетентностей, як навчання протягом життя, здатність навчатися, націленість на результат, активізація суб'єктивності у навчанні.

Компетентнісний підхід повністю узгоджується і з основними принципами, що стосуються ролі юристів, які були прийняті Восьмим конгресом ООН щодо попередження злочинності та поводження з правопорушниками в 1990 році. Відповідно до п. 9 цього документа, який закріплює вимоги щодо кваліфікації та підготовки кадрів і визначає, що уряди, професійні асоціації юристів та навчальні заклади забезпечують належну кваліфікацію і підготовку юристів та знання ними професійних ідеалів і моральних обов'язків, а також прав людини і основних свобод, визнаних національним і міжнародним правом [4].

Необхідно підкреслити, що, наприклад, в американських і англійських правничих школах цінуються правники, які володіють компетентностями в юридичному аудиті (due diligence),

тобто аналізі юридичних аспектів діяльності компанії, правовому оздоровленні діяльності компанії, формуванні основ корпоративного порядку – питання власності, реєстрації майнових прав, видачі ліцензій і дозволів, трудового законодавства, оцінки інвестиційних ризиків, перевірки фінансового становища. В Україні необхідно замислитися над створенням міждисциплінарних програм, які б задовольняли потребам ринку праці та бізнесу.

Таким чином, нові українські стандарти вищої освіти базуються на компетентнісному підході і поділяють концепцію проєкту «Гармонізація освітянських структур в Європі» (“Tuning of educational structures”, надалі – ТЮНІНГ), який призначений для вироблення стратегії та моніторингу результатів впровадження освітніх цілей та інструментів Болонського процесу, для розроблення підходів до створення, вдосконалення, оцінювання та підвищення якості програм вищої освіти.

Ян Ямос Коменський, чеський педагог і громадський діяч, зазначав: «Вічним законом нехай буде: вчити і вчитися всього через приклади, повчання і застосування на ділі». В умовах жорсткої конкуренції серед випускників юридичних факультетів особливої актуальності набуває компетентність у широкому діапазоні професійних навичок та розвиток професійних цінностей майбутніх правників. Одним із основних факторів якості юридичної освіти є формування навичок практичного застосування знань, що, безумовно, зможе задовольнити попит та потреби юридичного ринку.

За результатами аналітичного дослідження «Знання та навички випускників юридичних факультетів та закладів вищої освіти крізь призму відповідності потребам ринку праці» юридичний бізнес виділив практичні навички, якими повинен володіти майбутній юрист, – це уміння працювати з базами даних та реєстрами; навички складання юридичних документів; вільне володіння англійською правничою мовою; вміння відстоювати власну позицію [2, с. 7].

Практична підготовка є обов’язковим компонентом освітньої програми, але проходження такої практики, як правило, зводиться до технічної діяльності або пасивного спостереження за діяльністю практикуючих юристів. Необхідно підкреслити, що Стандартом вищої освіти України для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти [8] та Стандартом вищої освіти України для другого (магістерського) рівня вищої освіти [7] зі спеціальності 081 «Право» передбачені вимоги до практики. На бакалаврському рівні така практика повинна становити не менше 10 кредитів ЄКТС та спрямовуватися на практику в юридичних особах публічного та приватного права, які здійснюють діяльність з правозастосування, зокрема, на базі юридичних служб органів місцевого самоврядування, органів законодавчої та виконавчої влади, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, а також у судах, прокуратурі, адвокатурі, нотаріаті, юридичних клініках закладів вищої освіти, а для магістерського рівня вищої освіти не менше 30 кредитів ЄКТС.

Водночас до Стандарту вищої освіти за спеціальністю 081 Право першого (бакалаврського) рівня вищої освіти включено загальні компетентності ЗК1–ЗК9 (здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу; здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях; знання та розуміння предметної галузі та розуміння професійної діяльності; здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово; здатність спілкуватися іноземною мовою; навички використання інформаційних і комунікаційних технологій; здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями; здатність бути критичним і самокритичним; здатність працювати в команді). Серед спеціальних (фахових, предметних) компетентностей перш за все слід виокремити СК4, СК7–СК16 (наприклад, здатність аналізувати правові проблеми, формувати та обґрунтовувати правові позиції; здатність до критичного та системного аналізу правових явищ і застосування набутих знань у професійній діяльності). Аналіз результатів навчання Стандарту вищої освіти теж свідчить про важливість практичної підготовки: від соціально-гуманітарної ерудованості, дослідницьких навичок, комунікації до професійної самоорганізації та використання інформаційних технологій, праворозуміння, правозастосування [1, с. 25].

Стандарт вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» другого (магістерського) рівня вищої освіти висуває до здобувачів ще більші вимоги як у контексті загальних та спеціальних (фахових, предметних) компетентностей, так

і в контексті програмних результатів навчання. За такої умови з урахуванням складання обов'язкового загальнонаціонального незалежного єдиного фахового випробування для вступу на навчання для здобуття ступеня магістра за спеціальністю 081 «Право» та Єдиного державного кваліфікаційного іспиту за результатами навчання в магістратурі відповідальність Міністерства освіти і науки України, закладу вищої освіти в частині організації практичної підготовки зростає. Роль Міністерства освіти і науки України стає вирішальною передусім у частині ініціативи, координації дій з іншими міністерствами та відомствами, дотичними до питань організації практичної підготовки майбутніх юристів. Безумовно, в кожного закладу вищої освіти, правничої школи наявні власні традиції співпраці із підприємствами, установами, організаціями, що є базами практик для здобувачів. Але ці можливості нерідко суттєво відрізняються, що позначається на рівні наданих послуг. Окрім того, деякі відомства неохоче запрошують здобувачів для проходження практики, адже це пов'язано з додатковим навантаженням, проблемами в доступі до інформації, іншими ресурсними обмеженнями. Залишається неврегульованим питання заохочення керівників практики «з боку виробництва». Трапляються випадки ставлення до практикантів як до безкоштовної «робочої сили», що дозволяє спрямовувати активність здобувачів на питання, не пов'язані із практичною підготовкою (наприклад, перенесення, пакування різних речей, виконання робіт, що не входять до змісту практичної підготовки здобувачів) [1, с. 26].

Недостатність здобутих практичних навичок або їх відсутність призводить до того, що роботодавцям необхідно проводити навчання вже на робочому місці або брати на роботу осіб, які вже мають досвід практичної роботи. Певною мірою це питання у майбутньому може бути частково вирішено, адже за нинішньою процедурою проходження акредитації відповідно до Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти [5], та вимогами, встановленими підзаконними нормативними актами, Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти передбачено участь потенційних роботодавців у процесах створення та перегляду освітніх програм, надання рецензій на освітні програми є обов'язковою вимогою. Безумовно, це покращить рівень взаємодії між правничою школою та роботодавцями.

Окрім того, завдяки зусиллям USAID вдалося зрушити з місця питання підготовки модельних програм практики у судах, органах юстиції, прокуратурі. На наше переконання, це позитивний приклад спільної координації зусиль представників державних органів, закладів вищої освіти, громадських організацій, спрямованих на вирішення проблеми практичної підготовки [1, с. 26].

Варто зазначити, що під час підготовки юриста практичні навички повинні корелювати із соціальними навичками (soft skills), без яких неможливо сформувати професіограму юриста. Зокрема, це навички комунікації, здібності до навчання та інноваційної діяльності, особиста привабливість, лідерство, здатність мотивувати людей, здатність брати на себе відповідальність і працювати в критичних умовах, запобігати й вирішувати конфлікти, працювати в команді, управляти своїм часом, здатність логічно і системно мислити, креативність та ін.

Реформування юридичної освіти повинне бути спрямоване на підвищення професійних практичних навичок. Здобуття таких навичок можна виокремити в декілька груп:

1. *Набуття практичних навичок у навчальних аудиторіях* шляхом використання інноваційних методик викладання, наприклад, модельних судових засідань. Під час підготовки та проведення модельних судових засідань здобувачам вищої освіти надається можливість працювати із фабулами реальних справ, що формує простір їх професійного спілкування не лише між собою та викладачами, а й з органами судової влади, які виступають зовнішніми стейкхолдерами освітнього процесу. Така форма діяльності дозволяє здобувачам досконало вивчити законодавство з визначених правових відносин, швидко зрозуміти складність правовідносин, навчитись застосовувати теоретичні знання в різних галузях права на практиці у реальних ситуаціях.

Так, юридичний факультет Стендфордського університету вже на першому курсі пропонує обов'язкову дисципліну «Федеральний судовий процес у глобальному контексті» (Federal Litigation in a Global Context), в якому студенти представляють позивача або відповідача у змодельованій деліктній справі, розглянутій у федеральному окружному суді, яка порушує

складні питання федерального цивільного процесу. Студенти розробляють стратегію судового процесу, готують необхідні документи та усно аргументують основні клопотання. Викладач у оцінюванні роботи студента у команді оцінює сукупність елементів – це відвідування занять, участь у заняттях та дискусіях, перевірка письмових записів під час підготовки до судового процесу (конспекти, чернетки, завдання для досліджень та цитування) та професіоналізм. Аналогічні курси застосовуються і в інших американських університетах [10].

Ще одним елементом формування практичних навичок є введення в освітні програми навчальних практичних курсів на кшталт «Публічне мовлення та академічне письмо», «Юридичний аналіз та підготовка юридичних висновків», «Основи юридичної клінічної діяльності та практичне право», «Практичний курс із верховенства права» тощо. Необхідно зазначити, що Програма USAID «Нове правосуддя» у діяльності з підвищення якості юридичної освіти зосереджує свої зусилля на сприянні переорієнтації правничих шкіл на формування у студентів необхідних для юридичної практики професійних цінностей, вмінь і навичок шляхом розробки, впровадження та методичного забезпечення курсів «Правнича клінічна освіта в Україні», «Юридичні інновації», «Застосування норм міжнародного гуманітарного права в національній судовій практиці», «Медіація у професійній діяльності юриста», «Навчаємо через практику: досвід використання судових трансляцій у викладанні права» тощо.

2. *Формування практичних навичок на об'єктах практики* (суд, юстиція, прокуратура, адвокатура, юридичні відділи підприємств, організацій, установ, агрохолдингів). Стандартами вищої освіти першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів зі спеціальності 081 «Право» передбачені вимоги до такої практики. Як уже зазначалось, для бакалаврів вона повинна бути не менше 10 кредитів ЄКТС, для магістрів – не менше 30 кредитів ЄКТС. Практика для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти передбачена в юридичних особах публічного та приватного права, які здійснюють діяльність з правозастосування, зокрема, на базі юридичних служб органів місцевого самоврядування, органів законодавчої та виконавчої влади, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, а також у судах, прокуратурі, адвокатурі, нотаріаті, юридичних клініках закладів вищої освіти. Щодо практики для другого (магістерського) рівня вищої освіти таких вказівок не зазначено. Під егідою американської організації USAID нині відбувається формування програм таких практик для магістрів у судах, органах юстиції, прокуратурі, адвокатурі тощо. Зазначена діяльність є вагомим внеском у розвиток юридичної освіти та формування практичних компетентностей здобувачів.

У нагоді також може стати досвід проходження такої практики в німецькій моделі юридичної освіти. На першому етапі підготовки юристів (Hauptstudium) практика триває 3 місяці, а місце проходження такої практики здобувачі шукають самостійно. На другому етапі (Referendariat), власне це і є основна практична підготовка, після якої німецькі студенти-юристи складають другий державний іспит. Така практика триває 2 роки і проходить, як правило, за такими напрямами: 4 місяці у суді у цивільних справах; 3 місяці в прокуратурі або суді у кримінальних справах; 4 місяці в адміністративній установі; 9 місяців в адвокатському бюро; 3 місяці за вибором студента, але передбачає академічну мобільність. Французька модель юридичної освіти не передбачає практики на бакалавріаті, а от під час навчання на Master 2 professionnels передбачене обов'язкове стажування (від 2 до 6 місяців або в юридичній фірмі, або суді, або юридичному відділі підприємства, або нотаріальній конторі). Після проходження такої практики передбачений письмовий іспит.

Ще одним із засобів для розв'язання зазначеної проблеми є впровадження дуальної освіти. Дуальна освіта була започаткована в Німеччині, зараз активно впроваджується і в Україні, але для робітничих професій. Дуальна освіта передбачає поєднання практичної та теоретичної частин навчання, де всі необхідні знання здобувач вищої освіти отримує в університеті, а потім їх відпрацьовує на підприємствах, державних установах, фірмах тощо. На робочому місці ментори (досвідчені юристи) допомагають студентам адаптуватися до умов роботи, формують здатність працювати у команді, набувають практичних навичок. Видається доцільним впроваджувати такі освітні програми на магістерському рівні, коли студент вже визначився з видом професійної юридичної діяльності у майбутньо-

му. Звичайно, впровадження дуальної освіти зі спеціальності «Право» потребуватиме ґрунтовної підготовки, навіть нормативного закріплення, але допоможе вирішити низку важливих питань щодо професійної підготовки юриста.

3. *Неформальна юридична освіта, коли здобувач самостійно формує свої професійно-практичні навички* шляхом проходження окремих курсів, стажування, вебінарів, навчання в літніх та зимових школах права. Так, наприклад, Європейський суд з прав людини проводить щорічні безкоштовні стажування для студентів-юристів, а також для молодих учених, які бажають покращити свої знання у цій сфері. Взагалі неформальна освіта ґрунтується на таких важливих засадах, як «вчитися в дії» (тобто отримувати знання під час виконання практичних завдань), «вчитися взаємодіяти» (робота у команді), «вчитися вчитися» (аналізувати власний досвід і з нього формувати та передавати нові знання). В Україні неформальна освіта ще проходить етап формування і лише невелика кількість організацій займається її розвитком. Серед них – Prometheus, дистанційна платформа ВУМ-online, студія онлайн-освіти Educational Era, Українська Академія Лідерства, Міжнаціональний центр неформальної освіти тощо. Усі ці платформи містять курси, які будуть цікаві студенту-правнику та допоможуть сформувати практичні навички. У багатьох країнах Європи неформальна освіта вже сприймається на рівні з формальною і визнається роботодавцями, адже до формування освітніх курсів залучають міжнародні організації, професійні спільноти.

Висновки. У результаті проведеного наукового аналізу запропоновані підходи, які, на нашу думку, дозволять покращити якість освіти у контексті формування практичних навичок студентів-правників у розрізі компетентнісного підходу.

Євроінтеграційні наміри України, перспектива її членства в Євросоюзі поставили перед національною системою юридичної освіти подвійне завдання. З одного боку, інтернаціоналізація економіки та формування спільного ринку послуг додали до проблем вищої освіти такий аспект, як необхідність забезпечення якісної юридичної освіти, яка б відповідала потребам ринку праці. З іншого – формування фахівців зі стійкими практичними навичками шляхом удосконалення механізмів академічної мобільності на основі міжнаціонального співробітництва, інноваційні методи навчання, продовження розвитку клінічної освіти, формування механізму застосування неформальної освіти в навчальному процесі, формування та вдосконалення програм практики, розширення практично-орієнтованих курсів, підвищення ролі самостійної роботи здобувача як основи формування майбутніх юристів, здатних діяти швидко в мінливих життєвих умовах.

Важливим залишається питання про перехід до дворівневого навчання на магістратурі, де перший рік є навчальним і залишається теоретичним, а другий рік – проходження практики і складання Єдиного державного кваліфікаційного іспиту, який би давав можливість до регульованих юридичних професій, наприклад, як у Німеччині.

З урахуванням сказаного очевидно, що осучаснення освітніх програм у правничій сфері як процес необхідного оновлення змісту фахової практичної підготовки має відбуватися не шляхом сліпого копіювання зарубіжних освітніх програм, а завдяки адаптації досвіду інших країн до кращих традицій вітчизняної вищої юридичної освіти. Удосконалення вітчизняної юридичної освіти повинне бути спрямоване на реалізацію практичних компетентностей, передбачених стандартами вищої освіти, корелювати з програмними результатами навчання щодо оволодіння достатнім рівнем теоретичних знань, які б давали можливість майбутнім фахівцям вирішувати конкретні практичні завдання і задовольняли вимоги роботодавців.

Таким чином, є необхідність в удосконаленні парадигми юридичної освіти, яка полягає у відході від освітніх програм, зорієнтованих на зміст, до освітніх програм, зорієнтованих на програмні результати навчання, які будуть стосуватися формування загальних та фахових компетентностей, основною метою яких є здатність ефективно та відповідально вирішувати юридичні проблеми, формувати у здобувачів вищої освіти професійні навички, навички навчання протягом усього життя, аналітичні навички тощо. Сучасна юридична освіта повинна бути орієнтована на дії, тобто вона не встановлює, що треба вивчати, а встановлює, якими компетентностями повинна володіти особа після закінчення навчання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Запара С.І. Проблеми якості юридичної освіти в контексті формування практичних компетентностей у майбутніх юристів. *Правові новели.* 2021. № 13. С. 22–29.

2. Звіт за результатами аналітичного дослідження «Знання та навички випускників юридичних факультетів та закладів вищої освіти крізь призму відповідності потребам ринку праці». URL: https://minjust.gov.ua/ndd/yurydychna_osvita/doslidzhennya_u_sferi_yurydychnoyi_osvity (дата звернення: 17.07.2021).

3. Методичні рекомендації для розроблення профілів ступеневих програм, включаючи програмні компетентності та програмні результати навчання / пер. з англ. Національного експерта з реформування вищої освіти Програми Еразмус+, д-ра техн. наук, проф. Ю.М. Рашкевича. Київ : ТОВ «Поліграф плюс», 2016. 80 с.

4. Основные принципы, касающиеся роли юристов. Приняты Восьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. Гавана, 27 августа – 7 сентября 1990 года. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_313#Text (дата звернення: 17.03.2021).

5. Положення про акредитацію освітніх програм, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 11.07.2019 р. № 977. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0880-19#Text (дата звернення: 17.07.2021).

6. Про вищу освіту : Закон України від 01.06.2014 р. № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (дата звернення: 17.03.2021).

7. Стандарт вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для другого (магістерського) рівня вищої освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України № 1053 від 17.08.2020 р.

8. Стандарт вищої освіти за спеціальністю 081 «Право» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України № 1379 від 12.12.2018 р.

9. OECD (2005). The definition and selection of key competencies. Executive Summary. URL: https://www.oecd.org/pisa/35070367.pdf (дата звернення: 02.05.2021).

10. Stanford Law School. URL: https://law.stanford.edu/courses/federal-litigation-methods/ (дата звернення: 17.07.2021).

УДК 340.112
DOI https://doi.org/10.15421/392144

Сергієнко Н. А.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри публічного та приватного права
Київського університету імені Бориса Грінченка

НОРМИ ПРАВА, ЯКІ РЕГУЛЮЮТЬ ОРГАНІЗАЦІЮ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ПРИМУСОВОГО ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ, У СТРУКТУРІ СИСТЕМИ ПРАВА УКРАЇНИ

NORMS OF LAW GOVERNING THE ORGANIZATION AND IMPLEMENTATION OF ENFORCEMENT OF DECISIONS IN UKRAINE, IN THE STRUCTURE OF THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE

У науковій статті здійснено аналіз підходів вчених-юристів до визначення місця норм права, якими регулюється організація та здійснення примусового виконання рішень в Україні, у структурі системи права України. Аналітика проведена щодо наукових підходів як стосовно предмета правового регулювання у сфері організації та здійснення примусового виконання рішень в Україні, так і стосовно методу. У дослідженні констатовано, що правовідносини, що мають місце при організації та здійсненні примусового виконання рішень, дуже різні за суб'єктами таких правовідносин, за їхнім складом, а предмет правового регулювання в межах організації та здійснення примусового виконання рішень характеризується комплексністю. Стаття резюмує, що в організації та здійсненні примусового виконання рішень примус застосовується достатньо широко. Але санкціонований примус не є єдиним чи навіть провідним методом правового регулювання відносин у сфері організації та здійснення примусового виконання рішень. Диспозитивний метод правового регулювання також досить широко представлений в організації та здійсненні примусового виконання рішень. У процесі наукового дослідження, проведеного в межах статті, було встановлено, що правове регулювання правовідносин у сфері організації та здійснення примусового виконання рішень ґрунтується як на імперативних, так і на диспозитивних началах. В якості прикладу можна навести змогу вільного волевиявлення особи, зазначеної як стягувача у виконавчому документі, на пред'явлення виконавчого документа до виконання, змогу боржника запропонувати види майна чи предмети, які необхідно реалізувати в першу чергу. В науковій статті узагальнено, що правові норми, якими регулюється організація та здійснення примусового виконання рішень в Україні, формулюють комплексну галузь вітчизняної системи права. Її комплексність пов'язана з комплексністю предмета та методу правового регулювання в межах наведеної галузі. Цю галузь права автор статті пропонує називати «Виконавче право України».

Ключові слова: *виконавче провадження, правове регулювання, предмет правового регулювання, метод правового регулювання, галузь права.*

In the scientific article the approaches of scientists-lawyers to detecting the place of legal norms, which regulate the organization and functioning compulsory execution of decisions in Ukraine, on the structure of Ukrainian law system. Analytics is made regarding approaches the object of legal regulation in the sphere of organization and functioning compulsory execution of decisions in Ukraine, and the method. In the article is stated, that relations, that take place during organization and functioning compulsory execution of decisions, are very different on their subjects, composition, the scope of regulation inside the organization and functioning compulsory execution of decisions is characterized as complex. The article contains the summary about that fact, that in the sphere of organization and functioning compulsory execution of decisions coercion is used widely. But authorized coercion is not the single or basic method of regulation relations in the sphere of organization and functioning compulsory execution of decisions. Dispositive method of legal regulation is also widely represented in the sphere of organization and functioning compulsory execution of decisions. During the scientific exploration, made inside this scientific article, there has been stated, that legal regulation of relations, connected with organization and functioning compulsory execution of decisions, is grounded on imperative and dispositive cornerstones. As an examples can be demonstrated the right of the person, mentioned as a creditor in an executive document, to file executive document to execution, the right of debtor to offer kinds of properties of objects, he / she wants to be under enforcement primarily. In the scientific article is summarized, that legal norms, which regulate the organization and functioning compulsory execution of decisions in Ukraine form complex branch of domestic law system. Its complexity connected with complexity of object and method of legal regulation within this branch of law. The author of article offers to name this branch of law as "Executive law of Ukraine".

Key words: *executive process, legal regulation, object of legal regulation, method of legal regulation, branch of law.*

© Сергієнко Н. А., 2021

Постановка проблеми. Серед науковців-юристів немає єдиної думки щодо місця організації та здійснення примусового виконання рішень в системі права. Загалом позиції науковців можна згрупувати таким чином: 1) виконавчий процес є утворенням (підгалуззю) іншої галузі права (зокрема адміністративного права) (Р.С. Калінін, Я.П. Горбунова); 2) виконавче провадження не належить до якоїсь конкретної галузі, має міжгалузеву природу (Л.А. Остафійчук); 3) виконавчий процес (виконавче право тощо – назви подаються різні) є самостійною галуззю права (О.М. Науменко, О.О. Чумак, С.В. Щербак). Враховуючи актуальність ефективного примусового виконання рішень (адже цей механізм забезпечує фактичне відновлення прав фізичних, юридичних осіб, інших суб'єктів правовідносин), нагальним є дослідження правового регулювання відповідної сфери суспільних відносин. Тож у межах цієї наукової статті матиме місце наукова розвідка положення норм права, які регулюють організацію та здійснення примусового виконання рішень, в системі права України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження наведеної тематики знайшли прояв у наукових працях В.В. Яркова, Р.С. Калініна, Я.П. Горбунової, С.В. Щербак та інших вчених-юристів. Проте вважати цю тему науково вичерпаною було б передчасно, адже юридична наука та практика бурхливо розвиваються, що зумовлює потребу нових осмислень навіть тих юридичних явищ і процесів, що вже були предметами наукових розвідок.

Мета статті – визначити місце норм права, які регулюють організацію та здійснення примусового виконання рішень в Україні, в структурі системи права України.

Виклад основного матеріалу. Р.С. Калінін зазначає, що виконавче провадження є підгалуззю адміністративного права, є адміністративно-процедурним за своєю суттю, спрямованим на примусову реалізацію охоронно-відновлювальної функції з боку суб'єкта владних повноважень – державного виконавця, щодо примусового виконання виконавчих документів згідно з законом. Виконавче провадження має однакові з адміністративним правом предмет, методи, способи правового регулювання, а вирізняється виключно специфічною метою в межах останніх – спрямованістю на примусове виконання відповідних виконавчих документів [1, с. 75–76]. Однак з такими висновками неможливо погодитись. По-перше, наразі примусове виконання рішень можуть провадити і приватні виконавці. По-друге, примусове виконання рішень є не особливістю виконавчого процесу, а його суттю. По-третє, на думку Р.С. Калініна, предмет виконавчого провадження тотожний предмету адміністративного права України – управлінській частині [1, с. 74]. Але за примусового виконання рішень мають місце різні правовідносини, і не всім з них притаманний управлінський складник. Наприклад, взаємодія виконавця зі зберігачем майна, оператором електронного торговельного майданчика, деякими іншими суб'єктами виконавчого процесу носить договірну основу. По-четверте, як вважає Р.С. Калінін, основним типом регулювання виконавчого провадження є спеціальний дозвіл (або звільнення від заборони), притаманний адміністративному праву України, який означає, що заборонено все, крім прямо дозволеного відповідними нормативно-правовими актами України [1, с. 74]. Безперечно, застосування даного типу правового регулювання зустрічається у виконавчому процесі, особливо за умови регулювання діяльності суб'єктів владних повноважень (зокрема виконавців). Проте було б передчасно стверджувати, що це єдиний тип правового регулювання, який має місце у разі примусового виконання рішень. Наприклад, зберігання ювелірних та інших побутових виробів із золота, срібла, платини і металів платинової групи, дорогоцінного каміння і перлів, а також лому й окремих частин таких виробів, виявлених під час опису, на які накладено арешт, здійснюється банками на підставі укладених між ними й органами ДВС / приватними виконавцями договорів (ст. 56 Закону України «Про виконавче провадження»). Хоча виконавець зобов'язаний (тут виявляється імперативний метод правового регулювання) не пізніше наступного робочого дня передати на зберігання до банку наведені предмети, виявлені під час опису, на які накладено арешт, але жоден нормативно-правовий акт не містить обов'язку виконавця / органа ДВС, банку укладати договори зберігання відповідних цінностей. Такі угоди укладаються за вільним волевиявленням їхніх сторін (прослідковується

диспозитивний метод правового регулювання). Я.П. Горбунова зазначає, що в цілому варто підтримати думку про необхідність формування виконавчого права як самостійної галузі, однак вважає, що виокремлення його зі змісту адміністративного права – завдання майбутнього [2, с. 33]. Як зазначає вчена, виконавче право, яке формується, на нинішньому етапі свого розвитку якраз і представляє собою інститут галузевого характеру, а отже, має включатися до Особливої частини адміністративного права як підгалузь [2, с. 35]. Проте, враховуючи аргументи, наведені вище, неможливо стверджувати, що виконавче право (оперуючи категорією, яку використовує автор-юрист) є інститутом галузевого характеру. Я.П. Горбунова, посилаючись на праці Ю.М. Старілова, резюмує, що проведений аналіз ознак виконавчої влади можна віднести і до виконавчого права (вчена наводить відповідні аргументи), він показує прямий зв'язок виконавчої діяльності з виконавчою владою, яка своєю чергою регулюється нормами адміністративного права. Отже, можна стверджувати, що виконавче право сьогодні цілком логічно розглядати як підгалузь адміністративного права [2, с. 36–37]. Однак, враховуючи норми українського законодавства, основний суттєвий аргумент на користь віднесення виконавчого права до адміністративного як підгалузі останнього, який (тобто аргумент) зводиться до кореляції виконавчої діяльності та виконавчої влади, не є переконливим. Адже згідно зі ст. 1 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» примусове виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб) покладається на органи ДВС та у визначених Законом України «Про виконавче провадження» випадках – на приватних виконавців. А приватні виконавці не є посадовими особами органів виконавчої влади. Вони взагалі не є посадовими особами будь-якого органа влади, а є суб'єктами незалежної професійної діяльності.

Л.А. Остафійчук зазначає, що основна мета виконавчого провадження – це виконання судових рішень та рішень інших юрисдикційних органів як невід'ємний елемент загального механізму захисту прав і законних інтересів суб'єктів права, в якому допускається можливість дозволу процесуальної автономії в деяких питаннях, не відносячи виконавче провадження до якоїсь конкретної галузі права, що вказує на міжгалузевий характер природи виконавчого провадження [3, с. 121]. Але в такому разі залишається відкритим питання саме про міжгалузевий характер природи виконавчого провадження (зокрема в чому ж полягає міжгалузевість та про стик яких саме галузей права йдеться в контексті виконавчого провадження).

На думку О.М. Науменко, наразі є всі підстави стверджувати, що у системі права України формується окрема галузь – виконавче право. З огляду на те, що формування кола суспільних відносин, які мають регулюватися ним, повинно здійснюватися за наявності того «оригінального», непритаманного будь-якій іншій галузі права «ядра», котре утворюють, власне, виконавчі відносини, а також за умови включення до нього інших, пов'язаних з ними, відносин (господарських процесуальних, цивільних процесуальних, адміністративних, адміністративних процесуальних тощо) – все це підпадає під особливості предмета саме комплексної галузі права, тож доходимо висновку, що перед нами – комплексна галузь права [4, с. 84]. Погоджуємося з тим, що в основу галузі права покладаються, зокрема, відповідні правовідносини, що не притаманні іншим галузям права. Але в наведеній думці О.М. Науменко не йдеться про метод правового регулювання як один із критеріїв диференціації галузі права, а акцентована увага саме на предметі. В юридичній літературі в контексті розгрупування норм права по галузях найчастіше йдеться, що галузь права складає система норм права, об'єднаних за різними критеріями в інститути права, що спрямовані на регулювання певної однорідної сфери суспільних відносин. Галузь права характеризується наявністю власного предмета та методу правового регулювання [5, с. 45]; галузь права є порівняно самостійною сукупністю норм права, що регулює якісно однорідну сферу (рід) суспільних відносин, має властивий лише їй режим правового регулювання (тобто предмет, мету, способи, тип правового регулювання) і є підсистемою системи права [6, с. 304].

Варто зазначити, що О.М. Науменко вказує на комплексність виконавчого права як галузі права. Один з аргументів для обґрунтування такої комплексності вказує на включення до «ядра»

правовідносин у виконавчому праві інших, пов'язаних з ними, відносин (господарських процесуальних, цивільних процесуальних, адміністративних, адміністративних процесуальних тощо) [4, с. 84]. І справді, як було наведено вище, загальний предмет регулювання норм права в контексті виконання судових рішень можна визначити як організацію та здійснення примусового виконання рішень. Правовідносини, що мають місце під час організації та здійснення примусового виконання рішень, дуже різноманітні за суб'єктами таких правовідносин, за їхнім складом. У контексті змісту таких правовідносин для них характерні процесуальна поліаспектність (власне, виконавчий процес, суміжні процесуальні діяльності – вирішення судом питань, пов'язаних з виконавчим процесом, тощо) та матеріальна поліаспектність (організація і правовий статус органів й осіб, що здійснюють примусове виконання рішень, правова основа їхньої взаємодії з різними суб'єктами, які, не будучи зацікавленими в результатах примусового виконання рішень, сприяють цьому, тощо). Наведене свідчить про комплексність предмета правового регулювання в межах організації та здійснення примусового виконання рішень.

На думку С.В. Щербак, виконавчий процес – це відокремлена, порівняно замкнена підсистема правового регулювання, здатна існувати самостійно (галузь права), що відрізняється від інших процесуальних галузей специфікою виконавчих процесуальних норм, які покликані упорядковувати не лише матеріальні, а й процесуальні норми інших галузей права. В сучасній правовій системі не кожна матеріальна галузь права забезпечена власними процесуальними нормами, у зв'язку з чим трапляються ситуації, коли матеріальна норма права не реалізується взагалі або реалізується неналежним чином. І навпаки, на прикладі виконавчого процесу видно, що не кожна процесуальна галузь має відповідну їй галузь матеріального права [7, с. 33]. Вчена-юрист влучно назвала процесуальність характеристикою виконавчого процесу як галузі права. Дійсно, виконавчий процес (як діяльність) є видом юрисдикційної діяльності, отже, норми права, які її визначають, логічно б вважати процесуальними, а їхню сукупність (за наявності інших ознак галузі права) – процесуальною галуззю. Але в сфері організації та здійснення примусового виконання рішень йдеться не лише про правове регулювання здійснення примусового виконання рішень (власне, виконавчий процес), а й про його організацію. Тобто про комплекс процесуальних і матеріальних норм права. В цьому контексті, як справедливо зазначає В.В. Ярков, цивільне виконавче право (вчений використовує саме таку назву галузі) належить до числа комплексних галузей права, що об'єднує в собі норми найрізноманітнішої галузевої належності: як матеріально-правові, так й організаційні, і процедурно-процесуальні [8, с. 58].

На думку В.В. Яркова, на даний час має місце поступовий процес формування нової галузі права, яка відповідає виконавчому законодавству, – цивільного виконавчого права нарівні з кримінальним виконавчим правом або виконавчим правом [8, с. 56]. Науковець уточнює, що варто говорити саме про цивільне виконавче право через низку причин, одна з яких називає цей термін більш точним, оскільки ним окреслюється різниця між цивільним виконавчим та кримінально-виконавчим правом. При використанні терміна «виконавче право» нівелюються відмінності між цивільним та кримінальним виконавчим правом [8, с. 57]. Вчений-юрист відзначив кореспондування галузі законодавства і галузі права. Проте така кореспонденція не є обов'язковою. Галузі законодавства не завжди збігаються з галузями права [6, с. 322]. Отже, вести мову саме про «цивільне виконавче право» не зовсім коректно. Адже примусовому виконанню можуть підлягати рішення, ухвалені не лише в цивілістичних процесах, а й в адміністративному (наприклад, рішення адміністративних судів). Щодо відокремлення організації та здійснення примусового виконання рішень від кримінально-виконавчого права, то варто зазначити таке. Кримінально-виконавче право є сукупністю забезпечених силою державного примусу загальнообов'язкових норм, що регламентують діяльність органів та установ виконання покарань, визначають порядок виконання й умови відбування покарань, регулюють правовідносини, які виникають у сфері виконання покарань [9, с. 6]. Говорячи про організацію та здійснення примусового виконання рішень і кримінально-виконавче право, варто звернути увагу на значні відмінності у правовідносинах,

що становлять предмет правового регулювання, проте не можна залишити поза увагою те, що рішення про конфіскацію майна у кримінальному провадженні підлягає примусовому виконанню органами ДВС. При цьому процедура примусового виконання такого рішення передбачена Законом України «Про виконавче провадження» (деталізована в Інструкції з організації примусового виконання рішень). Окремі приписи щодо наведеного містить і Кримінально-виконавчий кодекс України (ст. ст. 12, 48, 49). Зазначене вище також вказує на комплексність галузі організації та здійснення примусового виконання рішень (виконавчого законодавства). Але тут доцільно звернути увагу, що наведене характеризує як комплексний і предмет правового регулювання в межах організації та здійснення примусового виконання рішень. Адже, з одного боку, при виконанні рішення про конфіскацію майна у кримінальному провадженні мова йде про виконавчий процес і відповідні правовідносини (враховуючи, що згідно з законом примусове виконання таких рішень покладено на органи ДВС), а з іншого боку, правовідносини, що виникають у сфері виконання покарань (конфіскація майна є одним із видів покарань, що можуть бути застосовані до осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, – див. ст. ст. 51, 59 Кримінального кодексу України), є предметом кримінально-виконавчого права. С.В. Щербак зазначає: коли йдеться про виконавчий процес як галузь права, слід визнати, що його норми разом із процесуальними містять і деякі норми матеріального права, що не спростовує процесуального характеру діяльності державного виконавця [7, с. 33]. Таким чином, не заперечуючи матеріального складника у виконавчому процесі, С.В. Щербак підкреслює процесуальність вказаної галузі права, тож акцент зроблено саме на здійсненні примусового виконання рішень, а організації наведеного приділяється менше уваги / чи взагалі вона виноситься за межі відповідної галузі.

Отже, організація та здійснення примусового виконання рішень мають розглядатися в цільовій та функціональній єдності. Це пов'язано з тим, що архітектура структури, на яку покладається примусове виконання рішень, не позиціонується сама по собі, вона будується саме для примусового виконання рішень (для цього визначаються органи та особи, уповноважені на примусове виконання рішень) і саме в цьому процесі реалізує своє завдання і повноваження. Здійснення примусового виконання рішень проводиться за допомогою відповідних суб'єктів, провідну роль в цьому відіграють якраз органи та особи, уповноважені на примусове виконання рішень. Таким чином, доцільно розглядати організацію та здійснення примусового виконання рішень у цільовій і функціональній єдності, а правовідносини, що складаються у сфері організації та здійснення примусового виконання рішень, – як предмет виконавчого права. Отже, можна констатувати, що виконавче право має комплексний предмет правового регулювання – правовідносини у сфері організації та здійснення примусового виконання рішень.

Критерії розмежування галузей права належать до спірних питань юридичної науки. Проте більшість дослідників сходиться на тому, що в основі поділу права на галузі лежать предмет і метод правового регулювання [10, с. 218–219]. З позицій правової науки для виокремлення будь-якої сукупності норм у самостійну галузь права в теорії права існують певні критерії, якими виступають предмет і метод правового регулювання. За відсутності одного з названих критеріїв за загальним правилом немає і самостійної галузі права [11, с. 27–28].

Є.О. Харитонов та О.І. Харитонова, Н.Ю. Голубєва, досліджуючи сферу цивільного процесуального права, зазначають, що метод цивільного процесуального права – це сукупність юридичних способів і засобів впливу цивільних процесуальних норм на відносини, що виникають у зв'язку з розглядом і вирішенням цивільних справ судами [12, с. 15]. За аналогією метод правового регулювання правовідносин у сфері організації та здійснення примусового виконання рішень можна визначити як сукупність юридичних способів і засобів впливу правових норм, що містяться в законодавстві, яким регулюється організація та здійснення примусового виконання рішень, таких правовідносин.

В юридичній науковій літературі поширеним є постулат, що методом виконавчого процесу є принцип санкціонованого примусу (див. праці С.Я. Фурси, С.В. Щербак). С.Я. Фурса та С.В. Щербак зазначають, що принцип санкціонування державою дій, спрямованих на

порушення прав боржника на недоторканність його житла, права власності тощо, є визначальним. Звідси випливає загальна назва методу правового регулювання виконавчих правовідносин, а саме «санкціонований примус» [13, с. 30–31]. Однак порушення прав боржника не є метою дій, що вчиняються у виконавчому провадженні, такі порушення мають законні підстави (передбачені нормами права, що регулюють виконавчий процес, або передбачені судовим рішенням, наприклад, ухвалою суду про примусове проникнення до житла чи іншого володіння боржника-фізичної особи (ст. 439 ЦПК України)). На думку С.В. Щербак, метод правового регулювання виконавчих правовідносин – це санкціонований примус, що полягає в обов'язку державного виконавця вчиняти лише санкціоновані державою виконавчі дії у визначеному законом порядку [14, с. 4]. П.В. Макушев з цього приводу зазначає, що санкціонований примус здійснюється тільки державними органами, тобто санкціонується судовою владою від імені держави, а здійснюється примус державним виконавцем [15, с. 73]. Наведене твердження, дійсно, справедливе в контексті діяльності виконавця. Проте здається передчасним пов'язування методу правового регулювання виконавчих правовідносин лише з діяльністю виконавців, адже у правовідносинах, які складаються в разі примусового виконання рішень, є й інші учасники, суб'єкти, і такі правовідносини складні та комплексні. Крім того, пов'язування санкціонованого примусу судовою владою від імені держави в контексті з примусовим виконанням рішення також здається передчасним, адже примусовому виконанню можуть підлягати не лише судові рішення (аспект ухвалення судового рішення, яке в подальшому підлягатиме примусовому виконанню), а й рішення інших органів (посадових осіб), далеко не всі з яких є суб'єктами владних повноважень (наприклад, посвідчення комісій по трудових спорах підлягають примусовому виконанню, але такі комісії не є суб'єктами владних повноважень). Про санкціонування судовою владою примусу, що в подальшому буде здійснений виконавцем, може йти мова радше, коли суд санкціонує вчинення виконавчих дій, які виконавець має право вчиняти тільки за наявності такої санкції (наприклад, примусове проникнення до житла чи іншого володіння боржника-фізичної особи).

Дійсно, в організації та здійсненні примусового виконання рішень метод примусу застосовується досить широко. Це стає можливим завдяки великому спектру повноважень виконавців, які вони можуть реалізовувати для забезпечення примусового виконання рішень (див. ст. 18 Закону України «Про виконавче провадження»), достатній кількості зобов'язуваних норм щодо поведінки сторін виконавчого провадження (див. ст. 19 Закону України «Про виконавче провадження»), наявності у виконавців повноважень притягувати до відповідальності осіб за невиконання рішення, що зобов'язує боржника вчинити певні дії, та рішення про поновлення на роботі (див. ст. 75 Закону України «Про виконавче провадження»), наявності юридичної відповідальності за невиконання законних вимог виконавця та процедури примусового виконання, передбаченої Законом України «Про виконавче провадження» (ст. 76 Закону України «Про виконавче провадження», ст. 188-13 КУпАП). А.В. П'ятницький виокремлює примус з-поміж загальноправових методів, що переважно використовуються під час реалізації заходів примусового виконання судових рішень (серед інших методів науковець виділяє метод переконання, метод заохочення, встановлення заборон). Вчений узагальнює, що адміністративний примус як метод реалізації заходів виконавчого провадження щодо примусового виконання судових рішень передбачає можливість впливу виконавця (в межах, установлених законодавством) на інших учасників виконавчого провадження з метою належного виконання судового рішення. Однак варто зазначити, що хоч метод примусу активно використовується державними і приватними виконавцями, законодавець досить розмито визначив межі такого впливу, зокрема мова йде про психологічний вплив [16, с. 166–167]. Досить суперечливим є останній висновок А.В. П'ятницького, адже завдання, права та обов'язки держав-них і приватних виконавців визначені законодавством досить чітко, отже, і примус вони можуть використовувати в межах своєї компетенції та для виконання завдання, що перед ними стоїть. Цікаве узагальнення щодо державного примусу у виконавчому провадженні зробив П.В. Маку-

шев. Науковець зазначає, що виконання рішень є метою, на досягнення якої спрямований весь виконавчий процес, а примусове виконання рішень є методом використання державного примусу у визначених законодавством формах для досягнення цієї мети [17, с. 21]. На думку Л.В. Крупнової, методи примусового виконання забезпечують вплив на сторони виконавчого провадження, метою якого є вирішення організаційних питань та створення умов для повного і своєчасного виконання рішення [18, с. 302]. Проте варто зауважити, що методи примусового виконання чинять вплив не лише на сторони виконавчого провадження, а можуть застосовуватись й до інших суб'єктів виконавчого процесу. Наприклад, диспозиція норми права, викладеної в ч. 1 ст. 76 Закону України «Про виконавче провадження», відповідальність за невиконання законних вимог виконавця та порушення процедури, передбаченої вказаним законом України, покладає на «винних осіб», що, враховуючи зміст наведеної норми права, може передбачати відповідальність не лише сторін, а й інших суб'єктів виконавчого процесу (наприклад, за неподання звітів про відрахування із заробітної плати та інших доходів боржника відповідальність можуть нести підприємства, установи, організації, фізичні особи, фізичні особи-підприємці, адже приписи ст. 69 Закону України «Про виконавче провадження» покладають на них обов'язок надсилати виконавцю звіти про такі відрахування).

В.Ф. Кузнєцов зазначає, що виконавче провадження має переважно публічно-правовий характер, регулювання поведінки його учасників здійснюється здебільшого шляхом припису. Дозвільні начала у виконавчому провадженні характерні в невеликих межах для боржника (наприклад, право боржника вказати на ті види майна або предмети, на які слід насамперед звернути стягнення) і більшою мірою – для стягувача, який самостійно вирішує питання про звернення виконавчого документа до виконання, відмови від виконання тощо [19, с. 15–16]. Не применшуючи значення примусу як елементу публічно-правового начала в організації та здійсненні примусового виконання рішень, варто звернути увагу, що і диспозитивність властива регулюванню правовідносин у вказаній сфері. В аспекті диспозитивності за примусового виконання рішень В.В. Ярков вказує на те, що її вияв у нормах цивільного виконавчого права пояснюється впливом нормативних положень цивільного права, а також цивільного й арбітражного процесуального права. Науковець зазначає, що порушення виконавчого провадження визначається волею самого стягувача, який має право самостійно вирішувати питання про можливість пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання; про можливість укладення мирової угоди (під контролем відповідного суду), що також залежить від волі сторін; стягувач має право на будь-якому етапі виконавчого провадження відмовитись від виконання, у зв'язку з чим йому за його заявою буде повернуто виконавчий документ, або має право відмовитися від стягнення, після чого виконавче провадження буде припинено. Вчений наводить аспект диспозитивності і стосовно боржника – боржник має право вказати ті види майна або предмети, на які слід насамперед звернути стягнення [8, с. 64]. Варто погодитись з такими висновками, особливо враховуючи те, що норми українського законодавства містять схожі приписи. Зв'язок виконавчого процесу та цивільного права відзначив у своєму дослідженні й М.Ю. Челишев. Науковець резюмував, що безпосередньо у виконавчому провадженні використовуються не лише, власне, процесуальні прийоми та засоби (суть публічні), а й засоби, запозичені у цивільному праві. Серед таких цивільно-правових інструментів, залежно від їхніх цивільно-правових характеристик (їхньої цивілістичної суті), варто виділити: правосуб'єктні цивільно-правові інструменти (представництво тощо); угодові, зокрема договірні, інструменти (торги тощо); речово-правові інструменти; цивільно-правову відповідальність, що застосовується у сфері виконавчого провадження [20, с. 30]. Вчений, на нашу думку, вдало систематизував напрями використання у виконавчому процесі цивільно-правових інструментів. Безумовно, диспозитивні аспекти досить широко представлені у здійсненні примусового виконання рішень. Тут йде мова про можливість вільного волевиявлення особи, зазначеної як стягувача у виконавчому документі, на пред'явлення виконавчого документа до виконання; вільного волевиявлення стягувача щодо відмови

від примусового виконання судового рішення (хоча така відмова має санкціонуватися судом, проте сутнісно пов'язана саме з волею і волевиявленням стягувача); щодо повернення йому виконавчого документа; щодо відмови від одержання предметів, вилучених у боржника під час виконання рішення про їхню передачу; щодо залишення за собою нереалізованого на третіх електронних торгах майна (крім майна, конфіскованого за рішенням суду); щодо можливості боржника запропонувати види майна чи предмети, які необхідно реалізувати першочергово; щодо взаємодії деяких суб'єктів виконавчого процесу на договірній основі (так, згідно з законом зберігання ювелірних та інших побутових виробів із золота, срібла, платини і металів платинової групи, дорогоцінного каміння і перлів, а також лому й окремих частин таких виробів, виявлених під час опису, на які накладено арешт, здійснюється банками, але банки не зобов'язані укладати відповідні договори з органами ДВС / приватними виконавцями. Такі договори укладаються, враховуючи вільне волевиявлення обох сторін). Наявна диспозитивність і у сфері організації примусового виконання рішень. Наприклад, навіть маючи владні повноваження, приватний виконавець не є ані органом державної влади, ані її посадовою особою. Він є суб'єктом незалежної професійної діяльності (ч. 2 ст. 16 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»), сам вирішує, чи мати йому помічника (ст. 28 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів»).

Таким чином, правове регулювання правовідносин у сфері організації та здійснення примусового виконання рішень ґрунтується як на імперативних (аспект примусу), так і на диспозитивних (аспект вільного волевиявлення) началах. В цьому контексті, як обґрунтовано зазначає В.В. Ярков, методологія правового регулювання в цивільному виконавчому праві походить від галузей права, в яких перебувають її нормативні витоки, а саме права приватного і публічного. Тому в цій галузі права можна вести мову про поєднання й одночасні дії елементів імперативного (владних приписів) характеру з диспозитивним (дозвільним) началом. Одночасне поєднання в методі правового регулювання цивільного виконавчого права публічно-правових та приватноправових начал пояснюється його правовою природою [8, с. 59]. І дійсно, правовідносини, що виникають при організації та здійсненні примусового виконання рішень, мають і публічно-правові, і приватноправові начала. Отже, і правове регулювання таких правовідносин здійснюється через поєднання імперативного та диспозитивного методів правового регулювання. О.Ф. Скакун ці методи відносить до основних, вказуючи, що за імперативного методу юридичні велiння надходять «згори», від владних державних органів; домінуюче місце посідають владно-імперативні приписи; відхилитися від передбаченою нормою моделі поведінки не уявляється можливим, перевага надається обов'язкам; а диспозитивний метод передбачає, що юридичні веління надходять переважно «знизу», від самих суб'єктів правового регулювання, котрі самостійно і на власний розсуд здійснюють вибір правових засобів; в юридичних нормах «згори» лише у загальних рисах окреслюються межі поведінки, що дає можливість суб'єктам автономно, за згодою сторін, реалізувати свої права й обов'язки, перевага надається дозволам [6, с. 261]. Таким чином, можна узагальнити, що правове регулювання правовідносин у сфері організації та здійснення примусового виконання рішень здійснюється як імперативним, так і диспозитивним методом правового регулювання. Це пов'язано з тим, що вказані правовідносини мають як публічно-правові, так і приватноправові основи. Отже, не лише правовідносини у сфері організації та здійснення примусового виконання рішень є комплексними, а і метод їхнього правового регулювання.

Висновки. Тож, ознайомившись з вищенаведеним, можна дійти висновку, що правові норми, якими регулюється організація та здійснення примусового виконання рішень, формулюють комплексну галузь вітчизняної системи права. Комплексність цієї галузі права пов'язана з комплексністю предмета та методу правового регулювання в межах наведеної галузі. Цю галузь права пропонується назвати «Виконавче право України». В юридичній науці існує думка, що галузі права за субординацією в правовому регулюванні поділяються на галузі матері-

ального права та галузі процесуального права. Поділ галузей права на матеріальні та процесуальні залежить від того, які норми права в них переважають (матеріальні чи процесуальні) [6, с. 305–306]. Виконавче право України містить як матеріальні норми права (їх більше у блоці правовідносин щодо організації примусового виконання рішень), так і процесуальні норми права (вони переважають у блоці правовідносин щодо здійснення примусового виконання рішень). Наведене також свідчить про комплексність галузі виконавчого права України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Калінін Р.С. Про місце виконавчого провадження у системі права України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. № 9-1. С. 73–76.

2. Горбунова Я.П. Предпосылки развития и сущность концепции исполнительного права в Российской Федерации. *Journal of scientific research publications.* 2013. № 1. С. 31–48.

3. Остафійчук Л.А. Природа виконавчого провадження. *Міжгалузеві диспути: динаміка та розвиток сучасних наукових досліджень* : матеріали міжнар. наук. конф. Т. 2. 10 липня 2020 р. Вінниця, 2020. С. 117–122.

4. Науменко О.М. Судова концепція виконавчого провадження: критичний аналіз. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. № 3 (97). С. 81–85.

5. Мала енциклопедія теорії держави і права / за заг. ред. Ю.Л. Бошицького. Київ : Видавництво Європейського університету, 2010. 368 с.

6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. 4-те видання, допов. і перероб. Київ : Алерта, 2013. 524 с.

7. Щербак С.В. Виконавчий процес в Україні: правова природа. *Правовий вісник Української академії банківської справи.* 2013. № 2 (9). С. 30–34.

8. Ярков В.В. Развитие гражданского исполнительного права России: краткий очерк. *Університетські наукові записки.* 2006. № 1 (17). С. 51–70.

9. Кримінально-виконавче право : підручник / В.В. Голіна та ін. ; за ред. В.В. Голіної, А.Х. Степанюка. Харків : Право, 2011. 328 с.

10. Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г. Теорія держави і права. Елементарний курс. Видання третє. Харків : Одіссей, 2012. 432 с.

11. Фурса С.Я., Щербак С.В. Виконавче провадження в Україні : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2002. 480 с.

12. Цивільний процес України : підручник / за ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Н.Ю. Голубєвої. Київ : Істина, 2011. 536 с.

13. Фурса С.Я., Щербак С.В. Виконавче провадження в Україні : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2002. 480 с.

14. Щербак С.В. Адміністративно-правове регулювання виконавчого провадження в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право». Київ, 2002. 16 с.

15. Макушев П.В. Характеристика та значення спеціальних принципів виконавчого провадження в діяльності державної виконавчої служби. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2012. Вип. 3. С. 69–76.

16. П'ятницький А.В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації заходів примусового виконання судових рішень в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Суми, 2018. 225 с.

17. Макушев П.В. Державна виконавча служба в Україні: адміністративно-правове дослідження : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Запоріжжя : Запорізький національний університет Міністерства освіти і науки України, 2017. 34 с.

18. Крупнова Л.В. Система виконавчого провадження в Україні: теоретико-правові та праксеологічні аспекти : дис. … д-ра юрид.наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2018. 455 с.

19. Кузнецов В.Ф. Система исполнительного производства (вопросы теории и практики) : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.15 «Гражданский процесс; арбитражный процесс». Екатеринбург, 2004. 42 с.

20. Челышев М.Ю. Система межотраслевых связей гражданского права: цивилистическое исследование : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право». Москва, 2009. 40 с.

УДК 340.15
DOI https://doi.org/10.15421/392145

Сонько Я. В.,
аспірант кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

ВПЛИВ ЗБОРІВСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ КАМПАНІЇ 1649 РОКУ НА ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ФАКТОР ГЕТЬМАНЩИНИ

THE INFLUENCE OF THE ZBORIV MILITARY CAMPAIGN OF 1649 ON THE STATE-BUILDING FACTOR OF THE HETMANSHIP

Стаття присвячена дослідженню військово-тактичного перебігу Зборівської кампанії та її історико-правових наслідків. Також розглядаються хронологічна послідовність військової стратегічної операції і воєнно-історичні аспекти Зборівської битви. З'ясовано й окреслено безпосередню роль договору в історії державно-правових явищ і процесів. Виокремлено загальне значення суттєвих причинно-наслідкових взаємозв'язків зовнішньо-політичної діяльності, формування тенденції розвитку подальшої суті правових відносин в роки національної революції. Окрім того, у статті узагальнюються основні умови Зборівського договору, його суспільно-політичний вплив на теренах Української козацької держави, а також становлення історико-правового державотворчого фактора. Наслідки Зборівської кампанії як одного з етапів визвольної війни втілюють комплекс соціальних трансформацій, узагальнюють нові форми державної єдності, висвітлюючи при цьому чітке усвідомлення національної самоідентифікації суспільства. На основі подій 1649 року вдосконалюються аспекти державобудівничої програми Богдана Хмельницького в етнічних межах України, які впливають на подальшу еволюцію суспільно-політичного ладу її форми правління та зміцнення правових дипломатичних відносин. Адже саме в період національної революції відбувається становлення довершеного вигляду полково-сотенного порядку управління козацького війська, з'являються нові прошарки українського суспільного ладу, що стимулюють процес вдосконалення національної системи права. Внаслідок підписання Зборівської угоди між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою під юрисдикцію козацької адміністрації перейшли Київське, Чернігівське, Брацлавське воєводства, де формується система козацького судоустрою та компетенція судів. Окрему увагу акцентовано на провідних положеннях договору та його правотворчому значенні для подальшої розбудови Гетьманщини. Визначено фундаментальні закономірності виникнення і функціонування основних політично-ідейних принципів національної державності за конкретних історичних умов.

Ключові слова: *воєнне мистецтво, договір, Богдан Хмельницький, Річ Посполита, козацьке військо.*

The article is devoted to the study of the military-tactical course of the Zboriv campaign and its historical and legal consequences. The chronological sequence of the military strategic operation and military-historical aspects of the Battle of Zboriv are also considered. The direct role of the agreement in the history of state and legal phenomena and processes is clarified and outlined. The general significance of the essential causal relations of foreign policy, the formation of the tendency of development of the further essence of legal relations during the years of the national revolution is highlighted. In addition, the article summarizes the main conditions Treaty of Zboriv, its socio-political influence on the territory of the Ukrainian Cossack state, as well as the formation of the historical and legal state-building factor. The consequences of the Zboriv campaign, as one of the stages of the liberation war, embody a complex of social transformations, generalize new forms of state unity, while highlighting a clear awareness of the national self-identification of society. Based on the events of 1649, aspects of Bohdan Khmelnytsky's state-building program within the ethnic borders of Ukraine were improved, which, in turn, influenced the further evolution of the socio-political system of its form of government and the strengthening of legal diplomatic relations. After all, it was during the national revolution that the perfect form of the regimental-hundredth order of command of the Cossack army was formed, and new strata of the Ukrainian social system appeared, which stimulated the process of improving the national legal system. Subject to the signing of the Zboriv Agreement between the Cossack Hetmanate and the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Kyiv, Chernihiv, and Bratslav voivodships came under the jurisdiction of the Cossack administration, where the Cossack judicial system and court jurisdiction were formed. Particular attention is paid to the leading provisions of the treaty and the law-making significance for the further development of the Hetmanate. The fundamental regularities of the origin and functioning of the basic political and ideological principles of national statehood under specific historical conditions are determined.

Key words: *martial arts, contract, Bohdan Khmelnytsky, Polish Lithuanian Commonwealth, Cossack army.*

© Сонько Я. В., 2021

Постановка проблеми. Зборівська битва є визначальною подією, що знаменувала собою зміни загальнонаціонального масштабу державотворення. Окрім дослідження військово-історичних особливостей Зборівської кампанії 1649 року, увага зосереджена на формуванні правового значення Зборівського договору як невід'ємного складника процесу державотворення та його ролі у зовнішньополітичному функціонуванні. Дослідження воєнного мистецтва – одного з етапів періоду визвольної війни, а також аналіз наслідків бойових дій кампанії допоможе якісніше сформувати становлення демократичних історико-правових процесів і визначити проблеми укладення договору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню воєнного питання Зборівської кампанії присвятили свої праці такі вітчизняні і закордонні науковці: Я.Р. Дашкевич, К.В. Маєвський, В.М. Петрів, Є.А. Разін, І.П. Крип'якевич, В.К. Липинський, П.К. Федоренко, О.М. Апанович, В.А. Смолій, В.С. Степанков, Я. Віммер, О.Ю. Геровський, М.С. Грушевський, Д.І. Яворницький, Л.О. Окиншевич. Автори докладно розглядають перебіг воєнних дій, але поза увагою дослідників залишається наслідковий зв'язок державно-правових концепцій в межах воєнно-історичних фактів. Натомість наше дослідження присвячене аналізу результатів кампанії та умовам Зборівського договору, а також здебільшого розглянуто його всебічний вплив на загальні принципи державотворення Гетьманщини.

Постановка завдання. Завданням статті є відтворення хронологічної послідовності воєнної операції та дослідження наслідків впливу Зборівської кампанії на формування державно-правових аспектів Гетьманщини.

Виклад основного матеріалу. Гетьман Богдан Хмельницький, тримаючи в облозі Збараж, добре розумів, що вирішальна битва ще буде попереду. А отже, навмисне не мав наміру взяти табір Вишневецького, прагнучи виманити короля з рештою війська. Адже у разі поразки Польща б залишилася без армії та й загалом без керівництва. Тоді ніщо не завадило б Хмельницькому втілити свої плани у життя – визволити всі українські землі і створити незалежну державу.

14 липня 1649 року король Речі Посполитої Ян Казимир II отримує звістку про те, що польська армія перебуває в облозі козацької та кримськотатарської армій. Польський король зі своїм зібраним військом виїхав з Любліна на допомогу тим, хто був в облозі. 13 серпня польська армія зупинилася на правому березі р. Стрипа. Як відомо, Зборів розташовувався на лівому березі згаданої річки, що ускладнювало рух польської армії, адже ця водойма мала заболочені береги, а навпроти Зборова в Стрипу впадала р. Мала Стрипа, береги якої були з ідентичною місцевістю, що додавало труднощів у здійсненні військових маневрів. Богдан Хмельницький скористався цією перевагою для розгрому польського війська. Наступного дня польське військо спорудило два мости через Стрипу для переправи зранку 15 серпня. Його чисельний склад налічував приблизно 18–20 тис. осіб, з них 11–12 тис. – кіннота [1, с. 255].

Водночас Богдан Хмельницький вдається до організації постійно діючої глибинної розвідки та сприяє активній участі місцевого населення в нейтралізації війська Яна Казимира. Створення розвідувальної мережі в районі воєнних дій забезпечувалося сотнями Прилуцького полку (Скотаренко) разом із татарськими підрозділами, а керував розвідкою Ф. Джалалій [2, с. 165]. За повідомленнями польських джерел, глибинну розвідку за допомогою татарських загонів Богдан Хмельницький здійснював на відстань до 80 км, що дозволяло отримати інформацію того ж дня [3, с. 300]. Гетьман очікував моменту, коли завдяки просуванню польського війська створяться найсприятливіші умови для його розгрому. Саме такі умови склалися в ніч з 13 на 14 серпня. Богдан Хмельницький зняв з облоги 10 козацьких полків та майже 30 тис. кримськотатарської кінноти і вирушив до Зборова за маршрутом: Збараж – Тернопіль – Озерна [1, с. 255]. Частину українського й татарського війська залишив біля Збаража на чолі з обозним І. Чернятою для облоги польської армії.

Ґрунтуючись на аналізі бойових дій, похідна побудова війська гетьмана відповідала плануванню зустрічної битви. Передовий загін української армії у складі 30 тис. татарської кінноти, посилений козацькими підрозділами з вогнепальною зброєю, рушив першим. За ним на відстані 20 км – 5 тис. возів обозу та головні сили у складі 50 тис. вояків. 14 серпня татари зупинилися на ночівлю на р. Висушка, а основні сили – на р. Серет. 15 серпня передовому загону

доручили перешкодити просуванню польського війська у важкодоступних рельєфних умовах шляхом низки атак на його передові полки, обози та підрозділи тилового забезпечення. Ці дії передового загону мали розпорошити сили ворога, деморалізувати його і створити умови для повноцінного його оточення з метою завдати поразки польській армії. 15 серпня в напрямку Зборова вирушили головні сили з Тернополя, а передовий загін просувався від Озерної. Через 2 години він підійшов до Зборова й очікував з міста сигналу до атаки. Основним завданням у цьому маневрі для татарської кінноти був вибір моменту атаки.

Польський учасник Зборівської битви детально задокументував епізод, який стався 15 серпня, а саме тоді, коли польська артилерія, піхота і кінна хоругва передислокувалися на лівий берег, а табір на правому березі було розформовано. У Зборові вдарили дзвони, що скликали на Божу службу (оскільки була неділя) [3, с. 247]. Цей сигнал сповістив татарську кінноту про початок атаки. Сприятливість моменту атаки полягала в тому, що, переправивши артилерію, кінноту і піхоту на лівий берег р. Стрипа, до Зборова, польський король залишив на правому березі без мушкетно-артилерійської підтримки посполите рушення і тилове забезпечення своєї армії. Отже, татарська кіннота за вогневої підтримки козацьких підрозділів атакувала полк князя Корецького, що передислокувався на лівий берег. Але головний удар скерувала на військо, яке залишалося на правобережжі р. Стрипа. Татарська кіннота обійшла військо Яна Казимира з півночі, потім переправилася біля Метеніва і рушила на південь уздовж польського табору, який розтягнувся на 7 км вздовж правого берега річки [1, с. 255].

Оскільки татари зайняли позиції з правого берега, зокрема заволоділи переправою у Млинівцях, вони ввели додаткові сили на правий берег Стрипи, які грабували вози польського табору неподалік Зборова. Те військо, що не переправилося на лівий берег до Зборова, було деморалізоване та вщент розбите, тому зазнало вагомих втрат – близько 4 тис. осіб [2, с. 165]. Були створені абсолютно всі умови для того, щоб влаштувати розгром польського війська головними силами. Богдан Хмельницький зі своїм штабом прибув під час бою до Зборова з метою розвідки для отримання інформації про ворога та вивчення місцевості. Він планував зранку 16 серпня за підтримки татарської кінноти ввести в бій козацькі полки, які прибули до Зборова 15 серпня [1, с. 255].

У джерелах, які ми наразі маємо, крім козаків, що штурмували місто й табір польського війська, згадуються також татари. Однак і тут немає чіткої оцінки діяльності останніх, оскільки автори зазвичай наголошують на вчиненні тиску козацьких полків. Про козаків згадують частіше, ніж про татар, адже той факт, що козацька піхота була більш ефективною в такій операції, ніж кавалерія (в даному випадку татарська), видається вельми слушним. Отже, вдаючись до перевірки наявних матеріалів, згадані події мають ґрунтуватися на загальновизнаному принципі, і серед них найбільш цінними є такі, що були написані одразу після тих гарячих епізодів. Такими джерелами, безсумнівно, є доробки польського дипломата XVII ст. Войцеха Мясковського, який розповів про битву під Зборовом незабаром після її закінчення [4, с. 435]. Войцех Мясковський зазначав, що під час боїв (16 серпня) загинуло лише декілька сотень бійців татарського війська, а це з огляду на масовий напад великої татарської групи на потужно укріплені польські позиції видається порівняно невеликими втратами. За спогадами Войцеха Мясковського, ситуація в місті Зборів на той час була набагато гіршою. Полковник Матвій Гладкий на чолі свого полку за підтримки татар вчинив напад на Зборів із тилу. Саме місто було оточене ровом, валами та оборонними огорожами й укомплектоване польським підрозділом з 400 драгунів [5, с. 133], які згодом опинились у складній ситуації. Козаки, подолавши перешкоди, почали вриватися до міста. Окрім того, вони швидко спорудили нові вали, на яких облаштували артилерію, обстрілюючи польську оборону.

Із наближенням сутінок особовий склад польського війська охопила паніка. Поширилися чутки, що король нібито вже втік, таємно втікали окремі жовніри, але одразу ж потрапляли у полон до татар, які оточили табір. Становище короля і польського війська ставало несприятливим. На військовій раді було вирішено вдатися до перемовин з Богданом Хмельницьким та Ісламом Гіреєм III. При цьому, щоб не принизити корону, посередником на них

вирішили обрати останнього. Але кримський хан не одразу дав згоду на проведення переговорів, тому зранку битву продовжили згідно з запланованими діями. Від самого ранку українське військо вчинило напад на місто та розташований польський табір [6, с. 136]. Проте оборона польської королівської армії більшою мірою була посилена валами, зведеними за одну ніч [7, с. 205]. Згідно з описом дослідників козацькі полки, що атакували польський табір і місто, проявили на другий день битви значно більшу рішучість, ніж татарська армія [6, с. 137]. Татари, імовірніше, за наказом хана мали намір розпочати мирні переговори з королем Казимиром, а тому вже не брали активної участі у битві, як попереднього дня. Їхня підтримка обмежилася лише кількома ударами по польських позиціях. Низька ефективність татарських нападів змусила певну частину істориків думати, що це був лише вид демонстрації сили, а не фактична спроба зламати польську оборону на ділянці довірених їм операцій [8, с. 152]. Можливо, також гнів татарських воїнів був результатом бажання грабувати та здобувати якомога більше здобичі до кінця битви, ніж під час, власне, битви, як зауважує кримський літописець Мехмед Сенаї. Однак варто зазначити, що думки щодо цих подій розділилися. Так, біограф Яна Казимира Збігнев Войчик писав, що 16 серпня козаки і татари розпочали важку атаку на королівські позиції [9, с. 81–82]. Отже, трактування участі татар у боях 16 серпня є досить різним. Певна річ, немає сумнівів, що хан прагнув сидіти за столом переговорів і хотів мати сильнішу позицію. Також важко повірити в те, що татарське військо залишилося повністю пасивним на другий день битви, і про це навіть не йде мова. Але виникають сумніви, що після отримання звістки про те, що поляки готові розпочати мирні переговори, хан Іслам Гірей хотів повністю знищити королівське військо, як передбачає кримськотатарський літописець. Нагадаємо, що Іслам Гірей продемонстрував деякі вагання щодо цього під час маршу до Зборова [10, с. 105]. Можливість укладення миру на надзвичайно вигідних для ханства умовах була більш перспективною, ніж розгромити війська Речі Посполитої під Зборовом та зміцнити позиції гетьмана Хмельницького [11, с. 176].

Проте повернімося до перебігу битви. Татарська кіннота та козацька піхота розпочали штурм Зборівського замку та польського табору, розташованого поблизу нього. Відвоювавши Зборів, козаки повернули його фортечну артилерію на польський табір, на переправи [2, с. 167]. Очікувався цілковитий розгром польського війська, але у другій половині дня надійшла команда припинити бойові дії і розпочати переговори між Річчю Посполитою, кримськотатарською стороною та Гетьманщиною. Битва під Зборовом закінчилася.

Зустріч договірних сторін відбулася ввечері 16 серпня між польським і татарським таборами. Коронний канцлер Єжи Оссолінський та заступник канцлера Литви Казимир Лев Сапега вирушили на попередні переговори з ханським дипломатом. Татари запропонували негайно підписати мирну угоду, Оссолінський зі свого боку запропонував перенести перемовини на наступний день. Тому подальші переговори були відкладені, як хотів канцлер [12, с. 259]. Чергові перемовини розпочалися вранці 17 серпня. Того дня вперше у них взяв участь і Богдан Хмельницький [13, с. 18]. Зустріч канцлера та Хмельницького проходила в не надто дружній атмосфері. Відповідно до королівського наказу, озвученого Оссолінським, гетьман мав викласти свої вимоги, причому зважаючи на ситуацію, що склалася.

Наступного дня, 18 серпня, вже були проведені належні переговори з козаками, яких офіційно представляли Хмельницький і татарська сторона. Від імені короля переговори проводили Єжи Оссолінський, Казимир Лев Сапега, Кшиштоф Конецпольський та Адам Кісіель [10, с. 108]. Перемовини з гетьманом Хмельницьким тривали цілий день. Козацькі постулати обмежувалися 18 пунктами, так званими умовами Війська Запорозького [14, с. 226]. Однак найважливішою частиною переговорів, що проходили поблизу Зборова, були польсько-татарські угоди. До речі, Богдан Хмельницький також брав у них участь. У середу, 18 серпня, умови були остаточно узгоджені сторонами. Договір містив два документи: «Пункти трактату з ханом» та «Реверс ханський» («Лист союзний») [15, с. 302]. Якщо зазначити стисло, то Ян Казимир під тиском татар мав погодитися на більшість пунктів договорів, визнаючи спільну угоду [16, с. 71–72].

Баланс переваг та недоліків також відрізнявся для кожної з договірних сторін. Безперечним лідером укладених договорів був, звісно, Іслам Гірей III. Тут найбільший зиск здобуло Кримське ханство. Окрім матеріальної сторони, завдяки успіхам, досягнутим у сутичках з Річчю Посполитою, репутація ханства значно посилилася [6, с. 137]. Кримськотатарський хан став фактичним захисником і керманичем козацького війська. Тобто не Ян Казимир, а кримські татари в цьому випадку виступили гарантом польсько-українського договору, що для польського короля було очевидним приниженням та ознакою слабкості держави.

Зборівська угода насправді була нетривалим компромісом, хиткість якого усвідомлювали всі сторони, що підписали договір. Це не задовольнило ні українське козацтво, очікування якого були набагато більшими, ні Річ Посполиту, для якої договір став вимушеним прийняттям [17, с. 56]. Тому цінність такого врегулювання було легко передбачити найближчим часом. Подібний сценарій достеменно відповідав політиці Кримського ханства. Безперечно, сам Іслам Гірей добре усвідомлював непостійність угоди, яку він уклав. Хоча офіційно хан виступав тут як союзник і захисник українського козацтва, але насправді це був дволикий і нелояльний союзник, який у своїх планах прагнув підтримати тривалий воєнний стан в Україні (без вибору переможця) [18, с. 68], від чого виграли лише кримські татари.

Щодо змісту Зборівського договору, то потрібно зазначити, що з юридичної точки зору справді вперше в історії українсько-польських взаємовідносин XIV–XVII ст. варшавський уряд визнав статус автономії частини українських земель, що перебували у складі Речі Посполитої [19, с. 245]. Український історик В.К. Липинський наголошує на тому, що договір став першою спробою української нації забезпечити для себе в межах Речі Посполитої політичну автономію (на козацькій території – Брацлавське, Чернігівське, Київське воєводства) [20, с. 16]. Хоча під час перемовин гетьман Хмельницький був вимушений відмовитися від території щонайменше шести полків: Любартівського, Барського, Звягільського, Остропільського, Миропільського та Подністровського [19, с. 245], а реєстр війська було скорочено до 40 тис. осіб, проте не було вирішене релігійне питання. Селянам запропонували повернутися до «належного послушанства» польським панам – шляхті, які могли повернутися до своїх маєтків і відновити права власників [19, с. 238]. Кримським татарам дозволялося брати ясирів на українських землях під час відступу до Криму. Отже, договір ігнорував соціально-економічні інтереси селян, міщан і козацьких низів. Так, умови Зборівського договору перекреслили програму гетьмана Хмельницького, зокрема домогтися створення незалежної Української держави, адже козацька Україна отримала лише обмежену автономію у складі Речі Посполитої [21, с. 238].

Згідно з висновками історика В.К. Липинського Богдан Хмельницький, зважаючи на зовнішні і внутрішні реалії, впродовж 1648–1652 років відстоював позиції автономізму, тобто мав намір створити Українську козацьку державу у складі Речі Посполитої на засадах федерації (конфедерації) як перший етап на шляху до незалежності Козацької республіки. При цьому очевидно, що польська шляхта, побоюючись в перспективі втратити маєтки в Україні, не допустила би утворення козацької автономії. А тому гетьман вважав, що запорукою створення та існування Української держави у складі Речі Посполитої могла стати міцна влада польського короля як «архетипу самовладного господаря». [22, с. 229].

Неодноразово історики, зокрема М.С. Грушевський [23, с. 214], Т.І. Мацьків [24, с. 154], Я.Ф. Качмарчик [10, с. 106] та інші, намагалися пояснити ґенезу Зборівського договору, який став підсумком Переяславського договору, тобто основою української автономії аж до часів Конституції Пилипа Орлика [25, с. 471] (виборна гетьманська монархія парламентарного типу), і з їхнім вирішенням проблеми не можна погодитися. Науковці були переконані, що кримський хан Іслам Гірей III зрадив Богдана Хмельницького і не допустив гетьмана до прямих переговорів із королем Польщі Яном Казимиром. Отже, на їхню думку, справжнім автором Зборівського договору був Іслам Гірей III, а Богдану Хмельницькому нічого не залишалось, як його прийняти. Тож, як вважають вчені, Зборівський договір не відповідав політичним планам і вимогам гетьмана Війська Запорозького [26, с. 67].

Військово-політичний союз також сприяв зміцненню міжнародних позицій козацької України і був суттєвою перешкодою на шляху створення Річчю Посполитою антиукраїнської коаліції. Водночас він мав і негативну сторону, що стало надто помітним з літа 1649 року. Зокрема, кримськотатарська еліта, провадячи політику «рівноваги сил», намагалася не допустити розпаду Речі Посполитої й утворення незалежної України. Проте хан Іслам Гірей III і його оточення намагалися використати козаків для реалізації власних задумів щодо приєднання до Криму Астраханського й Казанського ханств і досягнення незалежності від Османської Порти [27, с. 137].

Політичні наслідки Зборівської кампанії засвідчили провал намірів українського уряду домогтися незалежності й ненадійність військово-політичного союзу з Кримом, знать якого намагалася не допустити розпаду Речі Посполитої. Відтоді козацька Україна втратила свободу дій щодо Речі Посполитої й змушена була зважати на позицію ханату, який будь-коли міг підтримати супротивника. За таких обставин її дипломатії доводилося, з одного боку, уникати загострення стосунків із Кримом, а з іншого – утримувати його у сфері інтересів української зовнішньої політики, що виявилося вкрай складним завданням. Проте отримана автономія дозволяла продовжувати боротьбу за реалізацію державної ідеї і сприяла зміцненню статусу козацької України як суб'єкта міжнародних відносин [27, с. 138].

Висновки. Отже, у Зборівській битві 1649 року застосовувалося широке маневрування козацької армії у місцевості воєнних дій, а також на полі бою: переправа через р. Стрипа для розгрому сил польських військ біля Зборова, використання особливої форми введення сил гетьманської армії під прикриттям передового загону у Зборові. Зборівська битва є показовим етапом визвольної війни в контексті оперативно-тактичного вирішення проведення бойових дій. Кампанію уособлює класичний різновид зустрічної битви. Одним із ключових моментів Зборівської битви можна вважати атаку підрозділом козацької армії під час ворожої переправи через р. Стрипа. Характерна болотяна місцевість, фактор раптовості та тимчасове роз'єднання польських сил Яна Казимира сприяло успішному проведенню воєнних дій. Важливими аспектами кампанії 1649 року вважаються висока організація тактичної розвідки, яка охарактеризувала загальну ситуацію, а також місця зосередження сил супротивника. Військова операція відзначається чітким способом кооперації як українських, так і татарських сил та засобів під час їхнього маневрування на полі бою. Також широко застосовувалася вогнева озброєність і досконала підготовка піхоти. Одним із основних критеріїв успішної кампанії було об'єднання повстанських сил з метою ослаблення польського війська до його зіткнення з регулярною армією.

Тож гетьман Хмельницький під тиском кримських татар уклав із королем Яном Казимиром договір, який радше формально визнавав козацьке управління на південно-східних теренах Речі Посполитої. Його непересічне значення для подальшої розбудови Української держави полягало в тому, що це перший у післякняжий період історії України документ, офіційно визнаний Річчю Посполитою. Зборівський договір був чинним до 1651 року, коли розпочався новий етап війни. На нього орієнтувався Богдан Хмельницький у своїх вимогах в 1652–1654 роках. З укладенням Переяславських статей між Україною і Московським царством Зборівський договір остаточно втратив юридичну силу. Однак на його основі пізніше були розроблені Гадяцький (1658 рік) і Чуднівський (1660 рік) договори між Гетьманською державою і Річчю Посполитою, які містили основні положення свого попередника. Отже, Зборівський договір вперше після втрати українцями державності внаслідок монгольської навали в середині XIII ст. і падіння Галицько-Волинського князівства в 1349 році відновив Українську державу в новій формі – як Козацьку республіку. І в цьому його епохальна роль. Зборівський договір не відповідав розмаху народного повстання, яке не поступалося найбільшим рухам в Європі. Та й не здійснилися мрії гетьмана Хмельницького про велику державу – аж до Холма і Галича. Проте Україна з польської колонії перетворилася на самостійну державу, на яку змушені були зважати сусідні країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Gorka O. "Ogniem i mieczem" a przeczywistosc historyczna. Warszawa, 1986. 355 s.
2. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / відп. ред. Ф.П. Шевченко та ін. 2-ге вид., виправ. і допов. Львів : Світ, 1990. 408 с.
3. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / сост. А.З. Барабой, ред. П.П. Гудзенко и др. ; Институт истории АН УССР, Арх. упр. при Совете Министров УССР. Киев : Наукова думка, 1965. 824 с.
4. Helcel A. Z. Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a późniéj kasztelana bieckiego, Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. 912 s.
5. Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Gdańsk, 2006. 310 s.
6. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
7. Голобуцкий В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. Киев : Гос. издательство политической литературы УССР, 1992. 360 с.
8. Kubala L. Szkice historyczne. Lwów, 1880. 318 s.
9. Zbigniew W. Jan Kazimierz Waza. Wrocław, 2004. 274 s.
10. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. Wrocław, 1988. 267 s.
11. Крип'якевич І.П. Історія України / відп. ред. Ф.П. Шевченко та ін. Львів : Світ, 1990. 519 с.
12. Serczyk W.A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. Kraków, 2016. 444 s.
13. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України : в 2 т. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. 608 с.
14. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 1997. 380 с.
15. Kubala L. Jerzy Ossoliński. Lwów, 1883. T. 1. 358 s.
16. Пріцак Л.Д. Із досліджень про державу Богдана Хмельницького 1648–1657 рр : статті і матеріали. Харків : Акта, 2003. 278 с.
17. Голобуцький В.О. Богдан Хмельницький – великий син українського народу. Київ : Держполітвидав, 1954. 97 с.
18. Zbigniew W. Wojny kozackie w dawnej Polsce. Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989. 80 s.
19. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: соц.-політ. портрет. Київ : Либідь, 1993. 500 с.
20. Липинський В.К. Україна на переломі 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва у XVII ст. Вид. 2-ге. Нью-Йорк : Булава, 1954. 304 с.
21. Трофанчук Г.І. Історія держави та права України : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 568 с.
22. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга 1: Воєнні дії 1648–1652 рр. / за наук. ред. Ф.П. Шевченко ; передм. М.П. Ковальського. Дніпропетровськ : Видавництво Дніпропетровського державного університету, 1996. 326 с.
23. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 8. Ч. III : Київ – Відень, 1922. 288 с.
24. Мацьків Т.І. Повстання Богдана Хмельницького та Зборівський договір у західноєвропейських джерелах. Нью-Йорк – Торонто – Київ – Львів – Париж, 1995. Т. 32. 482 с.
25. Pritsak O. The First Constitution of Ukraine of 5 April 1710. Cultures and Nations of Central and Eastern Europe 1710. 1998–2000. T. 22. 496 s.
26. Пріцак Л.Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. Харків : Акта, 2003. 493 с.
27. Смолій В.А, Степанков В.С. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади / Ін-т історії НАН України. Київ, 2014. 193 с.

УДК 34.096
DOI https://doi.org/10.15421/392146

Ткаченко В. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного та інформаційного права
Сумського національного аграрного університету

ВИКЛИКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЮРИДИЧНУ ОСВІТУ

THE CHALLENGES OF GLOBALIZATION AND THEIR IMPACT ON LEGAL EDUCATION

Стаття присвячена дослідженню питань, що стосуються визначення впливу глобалізаційних процесів на юридичну освіту. Питання, які постають під час вирішення концептуальних проблем освітніх процесів, загалом пов'язані з розвитком освітніх технологій, економічних процесів навчання та глобальної міграції. Зазначені тенденції можуть сприяти глобальній єдності національних навчальних програм, інтернаціоналізації освіти та досягнення Цілей сталого розвитку, визначених ООН.

Автором досліджено погляди науковців на те, як змінюються та трансформуються освітні потреби з огляду на інтернаціоналізацію та технологізацію навчальних процесів. Визначені характеристики компетентностей, якими має володіти майбутній правник з урахуванням впливу чинників глобалізації на розвиток професійної юридичної освіти.

Формування компетентностей майбутнього правника з урахуванням впливу процесів глобалізації на юридичну освіту потребує зміни у підходах до викладання та навчання. Інноваційність методів викладання пов'язана із необхідністю інтернаціоналізації та технологізації освітніх процесів, що дозволяє сформувати професійного з активною життєвою позицією та комунікативними навичками майбутнього фахівця в галузі права, затребуваного на ринку праці. Звичайно, що такі підходи у юридичній освіті ґрунтуються на зростаючій глобалізації права та юридичної практики.

Автор доходить висновку, що використання інноваційних методів та технологій сприятиме підготовці висококваліфікованих та адаптованих до умов сучасності фахівців-юристів, які будуть досить затребуваними на ринку праці не лише національного, але й глобального виміру. Автор наголошує на значимості ролі юриста у формуванні інформаційного суспільства.

Ключові слова: *глобалізація, юридична освіта, інформаційне суспільство, реформа юридичної освіти, стандарт освіти.*

The article is devoted to studying issues related to determining the impact of globalization processes on legal education. Issues that arise in solving the conceptual problems of educational processes in general and related to the development of educational technologies, economic learning processes and global migration. These trends can contribute to the global unity of national curricula, the internationalization of education and the achievement of the UN Sustainable Development Goals.

The author examines the views of scientists on how educational needs change and transform because of the internationalization and technologization of educational processes. Have been determined the characteristics of the competencies that a future lawyer should have, taking into account the influence of globalization factors on the development of professional legal education.

The formation of the competencies of the future lawyer, taking into account the impact of globalization on legal education, requires a change in approaches to teaching and learning. Innovative teaching methods are associated with the need for internationalization and technologization of educational processes, which allows you to form a professional with an active life position and communication skills of the future specialist in the field of law, in demand in the labor market. Of course, such approaches in legal education are based on the growing globalization of law and legal practice.

The author concludes that innovative methods and technologies will contribute to the training of highly qualified and adapted to modern conditions specialists-lawyers, who will be in high demand in the labor market not only nationally but also globally. The author emphasizes the importance of the role of the lawyer in the formation of modern society.

Key words: *globalization, legal education, information society, legal education reform, education standard.*

© Ткаченко В. В., 2021

Постановка проблеми. Дослідження у сфері глобалізації вищої освіти набувають останнім часом усе більшої актуальності. Питання, які постають під час вирішення концептуальних проблем освітніх процесів, загалом пов'язані з розвитком освітніх технологій, економічних процесів навчання та глобальної міграції. Зазначені тенденції можуть сприяти глобальній єдності національних навчальних програм, інтернаціоналізації освіти та досягнення Цілей сталого розвитку, визначених ООН. Сприяють розвитку цих процесів такі міжнародні інституції, як Світовий банк, Організація економічного співробітництва та розвитку, Світова організація торгівлі, Організація Об'єднаних Націй та ЮНЕСКО.

Розгляд впливу глобалізації на сферу освіти відбувається з різних кутів зору: як глобалізація визначає напрями розвитку освітніх інституцій та їх політик, наскільки залученою є освітня спільнота до реформування освітніх процесів та наскільки ефективним є навчання відповідно до рівня глобалізації.

Не залишається поза увагою і сфера юридичної освіти. Зміна вектора у підготовці фахівців-юристів, орієнтуючись на глобальні та євроінтеграційні процеси, зумовлює перегляд змісту освітніх стандартів, програм, що сприятиме підвищенню потенціалу випускників на ринку праці. Наслідки цього є вигідними для суспільства загалом та держави зокрема, оскільки високий рівень підготовки фахівців сприятиме утвердженню верховенства права у державі та зміцненню демократії, розвиткові інтеркультурних зв'язків.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженню питань взаємозв'язків глобалізації та юридичної освіти присвячені роботи таких науковців: В. Захарова, М. Хаустової, Т. Кагановської, О. Радишевської, І. Іванків та інших, у яких визначені як загальні характеристики таких процесів, так і наведені конкретні приклади інструментів юридичної освіти, що сформовані під їх впливом.

Метою нашого дослідження є аналіз підходів до визначення напрямів впливу глобалізації на розвиток юридичної освіти в Україні та формування компетентностей майбутнього правника.

Виклад основного матеріалу. Глобалізація як складний процес сприймається досить суперечливо. Суперечність виявляється як у розумінні суті й змісту, так і в розробці й описах загальної моделі глобалізації, її наслідків. Соціальний вимір глобалізації досліджується з погляду можливості побудови глобального громадянського суспільства із загальними ціннісними орієнтирами та ідеологічними установками, високим рівнем соціальної мобільності, виникненням глобальної культури та глобалізацією суспільної свідомості [1, с. 55].

Специфіка сучасного світу, особливості його пізнання й освоєння визначають такі вимоги до людини, як усвідомлення реалій і особливостей сучасної цивілізації; розуміння цінності знання для самореалізації у сучасному світі; збагачення мислення через освоєння сучасних методів наукового пізнання; пізнання світу в цілісності та єдності; творчий, інноваційний характер діяльності; особистісна самоактуалізація в житті; гармонійне поєднання стійкого світогляду, соціальних і моральних переконань з високою психологічною мобільністю, гнучкістю, адаптивністю [2, с. 209].

На думку окремих науковців, нині українська освіта не відповідає потребам економіки. Необхідно сконцентруватися саме на якості, впроваджуючи європейські стандарти, забезпеченні зовнішньої та внутрішньої якості на перспективу, введенні в дію інструментів, які спроможні забезпечити гармонізацію за рахунок трансферу кредитів. Міжнародна співпраця у сфері освіти сприяє розвитку країни, а міжнародна співпраця університетів є необхідним напрямом оптимізації підготовки фахівців, інтеграції України у світовий освітній простір. Тобто необхідно розширювати міжнародні контакти за рахунок укладання угод та здійснення спільних проєктів, посилити процес обміну досвідом та інформацією. Використання досвіду провідних навчальних закладів сприятиме поглибленню наявних зв'язків та налагодженню нових контактів. Виконання усіх порад сприятиме і Україні, і інтересам ЄС, тобто буде корисним для всіх учасників співробітництва [3, с. 25–26].

М. Курко вважає, що можна передбачити, що реакція освіти на глобалізацію полягатиме у зміцненні інтегральності особистості, збереженні й розвитку її особливостей та конкурентоспроможності, а також в орієнтації на сучасну економіку, нові кваліфікації й технології за збереження традиційних і створення сучасних

національних особливостей. Для країн, що не вписуються в цю модель, зокрема й для України, культурна глобалізація вищої школи матиме, ймовірно, такі наслідки, як: популяризація глобальних мультикультурних цінностей; посилення світового домінування євроатлантичної культури; поява зарубіжних освітніх провайдерів на територіях національних держав; втрата національної культури й ідентичності [4, с. 119].

Юридична освіта також переживає глибокі трансформації у всьому світі через глобалізацію, технології та зміни національних політик щодо організації юридичних послуг.

Актуальність впливу глобалізації проявляється також і у конкурентоспроможності юридичної освіти як на національному, так і на глобальному рівні. Розвиваються і формуються нові глобальні ринки у найрізноманітніших сферах людської діяльності, самі людські зв'язки та відносини завдяки цифровій революції так само набувають глобального характеру. Наближення розвитку юридичної освіти до викликів сучасності, що пов'язані у тому числі і з цифровою трансформацією світу, передбачає підготовку спеціалістів до нових форм, навиків та компетенцій, які повинні виходити за рамки традиційної юридичної освіти та відповідати вимогам часу.

Юридична освіта як елемент національної правової системи нашої держави має велике значення у цивілізаційному виборі України та розвитку суспільних відносин. Будучи багатогранним явищем, вона становить сукупність різноманітних заходів (організаційно-правових, освітньо-виховних, інформаційних та інших), спрямованих на комплексну, системну, послідовну підготовку конкурентоздатних, фахових спеціалістів у галузі права, діяльність яких спрямована на вирішення практичних завдань суспільства і держави, забезпечення реалізації інтересів громадськості й окремої особистості [5, с. 64].

На думку Ю. Гальонкіної, процеси глобалізації істотно вплинули на вітчизняну юридичну освіту, породивши феномен масовості та комодифікації вищої освіти, що свідчить про те, що сформувався світовий ринок освіти. З одного боку, можливість одержати юридичну освіту отримали широкі соціальні верстви населення, оскільки вона стала доступнішою, чого не було раніше; а з іншого – для держави виникли додаткові фінансові витрати, знизилася якість підготовки фахівців, що випускаються. Нині в Україні юридична освіта перестала бути прерогативою еліти. Власне, вона девальвувалася, оскільки перестала виконувати своє основне призначення – відтворювати інтелектуальну еліту суспільства в її класичному варіанті [6, с. 73].

В. Захаров відзначає, що реформатори всіх країн цілком усвідомлюють, що не існує ідеальних систем підготовки юристів і що їх власні моделі страждають від недосконалості і прогалин. Але слід віддати їм належне в тому, що вони добре уявляють їх історичне й культурне коріння, так само як і спосіб усунення наявних недоліків. Вони справедливо не застосовують механічних зовнішніх запозичень, які в основі мають найчастіше ідеологічні основи. Це далеко не виключає взаємовпливу, тим більше в умовах потреби юристів з глобальним мисленням, хоча б у масштабах Європейського Союзу. Сучасне право характеризується зростанням, з одного боку, інтеграційних процесів, з іншого – прискоренням реформ. Отже, юристам потрібна гнучкість правового мислення, здатність розуміти соціальний контекст правових інститутів, знання стабільних принципів і норм права, історичних передумов їх формування, судових методів. Тим більше, що конкретні знання справді старіють внаслідок розчерку пера законодавця [7, с. 2140].

На думку Т. Кагановської, система вищої юридичної освіти нині складна, взаємодіє з політичними, економічними, культурними і соціальними системами. У таких умовах вища юридична освіта не може бути пасивною, а повинна істотно і динамічно впливати на навколишнє середовище, формуючи цивілізоване демократичне правове поле. У цьому полягає її позитивна роль і просвітницька місія. З огляду на це нині абсолютно чітко повинна бути окреслена модель фахівця-юриста, яка відповідатиме вимогам до професіоналів-юристів майбутнього, і модель їх підготовки. Основними принципами універсальності вищої юридичної освіти мають бути такі: 1) вища юридична освіта повинна сприяти становленню культу згоди і миру у суспільстві; 2) доступ до вищої юридичної освіти всіх, хто для цього має необхідні здібності, мотивацію, а також адекватну підготовку на всіх етапах професійної юридичної діяльності впродовж усього життя; 3) призначення вищої юридичної освіти в тому, щоб надавати не лише

фундаментальні професійні знання, а підготувати високоінтелектуальну, різнобічно обдаровану особистість, виховувати законослухняного громадянина демократичної держави; 4) вища юридична освіта повинна використовувати різні форми роботи для того, щоб задовольняти правові потреби громадян [8, с. 7].

Як зазначає О. Радишевська, говорячи про «європейський вимір» юридичної освіти, можна виділити декілька секторальних сегментів реформ, які досягаються за допомогою інструментів «м'якої» європеїзації, передбачають реалізацію цілей європейського простору вищої освіти. На прикладі діяльності Київського національного університету імені Тараса Шевченка виділяє декілька напрямів таких процесів: 1. Оволодіння учасниками освітнього процесу європейськими мовами. 2. Визнання дипломів навчальних закладів усіх країн-членів європейського простору вищої освіти. 3. Залучення до навчального процесу іноземців – представників закладів вищої освіти з європейських країн. 4. Обмін інформацією та досвідом з питань освіти. 5. Активізація мобільності учасників освітнього процесу. 6. Участь у міжнародних науково-практичних заходах [9, с. 71–73].

У цьому контексті також цікавою є думка В. Ортинського, який досліджує право інтеграції (складну сукупність правової теорії і практики, що ставить перед собою завдання спрямувати на благо людини можливості поєднання зусиль людей і держав, громадських організацій з тим, щоб взяти під контроль майбутнє) та зазначає, що нині інтеграційні інструменти впливають на різні аспекти еволюції права, а адекватне уявлення про них неможливе поза порівняльно-правовим контекстом. Інтеграційні інструменти тісно пов'язані із загальною еволюцією міжнародного та внутрішнього права, справляють на його розвиток дедалі сильніший вплив, приводячи до якісних змін значення, що необхідно досліджувати та враховувати на практиці. Велике значення для уніфікації економічних, політичних, культурних і інших чинників, під впливом яких функціонує право, мають процеси інтеграції та глобалізації [10, с. 9]. Дослідник констатує, що знання стають головною умовою та інструментом перебудови суспільства. Знання в правовій сфері мають не тільки інтелектуальну цінність, але й перетворюються на цілком реальний засіб для розвитку суспільства та цілеспрямованого формування необхідних суспільних відносин [10, с. 9].

Постає питання про визначення компетентностей, якими має володіти майбутній правник з урахуванням впливу чинників глобалізації на розвиток професійної юридичної освіти.

Слушною є думка І. Іванків, що для підготовки майбутнього правника у сучасних українських умовах надзвичайно шкідливим є просте передавання знань, адже змінюється не тільки законодавство, а й більш глобальні підходи до розуміння права, тому основою вищої юридичної освіти має бути розвиток компетенцій та вміння навчатися [11, с. 78].

Осмислення стану та перспектив, векторів розвитку юридичної освіти передбачає визнання освітнього процесу таким, який має орієнтуватися не на передавання статичних знань, а передусім на формування технології роботи з правовою інформацією, на основі чого майбутні юристи отримують компетентності для розв'язання практичних проблем у галузі професійної юридичної діяльності. Цей інноваційний процес має ґрунтуватися на формуванні компетентностей, що необхідні для досягнення успіху в мінливому й технологічно орієнтованому суспільстві [12, с. 126].

На думку М. Дебич, важливим для формування компетентностей випускника також є процес інтернаціоналізації освіти, оскільки міжнародні та міжкультурні аспекти навчальних програм і процесів викладання/ навчання є важливими для підвищення якості й доречності вищої освіти. Одним із провідних обґрунтувань для інтернаціоналізації на інституційному рівні є підготовка випускників, які володіють міжнародними знаннями і міжкультурними навичками, здатних жити і працювати у спільнотах з більш культурним розмаїттям як вдома, так і за кордоном [13, с. 37].

Стандарти вищої юридичної освіти в галузі знань «Право» для першого [14] та другого рівнів [15] передбачають досить велику кількість soft skills і світоглядних предметів, а також практико-орієнтовну компоненту, що відповідає концепції глобалізації та підготовки висококваліфікованих всебічно розвинутих фахівців у галузі права, включає загальні та спеціальні компетентності, якими повинні оволодіти студенти.

Висновки. Глобалізація дає простір для переосмислення систем вищої освіти. Будь-які зміни у просуванні юридичної освіти мають враховувати глобалізаційні процеси та ту роль, яку правничі професії відіграють у суспільстві. Формування компетентностей майбутнього правника з урахуванням впливу процесів глобалізації на юридичну освіту потребує зміни у підходах до викладання та навчання. Інноваційність методів викладання пов'язана із необхідністю інтернаціоналізації та технологізації освітніх процесів, що дозволяє сформувати професійного з активною життєвою позицією та комунікативними навичками майбутнього фахівця в галузі права, затребуваного на ринку праці. Звичайно, що такі підходи у юридичній освіті ґрунтуються на зростаючій глобалізації права та юридичної практики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Хаустова М. Проблеми і перспективи розвитку правової системи України в умовах глобалізації. *Вісник Національної академії правових наук України.* № 1. 2014, с. 54–64.

2. Головань М.С. Аналіз тенденцій розвитку вищої освіти в умовах глобалізації, інтеграції та інформатизації суспільства. *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: педагогіка і психологія :* збірник статей. Ялта : РВВ КГУ, 2011. Вип. 31. Ч. 1. С. 203–211.

3. Гальцова О.Л., Дмитриченко М.І. Міжнародна співпраця України з країнами Європи в галузі освіти. *Причорноморські економічні студії :* науковий журнал. Випуск 44. 2019. С. 21–26.

4. Курко М. Вища освіта в умовах глобалізації. *Вісник академії управління МВС.* № 3 (15). 2010. С. 115–120.

5. Сучасні виклики юридичної освіти в університетському просторі : монографія / І.М. Сопілко, М.О. Дей та ін. Тернопіль : Вектор, 2018. 334 с.

6. Гальонкіна Ю.С. Масовізація та комодифікація сучасної вітчизняної юридичної освіти як вияви глобалізаційних тенденцій. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* № 2. 2016. С. 65–75.

7. Захаров В.В. Современные модели юридического образования: традиции и новации. *Актуальные проблемы российского права.* 2014. № 10. С. 2130–2141.

8. Кагановська Т.Є. Взаємозв'язок між юридичною освітою і юридичною професією: українсько-європейський контекст. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право.* № 18. 2014. С. 7–12.

9. Радишевська О.Р. Європейський простір вищої освіти як чинник європеїзації юридичної освіти (на прикладі діяльності Київського національного університету імені Тараса Шевченка). *Юридичний бюлетень.* № 11. Том 2. 2019. С. 67–75.

10. Ортинський В.Л. Право інтеграції – перспективний напрям розвитку юридичної науки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки :* збірник наукових праць. № 845. 2016. С. 4–11.

11. Іванків І. Зміна підходів до викладання у юридичній освіті як основна передумова формування професійного правника. *Право України.* № 10. 2017. С. 73–81.

12. Завальний А.М. Інновації юридичної освіти: осмислення, виклики, перспективи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* № 4 (109). 2018. С. 113–132.

13. Дебич М.А. Інтернаціоналізація вищої освіти в глобалізованому світі: тенденції та виклики. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка.* № 6. 2016. С. 31–40.

14. Стандарт вищої освіти України: перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, галузь знань 08 «Право», спеціальність 081 «Право» : Затверджено і введено в дію наказом Міністерства освіти і науки України від 12.12.2018 р. № 1379. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/081-pravo-bakalavr.pdf.

15. Стандарт вищої освіти України другого (магістерського) рівня вищої освіти для отримання освітнього ступеня вищої освіти «магістр» за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право» : Затверджено і введено в дію наказом Міністерства освіти і науки України від 17.08.2020 р. № 1053. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/vyshcha/standarty/2020/08/081-pravo-magistr.pdf.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 352.07-048.35(477)
DOI https://doi.org/10.15421/392147

Камардіна Ю. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та публічного адміністрування
Маріупольського державного університету

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УМОВАХ МУНІЦИПАЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE CONDITIONS OF MUNICIPAL REFORM IN UKRAINE

Стаття присвячена принципам місцевого самоврядування, що утворюють єдину систему, для елементів якої характерно взаємопроникнення і взаємодія. Надано наукову оцінку правового закріплення конституційних принципів місцевого самоврядування, які забезпечують його функціонування як локальної правової системи. Розвиток місцевого самоврядування потребує вдосконалення форм і методів реалізації принципів місцевого самоврядування, їх системного відображення в нормативних правових актах і втілення на практиці організації та діяльності місцевого самоврядування. Це особливо важливо в умовах його реформування. Проаналізовано перспективи правового закріплення принципів місцевого самоврядування в умовах реформування місцевого самоврядування в 2014–2021 рр. та основні шляхи реалізації досліджуваних принципів місцевого самоврядування. Складнощі в проведенні реформ у сфері місцевого самоврядування багато в чому викликані відсутністю чіткої позиції законодавців щодо визначення принципів його організації. Тільки чітко сформулювавши принципи місцевого самоврядування і простеживши їх динаміку, можна вдосконалювати чинне законодавство, забезпечуючи його внутрішню єдність і цілісність при всьому різноманітті конкретних форм організації місцевого самоврядування в країні. Встановлено, що в процесі реформування місцевого самоврядування необхідно створити організаційні, правові, політичні, економічні, фінансові механізми, що дозволяють забезпечити реальну самостійність і відповідальність органів місцевого самоврядування, їх ефективну діяльність в інтересах населення. Підкреслено, що на новому етапі розвитку місцевого самоврядування все більшого значення набувають принципи відповідальності і законності, без яких самостійність місцевого самоврядування може обернутися безконтрольністю і вседозволеністю, вступити в суперечність із вимогами правопорядку. В умовах реформи дія ряду принципів, наприклад, законності, юридичної відповідальності, значно посилюється, з'являються суттєві зміни в правовому закріпленні принципів, що визначають діяльність місцевого самоврядування як соціальної системи. У статті простежуються ці зміни і визначаються шляхи реалізації цих принципів у ході реформи місцевого самоврядування в Україні.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, принципи місцевого самоврядування, реформа місцевого самоврядування, принципи реформування.*

The article is devoted to the principles of local self-government, which form a single system, the elements of which are characterized by interpenetration and interaction. A scientific assessment of the legal consolidation of the constitutional principles of local self-government, which ensure its functioning as a local legal system. The development of local self-government requires the improvement of forms and methods of implementation of the principles of local self-government, their systematic reflection in normative legal acts and implementation in the practice of organization and activity of local self-government. This is especially important in the context of its reform. The prospects of legal consolidation of the principles of local self-government in the conditions of local self-government reform in 2014–2021 and the main ways of realization of the studied principles of local self-government are analyzed. Difficulties in carrying out reforms in the field of local self-government are largely due to the lack of a clear position of legislators to define the principles of its organization. Only by clearly defining the principles of local self-government and tracing their dynamics, it is possible to improve the current legislation, ensuring its internal unity and integrity with all the variety of specific forms of local self-government in the country. It is established that in the process of reforming local self-government it is necessary to create organizational, legal, political, economic, financial mechanisms to ensure real independence and responsibil-

© Камардіна Ю. В., 2021

ity of local self-government bodies, their effective activities in the interests of the population. It is emphasized that at the new stage of development of local self-government the principles of responsibility and legality, without which the independence of local self-government can turn into uncontrollability and permissiveness, come into conflict with the requirements of law and order. In the context of the reform, the effect of a number of principles, such as legality, legal responsibility, is significantly strengthened, there are significant changes in the legal consolidation of the principles that define the activities of local self-government as a social system. The article traces these changes and identifies ways to implement these principles in the course of local government reform in Ukraine.

Key words: *local self-government, principles of local self-government, reform of local self-government, principles of reform.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена теоретичною і практичною значущістю питань, пов'язаних з реалізацією принципів місцевого самоврядування в умовах муніципальної реформи в Україні. Місцеве самоврядування, спираючись на принцип демократії і децентралізації влади, набуваючи самостійності у вирішенні питань місцевого значення, сприяє оптимальному поєднанню адміністративно-територіальних інтересів, більш ефективної реалізації соціально-економічного потенціалу територіальних громад. Багато в чому саме діяльність суб'єктів муніципального права визначає успіх реформування місцевого самоврядування, що проводиться в Україні з метою побудови демократичної, правової держави. Розвиток місцевого самоврядування є складним, суперечливим процесом. Складнощі в проведенні реформ у сфері місцевого самоврядування багато в чому викликані відсутністю чіткої позиції законодавців щодо визначення принципів його організації. Тільки чітко сформулювавши принципи місцевого самоврядування і простеживши їхню динаміку, можна вдосконалювати чинне законодавство, забезпечуючи його внутрішню єдність і цілісність при всьому різноманітті конкретних форм організації місцевого самоврядування в країні.

Мета статті полягає в комплексному вивченні правового закріплення принципів місцевого самоврядування та подальшій розробці наукових рекомендацій щодо реалізації принципів місцевого самоврядування в умовах муніципальної реформи в України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Принципи місцевого самоврядування завжди в тій чи іншій мірі розглядалися авторами при аналізі теорій, концепцій і моделей організації місцевого самоврядування як в Україні, так і в зарубіжних країнах. Вони також були предметом аналізу їх історичного розвитку і в контексті їхнього співвідношення з принципами муніципального права. У науковій літературі є спроби теоретичного осмислення різних аспектів правового закріплення принципів місцевого самоврядування. Це знайшло своє відображення в роботах М.О. Баймуратова, О.В. Батанова, А.М. Колодія, О.Л. Копиленка, В.В. Кравченка, М.П. Орзіха, В.Ф. Погорілка, Ю.Л. Панейко, М.О. Пухтинського, В.О. Серьогіна, О.Ф. Фрицького, В.М. Шаповала, Ю.С. Шемшученка тощо. Проте вони не розглядали принципи місцевого самоврядування з позицій його правового закріплення в умовах сучасної муніципальної реформи.

Виклад основного матеріалу. Принцип місцевого самоврядування є фундаментальним принципом серед загальних принципів демократії, що поділяються всіма державами, які ратифікували Європейську хартію місцевого самоврядування [1]. Саме цей міжнародний документ відіграє особливу роль в об'єднанні різних муніципальних систем європейських держав на рівні принципів і тим самим встановленні передумов уніфікації різних моделей організації місцевої влади.

Особливістю природи принципу місцевого самоврядування є його складений комплексний зміст, який розкривається через систему інших принципів права. Разом із поняттям «принцип» і використовується поняття «принципи місцевого самоврядування».

Європейська хартія місцевого самоврядування закріплює великий перелік принципів місцевого самоврядування. Однак вони регулюють лише основи місцевого самоврядування, далі такі положення повинні бути конкретизовані і адаптовані в правовій системі кожної держави, яка ратифікувала Європейську хартію. Тобто мається на увазі побудова цілої системи принципів організації місцевого самоврядування в кожній конкретній державі.

Говорячи про національні принципи місцевого самоврядування стосовно України, хотілося б відзначити, що Конституція України 1996 р. [2] закріплює систему основних принципів місцевого самоврядування, що містяться в Європейській хартії місцевого самоврядування, незважаючи на те, що вона була ратифікована в 1997 р. Конституційні принципи, що визначають діяльність місцевого самоврядування як локальної організаційно-правової системи (принципи законності, юридичної відповідальності, формування правової культури суб'єктів місцевого самоврядування), беруть початок у найважливіших принципах конституційного ладу України – верховенстві права, захисті прав і свобод людини і громадянина, рівності всіх перед законом і судом, участі громадян у культурному житті тощо. Вони визначають функціонування місцевого самоврядування як системи, яка, будучи врегульована правовими нормами, бере за основу демократизм, верховенство права, народний суверенітет і тому подібне.

Принципи місцевого самоврядування як основні правові ідеї є основою муніципального будівництва, на них базується законодавство у сфері місцевого самоврядування, місцева нормотворчість; вони утворюють єдину основу побудови і функціонування муніципальної влади на території України. Принципи місцевого самоврядування висловлюють його сутність, відмінні риси та ознаки; визначають генезис і тенденції його розвитку; слугують критерієм оцінки наявної системи місцевого самоврядування; є своєрідною його гарантією. Будучи закріпленими в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» [3], вони мають правовий зміст, виступають в якості правових норм, безпосередньо породжують права і обов'язки суб'єктів, яким вони адресовані. Однак зазначений закон не містить дефінітивних норм, які розкривають поняття принципів місцевого самоврядування.

Україна після проголошення незалежності пройшла дуже важливий для неї етап політичного узгодження нової схеми місцевого самоврядування. Реформування місцевого самоврядування викликало серйозні проблеми, які виникли в цій сфері. Перш за все, це недолік фінансових можливостей місцевого самоврядування й одночасно недостатня відповідальність органів місцевого самоврядування та інших суб'єктів муніципального права за свої дії.

Слід також зазначити, що реформа місцевого самоврядування покликана в першу чергу створити правову основу для більш ефективних, ніж раніше, дій суб'єктів муніципального права та інших сторін, що вступають з цими суб'єктами в правовідносини.

Реформа місцевого самоврядування спрямована на реалізацію конституційних принципів місцевого самоврядування. Реформування місцевого самоврядування направлено не тільки на збільшення його ефективності і розширення можливостей територіальної громади, воно загалом сприяє політичній і правовій стабільності в Україні, реалізації в конкретній сфері життєдіяльності суспільства конституційних принципів.

Концепцією реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади 2014 р. (далі – Концепція) [4] визначено основні напрями вдосконалення місцевого самоврядування: посилення правової бази місцевого самоврядування, розширення повноважень органів місцевого самоврядування, зміцнення інститутів безпосередньої демократії в місцевому самоврядуванні, створення більш ефективної системи підтримки його державою, розширення його фінансових можливостей. В умовах реформи особливого значення набуває вдосконалення законодавчого закріплення принципів місцевого самоврядування.

На сьогодні існує суперечність між наявними принципами місцевого самоврядування та можливостями їх реалізації на практиці. Так, принцип самостійності місцевого самоврядування не може бути повністю реалізований без економічної самостійності та достатніх фінансових коштів територіальних громад. Саме ці суперечності визначили напрямки муніципальної реформи і прийняття Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади.

Можна констатувати значні зміни змісту конституційного принципу самостійності на основі зміни правового регулювання місцевого самоврядування з огляду на проведену реформу. Новелою стало прийняття Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» 2015 р. [5], в якому зазначено, що «об'єднана територіальна громада (далі – ОТГ) є правонас-

тупником всього майна, прав та обов'язків територіальних громад, що об'єдналися, з дня набуття повноважень сільською, селищною, міською радою, обраною такою об'єднаною територіальною громадою» (п. 3 ст. 8). Отже, реформа не тільки розширює права суб'єктів місцевого самоврядування, а й збільшує їх відповідальність. Так, фінансова самостійність ОТГ, їхні можливості об'єднання майна спільної власності територіальних громад, тягне за собою нові види майнової відповідальності.

Самостійність місцевого самоврядування передбачає економічну самостійність. Вона забезпечується, насамперед, наявністю комунальної власності. Реформа спрямована на створення фінансової підтримки територіальних громад. Так, Концепцією запроваджено можливість надання територіальним громадам права розпоряджатися земельними ресурсами на своїх територіях, об'єднуючи їх майно та ресурси в межах співробітництва територіальних громад для більш ефективної реалізації спільних планів та надання публічних послуг суміжним громадам.

Реформа місцевого самоврядування розширює коло питань місцевого самоврядування й повноваження органів місцевого самоврядування та ув'язує їх з ОТГ. Отже, в результаті об'єднання органи місцевого самоврядування ОТГ отримали більші можливості розвитку (потужність та кошти), ніж окремі села чи міста. Це пов'язано зі зміною адміністративно-територіальної вертикалі. Повноваження органів місцевого самоврядування ОТГ досить широкі: від формулювання стратегій розвитку до організації благоустрою сіл та селищ, що входять до ОТГ. Зокрема, рада затверджує бюджет ОТГ; створює виконавчий комітет; встановлює місцеві податки та збори; визначає соціально-економічний та культурний розвиток ОТГ тощо. Зі свого боку виконавчий комітет забезпечує виконання бюджету ОТГ; координує діяльність департаментів, управлінь, комунальних служб, установ та організацій ОТГ і має право змінювати/скасовувати дії підпорядкованих йому відділів, управлінь та їх посадових осіб.

Місцеве самоврядування забезпечує самостійне вирішення населенням питань місцевого значення. У межах своїх повноважень воно самостійне і не знаходиться в ієрархічних зв'язках з будь-якими структурами. Реформа місцевого самоврядування значно сприяє розвитку форм прямого народовладдя. Так, Концепцією передбачено розробка проєкту та прийняття акту законодавства щодо запровадження механізму прямого народовладдя, удосконалення правового регулювання процедур проведення загальних зборів громадян за місцем їх проживання та встановлення додаткових гарантій діяльності органів самоорганізації населення, створення сприятливих правових умов для широкого залучення населення до прийняття управлінських рішень органами місцевого самоврядування [4].

Місцеве самоврядування діє під свою відповідальність. Це означає для нього потрійну відповідальність: перед населенням, перед державою, перед фізичними та юридичними особами. Прийняті та здійснювані рішення і дії місцевого самоврядування повинні спиратися переважно на власні ресурси, матеріальні кошти. У місцевого самоврядування повинна існувати незалежна економічна і фінансова база. Відповідно до ст. 175 Цивільного кодексу України [6] територіальні громади самі відповідають за своїми зобов'язаннями, що належить їм на праві власності, майном, іншими засобами. Держава та її органи, а також юридичні особи, створені органи місцевого самоврядування, не відповідають за їхніми зобов'язаннями, так само як і територіальні громади не відповідають за зобов'язаннями інших суб'єктів права. Реформа підсилює механізми відповідальності посадових осіб, депутатів перед населенням і перед державою.

Врахування інтересів населення тепер в умовах реформи набуває нових можливостей. Так, Концепцією запроваджено можливість того, що відповідно до закону та статуту територіальної громади збори громадян, що проводяться за місцем проживання, мають право ініціювати позачергове звітування посадових осіб місцевого самоврядування перед громадою, а також установлення обов'язку для органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб обґрунтовувати власні рішення про врахування або неврахування рішень загальних зборів громади.

В умовах адміністративно-територіальної реформи зазнає деяких змін і принцип виборності. Через специфіку виборчої системи, у більшості обласних та районних рад виборчі

округи представлені нерівномірно або взагалі не представлені, деякі райони та міста обласного значення не представлені жодним депутатом, тоді як інші – двома і більше. У районних радах теж часто немає представництва тих чи інших громад району, а деякі представлені декількома депутатам. Проблема з представництвом громадян у місцевій раді є й в об'єднаних громадах. Через нерівномірну кількість мешканців у містах, селах і селищах ОТГ майже неможливо зробити так, щоб кожен населений пункт був представлений хоча б одним депутатом у раді ОТГ. Очевидно, що чинна виборча система себе не виправдовує і її треба удосконалювати – створити умови для належного представництва громад у місцевих радах.

Гарантії виборчих прав громадян при проведенні місцевих виборів, порядок призначення, підготовки, проведення та підбиття підсумків місцевих виборів встановлюються Виборчим Кодексом України [7]. Реформа місцевого самоврядування вносить певну поправку в цю сферу, новий адміністративно-територіальний поділ зменшив кількість районів в Україні приблизно в чотири рази. Крім того, міста, які раніше до жодного району не входили, як-то обласні центри, тепер є частиною новостворених районів. У зв'язку з цим кількість місцевих депутатів загалом різко зменшиться.

З метою визначення гарантій виборчих прав громадян під час виборів органів місцевого самоврядування і виборних посадових осіб місцевого самоврядування, новим Виборчим кодексом передбачено притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності за правопорушення під час виборчого процесу. Законом також внесено відповідні зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу, Кодексу адміністративного судочинства, законів України «Про Центральну виборчу комісію», «Про Державний реєстр виборців», «Про запобігання корупції», «Про державну службу», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про статус депутатів місцевих рад».

Принцип гласності – найважливіший принцип демократичного суспільства – також зазнає суттєвих змін в умовах реформи. Реалізація цього принципу проявляється в праві на інформацію через свободу друку і слова, в можливості ознайомитися з матеріалами і документами, в наявності публічних звітів посадових осіб місцевого самоврядування перед населенням, у можливості зборів громадян і їх інформуванні тощо. Так, згідно з Концепцією, одним з поставлених завдань є забезпечення «відкритості інформації про публічні послуги, порядок та умови їх надання» [4].

Концепція також передбачає запровадження ефективних механізмів, що дають громадськості змогу брати участь у формулюванні важливих управлінських рішень місцевих органів влади, особливо у визначенні стратегій розвитку регіональних громад, затвердженні статутів територіальних громад та складанні міських планових документів (генеральних планів розвитку міст, селищ, сіл тощо); надання загальним зборам громадян за місцем проживання згідно із законом та відповідно до статуту територіальної громади права ініціювати позачергове звітування посадових осіб місцевого самоврядування перед територіальною громадою, а також установлення обов'язку для органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб обґрунтовувати власні рішення про врахування або неврахування рішень загальних зборів громади.

Отже, важливе значення має принцип гласності місцевого самоврядування. Громадяни мають право на оперативне одержання через засоби масової інформації достовірних відомостей про діяльність органів місцевого самоврядування та організацій, громадських об'єднань, їх посадових осіб. Населення не відірване від місцевих проблем, проте ступінь його включеності в діяльність місцевого самоврядування поки що недостатній. У той же час проблеми життєзабезпечення стають все важливішими з точки зору населення. В останні роки спостерігається тенденція збільшення зростання важливості таких місцевих проблем, як економічний розвиток, безробіття, соціальне забезпечення, рівень життя населення, житлові проблеми, діяльність житлово-комунального господарства.

Реформа місцевого самоврядування 2014–2021 рр. спрямована на розширення форм безпосередньої демократії в умовах місцевого самоврядування. Її інститутами є місцевий референдум, місцеві вибори, збори громадян. Поки що в реальності мало використовується ряд зазначених форм.

Висновки. У процесі реформування місцевого самоврядування необхідно створити організаційні, правові, політичні, економічні, фінансові механізми, що дадуть змогу забезпечити реальну самостійність і відповідальність органів місцевого самоврядування, їх ефективну діяльність в інтересах населення. Практичні заходи, що вживаються для досягнення цих цілей, часто не дають належних результатів, оскільки вони проводяться без достатнього наукового обґрунтування, без серйозних концептуальних розробок і здійснюються методом «проб і помилок».

Таким чином, можна побачити, що реформа місцевого самоврядування заснована на реалізації нових форм і умов, що сприяють максимальному прояву основних конституційних принципів місцевого самоврядування, які визначають діяльність територіальної громади як соціальної системи – самостійності, виборності, публічного характеру, врахування історичних та національних особливостей у місцевому самоврядуванні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Європейська хартія місцевого самоврядування (укр/рос), Страсбург, 15 жовтня 1985 р. (Хартію ратифіковано Законом №452/97-ВР від 15 липня 1997 р.), Дата підписання: 6 листопада 1996 р. : *База даних «Законодавство України»*. URL: http://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 29.06.2021).

2. Конституція України від 28 червня 1996 р. : *База даних «Законодавство України»*. URL: http://zakon.rada. gov.ua/go/254к/96-вр (дата звернення: 30.05.2021).

3. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. Дата оновлення: 20 жовтня 2019 р. : *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/280/97-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 29.06.2021).

4. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-рп. *Офіційний вісник України*. 2014. № 30. С. 831.

5. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 5 лютого 2015 р. № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. С. 91.

6. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV : *База даних «Законодавство України»*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv/page (дата звернення: 29.06.2021).

7. Виборчий кодекс України : Закон України від 19 грудня 2019 р. № 396-IX : *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text (дата звернення: 29.06.2021).

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.15421/392148

Меленко О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Вдовічена Л. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРАВОПОРЯДОК В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТА КРИТЕРІЇ ВИМІРУ

CONSTITUTIONAL ORDER IN UKRAINE: THEORETICAL JUSTIFICATION AND MEASUREMENT CRITERIA

У статті обґрунтовано місце та роль конституційного правопорядку в суспільній системі загалом та євроінтеграційному курсі України зокрема. Проведено категорійний аналіз дефініції «конституційний правопорядок» та запропоновано авторське визначення, що, на відміну від існуючих, побудоване на положеннях теорії синергетики та самоорганізації складних систем. Зокрема, під конституційним правопорядком слід розуміти історично-обумовлену, рухому та самоорганізовану метаінституційну систему, сформовану на основі природного добору неформальних норм-правил конкретного суспільства та їх подальшого конституювання, елементами якої виступають конституційні норми-принципи і механізми примусу до їх виконання, що розробляються та реалізуються системою політичної влади. Розроблено систему критеріїв оцінки конституційного правопорядку та наведено систему кількісно-якісних показників (індексів), здатних охарактеризувати стан та динаміку його розвитку. Систему критеріїв оцінки конституційного правопорядку утворюють такі індикатори, як легітимність правовідносин, легітимність інститутів, легітимність влади та національна безпека. До системи показників, що дозволяють виміряти стан конституційного правопорядку в державі, а також порівняти його з аналогічною системою іншої країни, запропоновано включити такі авторитетні міжнародні індекси, як Індекс злочинності, Індекс верховенства закону, Індекс сприйняття корупції, Індекс неефективної бюрократії, Індекс довіри до влади, Індекс політичних прав, Індекс загрози безпеці. Проаналізовано стан конституційного правопорядку в Україні у 2020 р. та виявлено численні проблеми в цій сфері (корупція, неефективна бюрократія, відсутність довіри до влади та засилля викликів та загроз національній безпеці). Систематизовано механізми (важелі та інструменти) впливу та розвиток системи конституційного правопорядку. Систему механізмів впливу на конституційний правопорядок утворюють нормативні (внесення змін до Конституції), функціональні (система відповідальних інституцій та організацій із покладеними на них відповідними функціями охорони Конституції та забезпечення реалізації конституційних норм-принципів) та інструментальні (система заходів та методів, у тому числі переконання та примусу, рекомендацій та заохочення, інформаційного та договірного регулювання) важелі та інструменти.

Ключові слова: *конституційний порядок, правопорядок, конституціоналізм, метаінституційна конкуренція, неформальні правила, правові інститути.*

This article substantiates the place and role of the constitutional order in the social system in general and the European integration course of Ukraine in particular. A categorical analysis of the definition of «constitutional order» is made and the author's definition is proposed, which, in contrast to the existing ones, is based on the provisions of the theory of synergetics and self-organization of complex systems. In particular, constitutional law and order should be understood as a historically determined, mobile and self-organized meta-institutional system formed on the basis of natural selection of informal norms-rules of a particular society and their further constitution, the elements of which are constitutional norms-principles and mechanisms of coercion, which are developed and implemented by the political power. A system of criteria for assessing the constitutional order has been developed and a system of quantitative and qualitative indicators (indices) capable of characterizing the state and dynamics of its development has been presented. The system of criteria for assessing the constitutional order is formed by such indicators as the legitimacy of legal relations, the legitimacy of institutions, the legitimacy of government and national security. It is proposed to include such authoritative international indices as the Crime Index, the Rule of Law Index, the Corruption Perceptions Index, the Inefficient Government Bureaucracy Index, the Trust in Government Index, the Political Rights Index and the Security Threats Index.

© Меленко О. В., Вдовічена Л. І., 2021

The state of the constitutional order in Ukraine in 2020 has been analyzed and numerous problems in this area are identified (corruption, inefficient bureaucracy, lack of trust in the government and the prevalence of challenges and threats to national security). Mechanisms (levers and tools) of influence and development of the system of constitutional order are systematized. The system of mechanisms of influencing the constitutional order is formed by normative (amendments to the Constitution), functional (system of responsible institutions and organizations with the relevant functions of protection of the Constitution and ensuring the implementation of constitutional norms-principles) and instrumental (system of measures and methods, including persuasion and coercion, recommendations and encouragement, information and contractual regulation) levers and tools.

Key words: *constitutional order, legal order, constitutionalism, meta-institutional competition, informal rules, legal institutions.*

Постановка проблеми. В умовах мінливості геополітичної, економічної, природо-ресурсної, екологічної, інформаційної, технологічної, гуманітарної, культурної та інших систем світоустрою, острівцями національної безпеки та гарантування основних прав і свобод громадян залишаються такі внутрішньодержавні правові інститути, як закон і порядок, проблеми функціонування яких можуть поглибити не лише ентропію націй і держав, а й запустити некеровані процеси в світових масштабах, здатні призвести до глобальних воєн та різноманітних гуманітарних катастроф тощо.

На сьогодні всі європейські держави, в тому числі й Україна, вимушені адекватно відповідати на численні зовнішні та внутрішні виклики і загрози, протистояти їм, інакше їхній суверенітет може бути знищений.

Не викликає жодних сумнівів, що фундаментом у цьому перманентному протистоянні, захисною системою, здатною боротися із проявами загроз (внутрішніх, зовнішніх) і протистояти їм, виступає, передусім, конституційний правопорядок. Поряд з цим, згідно із сучасним прагненням європейських країн щодо реалізації концепції правової держави, що є іманентним і для України, яка в преамбулі Основного закону конституційно визнала свій намір щодо членства в ЄС, проблематика забезпечення ефективності конституційного правопорядку не лише актуальна, а й, з огляду на важкість прогнозування траєкторії розвитку сучасних викликів та загроз, набуває першочергового порядку [6].

Прикрим є той факт, що наразі у більшості країн ЄС немає переконання в тому, що в Україні побудований ефективний конституційний правопорядок, що унеможливлює наразі ратифікацію процедури членства України в ЄС. Адже, скільки б Україна не ухвалювала нових євроінтеграційних законів та процедур, усі вони не будуть ефективними, якщо в державі велика кількість правопорушень, засилля корупції, бюрократизму, відсутня незалежна судова система, порушений або ускладнений доступ для реалізації прав і свобод громадян. Так, наприклад, у Звіті про виконання угоди про асоціацію між Україною та ЄС за 2019 р. зазначено, що поставлені для України завдання щодо розвитку сфери ЮСБ (юстиції, свободи, безпеки) та прав людини, де й перебувають зазначені вище питання (корупції, бюрократизму, незалежності судової системи, права громадян та ін.), було виконано найгірше – лише на 14% [3].

Про нагальність та актуальність розбудови ефективного конституційного правопорядку в Україні згадується в низці державних та міжнародних нормативно-правових актів. Серед них Національна стратегія у сфері прав людини [12], Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [15], Указ Президента України «Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 р.» [16] тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці конституційного правопорядку в сучасній науковій літературі (зарубіжній та вітчизняній) присвячено недостатньо уваги. Тим не менш, до нечисленної когорти дослідників цієї ніші можна віднести як українських (М.В. Буроменського, Ю.О. Волошина, М.Т. Гаврильців, С.С. Єсімова, А.І. Козаченка, В.П. Колісника, А.Р. Крусян, А.Ю. Олійника, Т.С. Подорожну, Д.С. Терлецького та інших), так і зарубіжних вчених (М.С. Басієва, А.В. Безрукова, Д. Веладеса, С.В. Нарутто, С.С. Регілме, А.І. Ястребову та інших науковців).

Категорія «конституційний правопорядок» ще донедавна майже не зустрічалась у науковій літературі. І пов'язано це з тим, що консерва-

тивні погляди щодо недоторканості конституції та важелів її забезпечення довгий час перебували в основі ідеології більшості націй і держав. Погоджуємось із думкою сучасного дослідника системи конституційного правопорядку Д. Веладеса, що зазначена вище консервативна практика є неправильною, адже вона суперечить емпіричним фактам [30, с. 129]. Як показує історія, будь-які спроби запобігти трансформації конституційного правопорядку, в тому числі за допомогою сили чи політичних ресурсів, зазнавали фіаско. Рано чи пізно будь-які правові інститути (конституція, закони, підзаконні акти) неминуче порушуються, позаяк неспроможні з плином часу забезпечувати ефективну взаємодію членів суспільства, тому, щоб мінімізувати радикальні трансформаційні імпульси, слід плавно пристосовувати систему конституційного правопорядку до вимог часу. В цьому контексті справедливою є теза Ж. Інтурменді стосовно того, що будь-який закон є завжди законом, притаманним своєму часу [25, с. 524].

На думку А.Р. Крусян, проблематика конституційного правопорядку України залишається малодослідженою, зокрема, поза увагою дослідників опинились стрижневі дефініції та характеристики конституційного правопорядку, а головне – механізми та важелі його формування та розвитку [8, с. 16]. Так, часто дефініцію «конституційний правопорядок» ототожнюють із конституційною законністю [14, с. 877], правопорядком [7, с. 150], суспільним порядком, конституційною безпекою тощо.

Деякі фахівці, наприклад, А.В. Безруков, пропонують ліквідувати поняття «конституційний правопорядок», залишивши натомість поняття «правопорядок», що також неправильно, адже в такому випадку виключається потенціал конституційних принципів (верховенства Конституції, суспільної рівності, справедливості, гуманізму, правової визначеності), що містять у собі загальні контури для похідних законів та підзаконних актів [8].

Погоджуємось із думкою А.І. Ястребової щодо того, що конституційний правопорядок є ядром правопорядку [18, с. 16]. Правопорядок у загальній теорії права розглядається як стан упорядкованості суспільних відносин, який заснований на праві та законності, що виражається у правомірній поведінці членів суспільства, тобто у строгому та непохитному дотриманні ними норм права [2, с. 12]. Єднальною ланкою між правопорядком та конституційним порядком є процес конституціоналізації правопорядку, що трактується як перевірка дійсності галузевого законодавства на відповідність та орієнтацію на конституційні норми-принципи [2, с. 13].

Симптоматичним є той факт, що конституційний правопорядок наразі у багатьох країнах світу, особливо країнах «третього світу», є тією системою, яка лише демонструє видимість правової формальності задля отримання різноманітних преференцій (наприклад, отримання міжнародної допомоги (фінансової, військової, технічної, гуманітарної та ін.), доступу в глобальні структури та організації, врегулювання суспільних конфліктів), а на практиці є вкрай неефективною, оскільки закони фактично не працюють, права людей порушуються, рівень добробуту та безпеки громадян нижчий, ніж диктують світові стандарти тощо.

Саме розробці метричної системи, яка б дала змогу ідентифікувати ступінь ефективності конституційного правопорядку, в науковій літературі наразі присвячено вкрай мало уваги, а тому цю проблематику покладено в основу даної статті. У зв'язку з тим, що дефініція «конституційний правопорядок» є відносно «молодою», у науковій літературі часто зустрічаються підміни та ототожнення різних за своїм змістом понять (наприклад, конституційний порядок, правовий порядок, суспільний порядок, суспільна безпека) із поняттям «конституційний правопорядок», потребує додаткової уваги уточнення та розвиток категоріально-понятійного апарату в цій ніші. Не менш важливим завданням на шляху постійного вдосконалення системи конституційного правопорядку є пошук та систематизація системи важелів та механізмів, здатних ефективно на нього впливати та керувати ним.

Виклад основного матеріалу. Загалом, виникнення інституту «конституційний правопорядок» пов'язане із поваленням монархічних (абсолютистських) форм влади у світі. Його визначальною місією є збереження балансу з одночасним сприянням конституційним змінам і перешкоджанню інституційно-правових розривів. Дефініція «конституційний правопорядок», незважаючи на логічну семантику цього словосполучення, в тому числі його частин,

виражає глибший, синергетичний зміст, на противагу тому, що існує в юридичній літературі, де конституційний правопорядок здебільшого розглядається як стала, результуюча та непохитна система, а роль політичної влади в успішній реалізації та охороні конституційних норм-принципів чітко не визначена (табл. 1).

Без ефективної роботи органів влади із забезпечення підтримання та реалізації конституційних норм, навіть якщо Конституція є ідеальною, вести мову про конституційний порядок у суспільстві не має сенсу. Погоджуємось із думкою А.В. Безрукова стосовно того, що «будь-який протиправний прояв (порушення правопорядку) необхідно розглядати як порушення конституційного правопорядку» [2, с. 13]. І відповідальність органів влади, що покликані охороняти та забезпечувати ефективну реалізацію конституційних норм, у випадках зростання кількості правопорушень у суспільстві є визначальною і має носити не формальний, а матеріальний характер.

Разом з тим звернемо увагу, що дефініції «конституційний правопорядок» та «конституційний порядок» є тотожними, а їх лексична розбіжність пов'язана з особливістю перекладу цього терміна (наприклад, в англомовній літературі поширений термін Constitutional Order – англ. «конституційний порядок»).

Застосовуючи синергетичний підхід (зокрема, фундаментальні положення теорії самоорганізації), який, на нашу думку, є визначальною парадигмою розвитку складних систем, до якої належить система конституційного правопорядку, що є стрижневою інституційною надбудовою (метаінституційною системою) суспільної системи, сформулюємо власну трактовку дефініції «конституційний правопорядок».

Конституційний правопорядок, на нашу думку, являє собою історично зумовлену, рухому та самоорганізовану метаінституційну систему, сформовану на основі природного добору неформальних норм-правил конкретного суспільства та їх подальшого конституювання, елементами якої виступають конституційні норми-принципи і механізми примусу до їх виконання, що розробляються та реалізуються системою політичної влади.

Як будь-яка метаінституційна система, трансформація системи конституційного правопорядку бере свій початок із неформальних інститутів (традиції, звичаї, моральні цінності, принципи добра і справедливості тощо), адже в інакшому випадку суспільство не визнає легітимності конституційних норм-принципів. На підтвердження визначальної ролі самоорганізації конституційного правопорядку та ролі в цьому процесі саме неформальних інститутів наведемо відомий вислів Ф. Хаєка, який стверджував, що з точки зору підтримання суспільного порядку найважливішими є правила, які ніким свідомо не конструювались і виникали не навмисно [23, с. 36]. Вчений наголошує, що при свідомому конструюванні правил та їх

Таблиця 1

Визначення дефініції «конституційний правопорядок» у сучасній юридичній літературі

Автор	Визначення дефініції «конституційний правопорядок»
А.Р. Крусян, Д.С. Терлецький [5, с. 22; 8, с. 17]	– це якісний стан суспільних відносин, урегульованих конституційно-правовими нормами, який досягається в результаті правомірної поведінки (і діяльності) всіх суб'єктів конституційного права
С.С. Регілме [26]	– це загальні принципи та ідеали, що визначають кордони (межі, контури), на основі яких організоване суспільство (проведено межу між суспільною і приватною сферами життя громадян), а також на основі яких державна влада реалізується на законних підставах; вони побудовані на високому рівні абстракції і їм підпорядковуються похідні закони та підзаконні акти, а також конкретна державна політика
А.І. Ястребова [17, с. 48]	– це порядок, встановлений у відповідності з нормами конституції та заснованих на ній законів, де організація та функціонування всієї системи влади, відносини між владою і населенням засновані на законі
М.С. Басієв [1]	– це стан дійсних суспільних відносин, закладених у Конституції, які розвивають положення конституційного законодавства
С.В. Нарутто [9, с. 30]	– це результат реалізації конституційної законності, тобто втілення всіма суб'єктами права норм-принципів Конституції, здійснення ними дій на основі і згідно приписів Конституції
А.Ю. Олійник [10, с. 51]	– є нормативною частиною більш широкого правового порядку

Розроблено авторами

подальшому конституюванню та потраплянню під державну охорону вони обов'язково повинні вписуватись у ті загальні рамки (контури), що задають більш фундаментальні правила поведінки, які не є продуктом чийогось замислу. Нагадаємо, що неформальні правила, з яких потім конституюються формальні інститути (конституція, закони, підзаконні акти), утворюються еволюційним шляхом як ненавмисний результат свідомих дій множини людей, що переслідують свої особисті цілі [22, с. 28].

Зміни, що відбуваються у системі неформальних інститутів суспільства, спонукають до трансформації метаінституційної (надінституційної) системи, тобто інституційної системи найвищого порядку. Таким чином, згідно з фундаментальними положеннями теорії самоорганізації (самоускладнення), якщо не стримувати природній добір нових та відбракування неефективних конституційних норм-принципів (наприклад, силами олігархічних лобі чи владних осіб), то відбуватиметься суспільно схвалена трансформація конституційного правопорядку. Цей рух є постійним, нелінійним, асиметричним і йому можуть бути притаманні різні швидкості (періоди незначної трансформації змісту Конституції можуть змінюватись періодами серйозних змін). Фільтр інституційної метаконкуренції витримують ті правила поведінки, які дають суспільним групам, що їх застосовують, кращі шанси на виживання та розвиток [4, с. 35].

З огляду на викладене, роль законодавця (народних обранців) при внесенні змін до Конституції полягає не у створенні законів, а у їх пошуку серед неформальних правил, вироблених у свідомості суспільства. Адже не закон дає силу праву, а навпаки – право дає силу закону, і роль законодавця у доборі та відбракуванні конституційних норм-принципів скоріше не творча, а пошукова та аналітична [9, с. 31].

Синергетичний ефект притаманний лише ефективній, дієвій, відкритій до інформаційного оновлення, стійкій до різного роду потрясінь (зовнішніх і внутрішніх викликів та загроз) системі конституційного правопорядку. Крім іншого, він проявляється у невпинному рості основних показників розвитку суспільства (добробут, національна безпека, довіра до вла-

Таблиця 2

Структура основних критеріїв конституційного правопорядку

Критерій	Зміст	Шкала оцінювання (основні показники)
легітимність правовідносин	відповідність усталених у суспільстві правових відносин конституційним нормам	питома вага нелегітимних правовідносин у суспільстві (Індекс злочинності, Індекс верховенства закону)
легітимність інститутів	функціонування державних та недержавних інститутів здійснюється в межах конституційних норм	питома вага нелегітимних інститутів у суспільстві (Індекс сприйняття корупції, Індекс неефективної бюрократії)
легітимність влади	легітимність виборів та ефективність влади	питома вага нелегітимної влади в суспільстві (Індекс довіри до влади, Індекс політичних прав)
національна безпека	задоволення національних інтересів (державних, суспільних/колективних, особистих), у тому числі виживання і розвиток нації	здатність держави протистояти небезпечним викликам і загрозам (Індекс загроз внутрішній та зовнішній безпеці)

Розроблено авторами

Таблиця 3

Аналіз якості конституційного правопорядку України у 2020 р.

Показники	Шкала вимірювання та критерії оцінки	Значення в Україні	Референтні значення
Індекс верховенства закону	0–1, де 1 – максимально ефективне значення	0,51	1
Індекс злочинності	0–100, де 100 – найвищий рівень злочинності	49	0
Індекс сприйняття корупції	0–100, де 100 – відсутність корупції	33	100
Індекс неефективної бюрократії	0–30, де 30 – це відсутність неефективної бюрократії	6,9	30
Індекс суспільної довіри до влади	0–7, де 7 – найвищий рівень довіри	2,52	7
Індекс політичних прав громадян	0–40, де 40 – найкращий рівень	26	40
Індекс загроз безпеці	0–10, де 10 – найгірший рівень суспільної безпеки	7	0

Укладено авторами на основі джерел: [19; 20; 21; 24; 27; 28; 29]

ди, соціальна справедливість тощо). Іншими словами для виникнення синергетичного ефекту необхідно, з одного боку, щоб трансформація конституційних норм відбувалась на підставі природної (необмеженої) метаінституційної конкуренції (добір/відбракування), а з іншого – забезпечення безперебійної та ефективної роботи механізмів примусу до виконання конституційних норм. Для злагодженого функціонування останнього необхідна, передусім, політична воля та відповідальність представників вищих гілок влади. З огляду на те, яким чином утворюється, розвивається та реалізується конституційний правопорядок, він може бути як ефективним, так і неефективним. Для ідентифікації якості конституційного правопорядку наведемо структуру основних критеріїв та показників його виміру (табл. 2).

З огляду на зазначену структуру основних характеристик конституційного правопорядку, можна вести мову про ефективність чинного конституційного правопорядку та динаміку його розвитку (позитивну, негативну). Іншими словами, якщо кількість правопорушень на кількість населення спадає, корупція та бюрократизація скорочуються, рівень довіри до влади зростає, а рівень безпеки знаходиться в допустимих межах, то можна стверджувати, що конституційний правопорядок у державі рухається у бік траєкторії реалізації своєї головної місії – гарантування безпеки громадян та захист (охорона, задоволення) їх прав, свобод і законних інтересів.

Як свідчать індикатори якості конституційного правопорядку в Україні, в нашій державі наразі існують чималі проблеми у цій сфері, адже між реальними та референтними значеннями намітилася велика прірва (табл. 3).

Отже, з метою наближення показників, що характеризують якість конституційного правопорядку в Україні, до референтних значень, необхідно розробити не лише Національну стратегію у сфері конституційного правопорядку, але й ефективно використовувати наявні механізми (інструменти та важелі) для управління ним.

Загалом, систему механізмів впливу на конституційний правопорядок поділяють на нормативні (внесення змін до Конституції), функціональні (система відповідальних інституцій та організацій із покладеними на них відповідними функціями охорони Конституції та забезпечення реалізації конституційних норм-принципів) та інструментальні (система заходів та методів, зокрема, переконання та примусу, рекомендацій та заохочення, інформаційного та договірного регулювання) [11].

Основними механізмами впливу на розвиток конституційного правопорядку в Україні є такі: реформування конституційного законодавства (внесення змін до Конституції); конституційне правосуддя; формування та розвиток конституційної правосвідомості (знання, вшанування та підпорядкування конституційним нормам, а також використання конституційного права на оскарження тих конституційних норм, що йдуть усупереч із основними правами і свободами громадян); конституційна відповідальність; забезпечення реалізації конституційного законодавства (органи державної влади та місцевого самоврядування); наглядовий контроль з боку відповідних державно-владних (Конституційний суд України, правоохоронні органи) і громадських інституцій за збереженням і розвитком конституційного правопорядку.

Висновки. Проведений категорійний аналіз дефініції «конституційний правопорядок» дав змогу виявити відсутність у наявних у науковій літературі трактовках синергетичного підходу до розуміння даної системи. Очевидно, що система конституційного правопорядку за всіма ознаками належить до складних систем, яким властива самоорганізація та самоускладнення.

У зв'язку з цим було запропоновано під конституційними правопорядком розуміти історично зумовлену, рухому та самоорганізовану метаінституціональну систему, сформовану на основі природного добору неформальних норм-правил конкретного суспільства та їх подальшого конституювання, елементами якої виступають конституційні норми-принципи і механізми примусу до їх виконання, що розробляються та реалізуються системою політичної влади.

Головними критеріями ефективного конституційного правопорядку є суспільно схвалена Конституція, що виражає волю та інтереси громадян загалом та суспільних груп зокрема, її верховенство та пряма дія; ефективна робота органів держави щодо створення сприятливих умов розвитку суспільства загалом та громадян зокрема (реалізації їх прав і свобод), виконан-

ня ними юридичних обов'язків, а також забезпечення невідворотності понесення юридичної відповідальності правопорушниками.

Систему головних критеріїв утворюють такі характерні риси конституційного правопорядку, як легітимність правовідносин, легітимність інститутів, легітимність влади та національна безпека.

Фактичну якість конституційного правопорядку можна оцінити за допомогою запропонованої системи міжнародних показників (індексів), що дозволяють не лише на основі відносних показників зробити висновки про діяльність політичної влади в державі, результатом роботи якої є той чи інший стан конституційного правопорядку, а й порівняти місце конституційного правопорядку України у світовому вимірі, тобто із якістю конституційних правопорядків інших держав світу.

Як демонструють результати проведеного аналізу конституційного правопорядку України у 2020 р., у нас в цій сфері наразі існує багато проблем. Найгіршими серед них є корупція, бюрократизм, відсутність довіри до влади та вражаюча чисельність зовнішніх та внутрішніх викликів і загроз.

Перспективними напрямками подальших розвідок даної теми дослідження вбачаються такі: пошук ефективних механізмів відбору та конституювання неформальних правил, які мають успіх у суспільній свідомості громадян; розробка дієвих чинників впливу на формування та розвиток конституційної відповідальності у владних осіб та громади в цілому; розробка автоматичної системи невідворотних санкцій для органів політичної влади, що своєю особистою чи колективною діяльністю призвели до погіршення якості конституційного правопорядку в державі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Басиев М.С. Институт федерального вмешательства как чрезвычайный механизм обеспечения конституционного правопорядка на территории федеративного государства: сравнительно-правовой анализ : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Москва, 2007. 23 с.

2. Безруков А.В. Конституционализация правопорядка: сущность, реализация, условия. *Российская юстиция*. 2016. № 5. С. 12–14.

3. Звіти про виконання угоди про асоціацію між Україною та ЄС за 2019 р. / *Урядовий портал*. URL: https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/yevropejska-integraciya/vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu/zviti-pro-vikonannya-ugodi-pro-asociaciyu (дата звернення: 01.07.2021).

4. Капелюшников Р. Экономические очерки: история идей, методология, неравенство и рост : монография. Москва : Изд-во ВШЭ, 2021. 560с.

5. Конституційне право України: навч.-метод. посібник / Д.С. Терлецький та ін.; за заг. ред. Д.С. Терлецького. Одеса, 2020. 242с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/12412 DOI 10.32837/11300.12412 (дата звернення: 01.07.2021).

6. Конституція України від 28 червня 1996 р. / *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 01.07.2021).

7. Крижанівський А.Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія : монографія. Одеса : Фенікс, 2006. 196 с.

8. Крусян А.Р. Конституційний правопорядок у системі сучасного українського конституціоналізму. *Юридичний вісник: щоквартальний журнал*. 2009. № 1. С. 16–21.

9. Нарутто С.В. Верховенство конституции как основа конституционного правопорядка России. *Российское право*. 2018. № 3. С. 30–35.

10. Олійник А.Ю. Конституційні основи правопорядку у сфері господарювання. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 27. С. 48–54. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2016/05/oliinyk_27.pdf (дата звернення: 01.07.2021).

11. Подорожна Т.С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації: автореф. дис. … докт. юрид. наук: 12.00.01, 12.00.02. Київ, 2017. 43 с.

12. Про національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24 березня 2021 р. №119. / *Президент України. База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text (дата звернення: 1.07.2021).

13. Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 р. : Указ Президента України від 30 вересня 2019 р. №722/2019 / *Президент України. База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text (дата звернення: 01.07.2021).

14. Ткаченко Ю.В. Конституційна законність як принцип конституційного ладу. *Форум права*. 2010. №4. С. 875–883.

15. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 р. / *Верховна Рада України. База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 01.07.2021).

16. Указ Президента України «Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 р.» від 30 вересня 2019 р. / № 722/2019. / *Президент України. База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text (дата звернення: 01.07.2021).

17. Ястребова А.И. Проблемы научного осмысления понятия «конституционный правопорядок». *Государственная служба и кадры*. 2019. № 2. С. 48–52.

18. Ястребова А.И. Соотношение понятий «общественный порядок», «правопорядок», «конституционный порядок». *Закон и право*. 2013. № 12. С. 15–18.

19. Corruption Perceptions Index 2020 / Transparency International. URL: https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/nzl (дата звернення: 01.07.2021).

20. Crime Index / Numbeo. URL: https://www.numbeo.com/crime/rankings_by_country.jsp?title=2020&region=150 (дата звернення: 01.07.2021).

21. Global Freedom Scores / Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores (дата звернення: 01.07.2021).

22. Goodin R. Institutions and their design. *The theory of institution design* / ed. By R. Goodin. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. P. 1–53.

23. Hayek F. Law, Legislation, and Liberty: in 3 volumes / F. Hayek. Chicago: University of Chicago Pres, 1973. Vol.1. 191 p.

24. Inefficient Government Bureaucracy / The Word Bank. URL: https://tcdata360.worldbank.org/indicators/mpf.gov.bur?country=BRA&indicator=3279&viz=line_chart&years=2008,2017 (дата звернення: 01.07.2021).

25. Iturmendi J. Hacia un nuevo derecho internacional? *Anuario de Derechos Humanos. Nueva Epoca*. 2001. № 2. P. 523–777.

26. Regilme S.S. Constitutional Order in Oligarchic Democracies: Neoliberal Rights versus Socio-Economic Rights. *Sage Journal*, 29.05.2019. URL: https://doi.org/10.1177/1743872119854142 (дата звернення: 01.07.2021).

27. Rule of Law Index 2020 / Word Justice Project. URL: https://worldjusticeproject.org/our-work/publications/rule-law-index-reports/wjp-rule-law-index-2020 (дата звернення: 01.07.2021).

28. Security threats index – Country rankings / The Global Economy. URL: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/security_threats_index/ (дата звернення: 1.07.2021).

29. Trust in Government / The Word Bank. URL: https://govdata360.worldbank.org/subtopics/h21acc114 (дата звернення: 01.07.2021).

30. Velades D. The Constitutional order. *Challenges to legal theory* / ed. Falcon M.J., Munoz A.M. Publisher: BRILL, 2021. P. 129–152.

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.15421/392149

Чайковський О. І.,
старший викладач кафедри філософії, політології, психології і права
Одеської державної академії будівництва та архітектури

СУДОВИЙ ЗАХИСТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ЖИТЛО

LEGAL PROTECTION OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO HOUSING

Права людини як явище є, безсумнівно, найважливішим набуттям сучасності та ключовим елементом цивілізаційного розвитку світової спільноти, проте має враховуватися також коло обов'язків, що кореспондують правам людини. Одним із основних суб'єктів в окресленій системі є держава, на яку покладається найвища відповідальність за захист конституційних прав громадян. Категорія «правова держава», яку застосовують для характеристики держав із розвинутими правовими системами, відзначається одночасно і високим рівнем економічного розвитку, і значним поширенням демократичних ідеалів, і пріоритетом загальнолюдських цінностей. Однак така система будується на чітко визначених юридичних пріоритетах. Право на захист є мірилом і гарантом демократичного суспільства.

З проголошенням України незалежною державою право кожного на судовий захист стало одним із фундаментальних прав людини, гарантованих у конституційному порядку. Право людини і громадянина на судовий захист належить до громадянських прав, причому містить в собі юридичну гарантію від свавілля як зі сторони окремих осіб, так і держави водночас.

Також стаття 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод встановлює право на ефективний засіб юридичного захисту. Закріплене в конституціях більшості розвинутих держав, воно посідає чільне місце у структурі конституційно-правового статусу людини та є необхідним фактором. Право на правосуддя відображається в основних засадах судочинства. Тому зміст цього права складається з наступних елементів: доступності правосуддя; права на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення; незалежності і неупередженості суду; рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом; права на захист; публічності судового розгляду; розгляду справи в найкоротший строк, що передбачений законом.

Водночас захист права на житло в окремих випадках потребує досить оперативного вирішення спірних правовідносин, чого іноді не може гарантувати судовий розгляд.

Ключові слова: *судовий захист, право на житло, конституційні права, ефективний захист, громадянські права, доступність правосуддя.*

Human rights as a phenomenon are, undoubtedly, the most important achievement of the modern era and the key element of civilizational development of global community; however, the range of duties that correspond to human rights must be taken into account as well. One of the major subjects in this system is the state, which bears the highest responsibility for protecting constitutional rights of its citizens. The "constitutional state" category used to characterize states with a sophisticated legal system is simultaneously distinguishable for high level of economic development, broad dissemination of democratic ideals and the priority of universal human values. However, this system is built on clearly defined legal priorities. The right to remedy is the measure and the guarantor of democratic society.

With the proclamation of Ukraine as an independent state, the right of everyone to legal remedy became one of the fundamental, constitutionally guaranteed human rights. The human and citizen right to legal remedy belongs to the category of civil rights, and moreover, it contains a legal guarantee against abuse of power by particular persons, as well as by the government.

Also, Article 13 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms provides for the right for an effective legal remedy. Embodied in the constitutions of the majority of developed states, it occupies a prominent place in the structure of the legal-constitutional status of a person and represents an indispensable factor. The right to justice is reflected in the fundamental principles of the judiciary. Therefore, this right consists of the following elements: accessibility of justice; the right to appeal and cassation appeal of court judgments; independence and impartiality of courts; equality of all participants of a judicial proceeding before law and court; the right to remedy; publicity of court trials; trial of the case in the shortest possible time provided by law.

At the same time, protection of the right to housing necessitates fast resolution of disputable legal issues in certain cases, which court trials sometimes cannot guarantee.

Key words: *legal protection, right to housing, constitutional rights, effective remedy, civil rights, accessibility of justice.*

© Чайковський О. І., 2021

Постановка проблеми. Право особи на судовий захист фактично пов'язане з обов'язком держави здійснити такий захист через судову систему. В конституційно-правовій площині дане право забезпечується особі не лише внаслідок факту порушення її прав, але й у зв'язку з ризиком протиправних посягань на такі права. Для реалізації права людини і громадянина на судовий захист необхідно, щоб особа, по-перше, мала певний рівень правового виховання і правової культури і, по-друге, сама бажала свого захисту.

Однак у контексті захисту конституційного права на житло розглядаємо лише способи, якими здійснюється захист правомочностей, що складають зміст цього права. Переважно мова йде про зобов'язально-правові засоби захисту прав на житло (зобов'язання по договору щодо об'єкта житла чи прав на нього).

Доцільним є зауваження, що в окремих випадках різні способи захисту житлових прав пов'язуються в певні «симбіози», як, наприклад, судовий захист доповнює захист прав іншими органами державної влади [10, с. 121]. Саме такий підхід може виступити гнучким механізмом, здатним реагувати на сучасні правові виклики. Тому, на нашу думку, стаття є актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні і практичні аспекти захисту та охорони конституційних прав громадян найчастіше розглядалися науковцями загалом, проте деякі дослідники, зокрема, розглядали питання захисту житлових прав судом. Вказані дослідження висвітлені, наприклад, у працях таких українських вчених, як О.О. Кармаза, Р.В. Холод, Є.О. Мічурін, Т.В. Наливайко, М.І. Сібільов, С.О. Сліпченко, та інших. Проте питання захисту конституційних прав громадянина на житло судом не є вирішеним, а тому вказана проблема має досліджуватися.

Мета статті полягає у дослідженні правового змісту захисту права на житло громадян України саме судом для вирішення проблем, а також у вдосконаленні вітчизняного законодавства щодо ефективності реалізації такого захисту.

Виклад основного матеріалу. Невипадково Н.В. Пильгун та О.Ю. Вінічук зазначають, що будь-яка правова держава будується на принципі пріоритетності прав та свобод людини, які визнаються найвищою цінністю, зважаючи на що держава зобов'язується забезпечувати належне виконання прав і свобод людини [13]. Такий підхід відповідає сучасному сприйняттю. В зазначеному контексті судовий захист багатьма науковцями та правниками визнається основоположним компонентом складного механізму захисту прав і свобод людини в Україні та основним видом їхнього захисту [14, с. 26]. Слід вказати, що звернення до суду залишається основною формою захисту права на житло, хоча фактичний стан судової системи має багато нагальних питань. Ним, зокрема, закріплюється юридична гарантія особи від проявів свавілля з боку інших осіб та держави. При цьому конституційне право особи на судовий захист має загальний характер, тоді як підставою для його втілення у життя виступає конкретне правопорушення, скоєне стосовно даної особи [16, с. 102].

Частина 1 статті 55 Конституції України закріплює право на судовий захист, еквівалентне ухваленому в міжнародній практиці «праву на суд» та «праву на правосуддя». Зазначається, що дане право регламентовано жорсткими критеріями та стандартами, оскільки основна його суть має виражатись в реальному результаті, а не у факті проголошення. Загальне право на суд діє в межах двох основоположних принципів: верховенства права і належного здійснення правосуддя, якими гарантовано право на справедливий судовий розгляд. При цьому обмежувальне тлумачення вказаної норми не відповідатиме її меті та об'єкту [6, с. 408].

Відповідно до статті 55 Конституції України суд захищає права і свободи людини та громадянина, право на звернення до суду за захистом власних прав, на оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. У розгалуженій системі міжнародних правових актів, ратифікованих Україною, та положень Конституції України стаття 55 Конституції України справедливо вважається «стрижневою» [12, с. 5]. Механізм забезпечення конституційного права людини і громадянина на судовий захист розглядається як система засобів і чинників, за допомогою яких здійснюється реалізація конституційного права на судовий захист та його охорона відповідними зобов'язаними суб'єктами державної влади, а в разі порушення – його захист та відновлення.

Конституційне право на судовий захист реалізується за допомогою двох елементів: нормативної основи, яка містить конституційні та конкретизуючі норми поточного законодавства, та інституційного (організаційного) елемента, який виражений у системі органів державної влади та їхній регламентованій діяльності [1]. Стаття 55 Конституції України встановлює право кожної особи після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Судовий захист прав виступає основною державною гарантією їх дотримання та охорони і водночас є одним із фундаментальних прав особи [7, с. 125]. Звернення до суду за захистом житлових прав передбачається в окремих випадках іншими нормативними актами. Так, відповідно до пункту 11 статті 8 Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» судом вирішуються спори, що виникають при приватизації квартир (будинків) та житлових приміщень у гуртожитках державного житлового фонду.

Р.В. Холод визначає юридичний механізм здійснення права на судовий захист як комплекс цивільно-процесуальних правових засобів, які опосередковують дії учасників правореалізуючого процесу, закріплюючи сприятливі умови і фактори перетворення юридичної можливості, закладеної в конституційному праві громадян на судовий захист. Науковець виходить з того, що конституційне право на судовий захист є суб'єктивним правом, належить не тільки всім громадянам, але і кожному громадянинові окремо. Зміст права на судовий захист, передбаченого статтею 55 Конституції України, розглядають також як можливість кожної особи звернутися до суду, якщо її права чи свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їхньої реалізації чи, навпаки, порушення [16, с. 101].

І.О. Бакірова визначає державно-правовий механізм забезпечення права на судовий захист як загальний, сталий, необхідний та об'єктивний взаємозв'язок всіх заходів, що санкціонуються державою за допомогою правових норм і зобов'язальних суб'єктів державної влади. Елементами структури державно-правового механізму забезпечення права на судовий захист є: механізм реалізації, механізм охорони, механізм захисту та механізм відновлення конституційного права людини і громадянина на судовий захист [2, с. 204].

На думку В.В. Бутнєва, до предмета судової діяльності щодо захисту суб'єктивних прав входять три «пласти» правовідносин:

1) регулятивні правовідносини, що існували до правопорушення (предмет захисту);

2) охоронні правовідносини, що виникають в момент правопорушення чи оспорювання права (предмет примусової реалізації);

3) правовий спір як організаційно-охоронне правовідношення (предмет судового вирішення) [3, с. 278].

Зустрічається також дефініція «право на правосуддя», що знаходить закріплення у фундаментальних засадах судочинства. Зміст вказаного права включає: принцип доступності правосуддя; право на апеляційне та касаційне оскарження судового рішення; право на неупереджений суд; принцип рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом; право на захист; публічність судового розгляду; розгляд справи в найкоротший строк, що передбачений законом.

На думку О.О. Грабовської, досліджена судова практика, а також виступи суддів на заходах, присвячених імплементації положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 11 листопада 1950 року до законодавства України, свідчать про те, що суди нечасто звертаються до положень Конвенції, а ще рідше – до практики Європейського суду з прав людини. Вчена також підтримує поширену думку про те, що «точкові» акції на кшталт семінарів і тренінгів не мають сприятливого впливу на вітчизняну юридичну практику [5, с. 179].

Зазначається, що зміст права на захист виражено у можливості фізичної особи в установленому законом порядку звернутися до суду за охороною свого права і захистити його відповідними способами, передбаченими законом [16, с. 102].

Загалом засоби захисту порушених житлових прав у суді поділяються на речові (віндикаційний та негаторний позови) і зобов'язально-правові [10, с. 120].

Слід визнати, що для рівності підходів суду до застосування чинного законодавства сьо-

годні не створено ані правових, ані економічних передумов. Тому окремі категорії осіб не отримують належного захисту права на житло, зіштовхуючись з неоднаковим застосуванням закону або фактичною неможливістю виконати судові рішення та отримати компенсації належного характеру й обсягу.

Деякі науковці зауважують, що в окремих ситуаціях закон є неякісним, недосконалим, неправовим, а його застосування не поновлює порушених прав особи, що звертається до суду за захистом. За таких обставин суддя у зв'язку з функціональним завданням суду – повним та цілковитим захистом прав громадян, має керуватися принципом верховенства права, а не закону, що відповідає концепції правової держави [8, с. 30–31]. До того ж, як справедливо зауважила О.А. Лукашева, судовий захист є справою тривалою та дорогою, при цьому даний спосіб захисту прав не позбавлений негативних проявів сучасного життя [9, с. 12].

Як зазначає С.А. Воробйова, для затвердження судової процедури як пріоритетного напряму захисту прав людини необхідно забезпечити не лише загальну доступність судів та всебічність і професійність їхнього оцінювання відповідних ситуацій, а й оперативність правосуддя [4, с. 142]. Дотримання даного критерію на рівні державної правової політики та стратегії реформ є, на наш погляд, ключовою умовою і для подолання однієї з найгостріших проблем правової дійсності сучасної України – відчутного скепсису громадян до системи правосуддя та вкрай критичного рівня недовіри судам.

Поширена також думка, що юридичну природу захисту права на житло слід розглядати як елемент правової системи загалом, як один з основних її інститутів. Невипадково Т.І. Француз зазначила, що судовий захист й охорона прав людини разом із загальною системою національного законодавства та юридичними процедурами реалізації прав людини становлять єдиний механізм забезпечення прав людини [15, с. 13].

Хоча часто наголошується, що судовий захист є основним способом захисту прав, не буде помилковим твердження, що вкрай важливими, а іноді виключно ефективними й оптимальними, є інші заходи, засоби та форми захисту порушених прав. Практичний стан функціонування судової системи України та низка загальновідомих прогалин в регламентації професійної діяльності суддів, їхньої відповідальності, перенавантаження судів та інші істотні проблеми сприяють втраті судовою системою довіри суспільства і поширенню прикладів звернення до позасудових шляхів захисту порушених прав, а також вчиненню нових правопорушень.

Так, В.В. Бутнєв звертає увагу на зростання актуальності організаційно-правового механізму захисту суб'єктивних прав та налагодження взаємодії різних форм захисту [3, с. 280]. Наведена науковцем пропозиція набуває все більшої актуальності, тому що узгодженість чинних і новоутворених форм та процедур захисту житлових прав громадянами супроводжується значною кількістю невідповідностей.

Не суперечить вітчизняним правовим реаліям думка, що судові органи є обмеженими у своїй діяльності щодо забезпечення конституційних прав і свобод. При цьому справедливо зазначається, що судові механізми захисту основних прав і свобод не вичерпують сукупності ефективних засобів правового захисту [11, с. 51].

Урахування фактичних можливостей реалізації права громадянина на житло є невід'ємною вимогою їхнього ефективного захисту, адже такий захист розглядаємо саме з огляду на настання реальних результатів, створення практичних можливостей поновлення чи безперешкодної реалізації захищеного права. Однак, незважаючи на чітке визнання важливості забезпечення достатнім житлом кожної людини, ще в 2004 році офіційні підрахунки продемонстрували, що достатнього житла не мали понад 1 млрд людей у світі. Крім того, близько 100 млн осіб за умовами існування складали категорію безпритульних. З огляду на численне поширення випадків безпритульності осіб, експлуатацію дітей у жебрацтві до наведених вище слід додати напрям розроблення програм скорочення безпритульності.

Названі показники є зокрема «надбанням» країн, що перебувають у фазі економічного розвитку та політико-правового становлення. Зважаючи на необхідність мінімізації наведених показників для України та наближення до вищих економіко-правових стандартів, здійснюються масштабні кроки державної правової та економічної політики. Так, пункт 5 статті 85 Конституції України серед повноважень парла-

менту передбачає визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

Так, наприклад, відповідно до частини 2 статті 102 Основного Закону Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. Тож Україною згідно з Конституцією обрано неухильний євроатлантичний курс розвитку. Ця обставина зобов'язує до відповідних дій у внутрішній політиці, яка вимагає відчутних інституційних перетворень. Одним із пріоритетних показників в такому напрямі є ефективність та прозорість судової системи, подолання корупційних проявів, поліпшення стану дотримання прав людини.

Висновки. Обов'язок держави полягає не лише у відповідності дій органів вимогам поточного законодавства, але й у дотриманні загальних вимог Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод й інших імплементованих міжнародно-правових положень в процесі кодифікації нормативних актів, чи внесенні змін до чинного законодавства щодо ефективності судового захисту права на житло.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бакірова І.О. Державно-правовий механізм забезпечення конституційного права людини і громадянина на судовий захист та місце органів юстиції України у здійсненні правосуддя / Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_9254. (дата звернення: 04.07.2021).

2. Барабаш О.О. Право на судовий захист і право на справедливий суд: проблеми принципу процедурної справедливості. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., м. Чернівці, 24–25 жовтня 2019 р. Чернівці, 2019. С. 204–206.

3. Бутнев В.В. Механизм защиты субъективных прав. *Lex Russica*. 2014. № 3. С. 274–283.

4. Воробьева С.А. Качество закона и его роль в обеспечении прав человека: теоретико-правовой аспект : дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2014. 261 с.

5. Грабовська О.О. Доказування у цивільному процесі України: проблеми теорії і практики : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 504 с.

6. Конституція України. Науково-практичний коментар / за ред. В.Я. Тацій. Харків : Національна академія правових наук України, 2011. 565 с.

7. Конституція України. Науково-практичний коментар / за заг. наук. ред. К.І. Чижмарь. Київ : Видавничий дім «Професіонал», 2018. 290 с.

8. Кравчук В.М., Сташків Н.М. Повага до суду як один із принципів правової держави. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 4 (12). С. 30–35.

9. Лукашева Е.А. Права человека – индикатор национальной безопасности. *Труды Института государства и права Российской академии наук.* 2013. № 1. С. 11–15.

10. Мічурін Є.О. Захист житлових прав осіб у судовому порядку. *Юридичний журнал*. 2003. № 7. С. 119–123.

11. Наливайко Т.В. Права і свободи в Україні: конституційно-правовий механізм захисту. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2. С. 48–52.

12. Остапенко В.В. Гарантії суб'єктивних прав і свобод як елемент правового статусу людини і громадянина. *Теорія і практика правознавства*. 2018. Вип. 1 (13). С. 5–9.

13. Пильгун Н.В., Вінічук О.Ю. Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2018. № 1 (17). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2018/n1/18pnvhvu.pdf.

14. Федоренко В.Л. Конституційне право України : підручник. Київ : Видавництво Ліра-К, 2016. 517 с.

15. Француз Т.І. Політико-правові проблеми становлення і розвитку судової влади в незалежній Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2001. 18 с.

16. Холод Р.В. Поняття судового захисту житлових прав фізичних осіб. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 1. С. 101–105.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.61
DOI https://doi.org/10.15421/392150

Костяшкін І. О.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри трудового, земельного та господарського права
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

ДО ПИТАННЯ ПРО ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ

ON THE QUESTION OF THE GROUNDS FOR FAMILY RELATIONS IN LEGAL DOCTRINE

У науковій статті автором розглянуто питання про підстави виникнення сімейних відносин у сімейно-правовій доктрині. У результаті проведеного дослідження встановлено, що існують такі підстави виникнення сімейних відносин, сімейних прав та обов'язків учасників даних відносин:

1) правомірні юридичні дії: виникнення фактичного шлюбу; вихід із сім'ї у зв'язку із встановленням режиму окремого проживання подружжя; невзяття батьками дитини із пологового будинку; придбання майна; укладення договору між батьками про місце проживання дитини; взяття дитини на виховання; усиновлення; державна реєстрація шлюбу або проживання однією сім'єю без шлюбу між батьком (матір'ю) дитини та мачухою (вітчимом);

2) неправомірні юридичні дії: укладення шлюбу особою, яка вже знаходиться у шлюбі; ухилення від сплати аліментів; укладення фіктивного шлюбу; невиконання обов'язку із державної реєстрації дитини; несплата аліментів; відмова у наданні дозволу на виїзд дитини за кордон без достатніх на це підстав;

3) юридичні дії, для досягнення правових наслідків яких необхідне дотримання процедури: шлюб, добровільне визнання батьківства, усиновлення, розірвання шлюбу, шлюбний договір;

4) юридичні акти (правочини, включаючи сімейні договори, адміністративні акти, в тому числі органів державної реєстрації актів цивільного стану, судові рішення про надання права на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним; рішення суду про визнання шлюбу недійсним тощо);

5) юридичні події: народження дитини або смерть особи; досягнення дитиною певного віку; оголошення особи померлою. Різновидом юридичних подій у сімейному праві визнаються також строки, які встановлюються законом, договором сторін або рішенням суду;

6) юридичні стани: спорідненість, свояцтво, вагітність, непрацездатність, спільне проживання, батьківство тощо;

7) юридичні фікції: визнання шлюбу недійсним або неукладеним; визнання майна, набутого за час шлюбу, спільною сумісною власністю подружжя; встановлення режиму окремого проживання подружжя; визначення походження дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій.

Ключові слова: *юридичний факт, сімейні відносини, учасники сімейних відносин, юридичні дії, юридичні стани, юридичні фікції.*

In the scientific article the author considers the question of the grounds for the emergence of family relations in the family law doctrine. On the basis of the conducted research in the scientific article it is established that there are the following bases of occurrence of family relations, family rights and duties of participants of these relations:

1) lawful legal actions: the emergence of a de facto marriage; leaving the family in connection with the establishment of a separate residence of the spouses; non-removal of the child from the maternity hospital by the parents; acquisition of property; concluding an agreement between the parents on the child's place of residence; adoption of a child; adoption; state registration of marriage or residence by one family without marriage between the child's father (mother) and stepmother (stepfather);

2) illegal legal actions: marriage to a person who is already married; evasion of alimony; concluding a fictitious marriage; non-fulfillment of the obligation to register the child; nonsupport; refusal to grant permission for the child to go abroad without sufficient grounds;

© Костяшкін І. О., 2021

3) legal actions to achieve the legal consequences of which require compliance with the procedure: marriage, voluntary recognition of paternity, adoption, divorce, marriage contract;

4) legal acts (transactions, including family contracts, administrative acts, including bodies of state registration of civil status, court decisions on granting the right to marry between the adopter's own child and the adopted child, as well as between children who have been adopted court decision to declare the marriage invalid, etc.);

5) legal events: the birth of a child or the death of a person; the child reaches a certain age; declaring a person dead. A variety of legal events in family law are also recognized terms established by law, contract of the parties or court decision;

6) legal status: kinship, kinship, pregnancy, incapacity for work, cohabitation, paternity, etc .;

7) legal fictions: recognition of marriage as invalid or unconcluded; recognition of property acquired during the marriage as joint joint property of the spouses; establishment of the regime of separate residence of the spouses; determining the origin of a child born as a result of the use of assisted reproductive technologies.

Key words: *legal fact, family relations, participants of family relations, legal actions, legal states, legal fictions.*

Постановка проблеми. У структурі сімейних відносин важливе значення відіграють юридичні факти, тобто підстави виникнення, зміни або припинення сімейних відносин. Залежно від виду сімейного правовідношення існує різний перелік підстав, які зумовлюють їх виникнення – це можуть бути як безпосередні дії самих учасників цих відносин, так і дії інших осіб, у тому числі органів державної влади, зокрема суду, виражені у відповідних правових актах – судових рішеннях, договорах, заявах або позовах учасників сімейних відносин до суду, окремі події, які не залежать від волевиявлення учасників сімейних відносин. Наукове дослідження таких юридичних підстав, які надають сімейним відносинам значення правовідносин, важливе для з'ясування самої сутності сімейних відносин, правового статусу їх учасників.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Якщо проаналізувати досягнення сімейно-правової доктрини, то можна зробити висновок, що правова природа підстав виникнення сімейних прав та обов'язків учасників сімейних відносин достатньо досліджена. Зокрема, можна навести наукові дослідження таких вчених, як М.В. Антокольська, І.В. Апопій, Ю.Ф. Беспалов, В.І. Борисова, В.С. Гопанчук, І.В. Жилінкова, В.С. Ковальська, С.О. Муратова, В.П. Мироненко, З.В. Ромовська, О.А. Рузакова, І.Л. Сердечна, О. А.Явор. Водночас цими науковцями відповідні питання досліджені фрагментарно і ними не визначається конкретний перелік підстав виникнення сімейних прав та обов'язків учасників сімейних відносин, що й зумовлює актуальність такого наукового дослідження.

Мета наукової статті – провести наукове дослідження підстав виникнення сімейних відносин у правовій доктрині, виділити власний перелік підстав виникнення сімейних відносин, як таких, що визначені як правомірні підстави створення сім'ї, так і неправомірних дій, які спричинили виникнення сімейних прав та обов'язків в учасників сімейних відносин.

Виклад основного матеріалу. Як зазначається в науковій літературі, сімейні відносини виникають, змінюються та припиняються внаслідок різноманітних конкретних життєвих обставин, які в теорії права отримали назву юридичних фактів [1, с. 56]. Говорячи про правостворюючі юридичні факти у сімейному праві, слід зупинитися передусім на таких критеріях їх класифікації, як вольова ознака (відповідно до якої вони поділяються на юридичні дії та юридичні події, іноді – строки та юридичні стани), тривалість (одноразові юридичні факти та тривалі юридичні факти, тобто факти-стани; цей критерій також має назву «строк існування», відповідно до якого виділяють короткострокові та довгострокові юридичні факти, які відповідають одноразовим юридичним фактам та фактам-станам), склад (прості та складні юридичні факти). Такі критерії загалом виділяються більшістю науковців, зокрема В.І. Борисовою та І.В. Жилінковою [1, с. 56–60], С.П. Індиченком та В.С. Гопанчуком [2, с. 41–42], І.В. Апопій [3, с. 28–29], В.П. Мироненко [4, с. 71–75], З.В. Ромовською [5, с. 52–54], М.В. Антокольською [6, с. 66], О.А. Рузаковою [7, с. 34–35], Ю.Ф. Беспаловим [8, с. 115], С.О. Муратовою [9, с. 49–50], О.А. Явор [10], В.С. Ковальською [11], І.Л. Сердечною [12].

Ті підстави, які належать до юридичних дій, є результатом волевиявлення учасників сімейних відносин, коли воля особи є достатньою для настання відповідних правових наслідків, тобто коли для досягнення мети не потрібно рішення

або реєстраційних дій. До таких дій відносять виникнення фактичного шлюбу, що є підставою для виникнення в учасників фактичних шлюбних відносин майнових прав та обов'язків, зокрема визначених ст. ст. 74 та 108 Сімейного кодексу України (надалі – СК України); вихід із сім'ї у зв'язку із встановленням режиму окремого проживання подружжя, що зумовлює наслідки, що передбачені ст. 120 СК України; невзяття батьками дитини із пологового будинку, що надає право на її усиновлення без згоди батьків відповідно до ст. 209 СК України; придбання майна, що приводить до виникнення у подружжя або одного з них спільної або особистої приватної власності; укладення договору між батьками про місце проживання дитини тощо [5, с. 53], взяття дитини на виховання, що призводить до виникнення в особи прав, визначених ст. 261 СК України; усиновлення як підстава виникнення батьківських прав та обов'язків, а також правовідносин між іншими членами сім'ї та родичами; дії, спрямовані на взяття дитини з пологового будинку дідом, бабою, іншими родичами дитини, якщо цього не зробили батьки; державна реєстрація шлюбу або проживання однією сім'єю без шлюбу між батьком (матір'ю) дитини та мачухою (вітчимом), що зумовлює виникнення у них прав та обов'язків, передбачених ст. ст. 260, 262 та 268 СК України [12, с. 162–163]. Зазначені приклади юридичних дій є правомірними, оскільки відповідають приписам правових норм та здійснюються в порядку, який передбачений ними [9, с. 49].

Водночас у науковій літературі також виділяють неправомірні дії, які суперечать закону, однак також спричиняють виникнення сімейних прав та обов'язків в учасників сімейних відносин. Такими підставами можуть виступати, наприклад, укладення шлюбу особою, яка вже знаходиться у шлюбі (що спричиняє визнання шлюбу недійсним і виникнення особливого правового режиму, який передбачений ст. ст. 45–47 СК України) [9, с. 49], ухилення від сплати аліментів, яке зумовлює виникнення у зобов'язаної сторони додаткових обов'язків, пов'язаних зі сплатою пені, процентів та заходів примусового виконання, передбачених ч. 14 ст. 71 Закону України «Про виконавче провадження» [7, с. 34]. О.А. Явор виділяє дві групи неправомірних дій у сімейному праві: правопорушення (наприклад, укладення фіктивного шлюбу, невиконання обов'язку із державної реєстрації дитини, несплата аліментів) та зловживання сімейними правами (наприклад, відмова у наданні дозволу на виїзд дитини за кордон без достатніх на це підстав) [13, с. 86].

З.В. Ромовська також наголошує на такій підставі виникнення сімейних прав та обов'язків, як процедура, яка спільно із відповідними діями учасників сімейних відносин є підставою для виникнення у них сімейних прав та обов'язків. Такими підставами є: шлюб, добровільне визнання батьківства, усиновлення, розірвання шлюбу, шлюбний договір [5, с. 53]. Водночас фактично дані підстави виникнення сімейних відносин є юридичними діями, однак не простими, а складними юридичними фактами.

Повертаючись до правомірних юридичних дій як підстав виникнення сімейних прав та обов'язків, слід зазначити, що вони поділяються на юридичні вчинки (їхній перелік було розглянуто вище) та юридичні акти (до них належать правочини, адміністративні акти, судові рішення). Юридичні акти безпосередньо спрямовані на настання юридичних наслідків [1, с. 56-57]. У сімейному праві виділяють:

– юридичні акти, які вчиняються самими учасниками сімейних відносин (а отже, є формою безпосередньої реалізації їх прав і обов'язків) – надання нотаріально завіреної довіреності на представництво жінки і/або чоловіка для подання заяви про реєстрацію шлюбу до органу державної реєстрації актів цивільного стану; відмова від реєстрації шлюбу; укладення подружжям між собою договорів, які не заборонені законом, як щодо майна, що є їхньою особистою приватною власністю, так і щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя; укладення договору про надання утримання одному з подружжя, в якому визначаються умови, розмір та строки виплати аліментів;

– акти, що походять від третіх осіб – уповноважених державою суб'єктів, що безпосередніми учасниками сімейних відносин не виступають (а отже, має місце правозастосування) – реєстрація шлюбу; рішення суду про надання права на шлюб особі, яка досягла шістнадцяти років, але не досягла шлюбного віку, за її заявою; рішення суду про надання права на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою

ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним; рішення суду про визнання шлюбу недійсним тощо [10, с. 194].

Особливе значення як підстави виникнення сімейних прав та обов'язків мають договори, які мають своїм предметом сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання, а також між бабою, дідом, прабабою, прадідом та онуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком та іншими членами сім'ї. Договір у сімейному праві може: конкретизувати норми сімейного права; доповнювати регулювання, межі якого окреслені нормами сімейного права, що прямо вказують на врегулювання відносин шляхом досягнення згоди між їх учасниками і її закріплення в договорі; встановлювати права й обов'язки, відмінні від тих, що передбачені нормами сімейного права, у випадках, коли це прямо допускається; виступати єдино можливою підставою для виникнення індивідуальних сімейних правовідносин; заповнювати прогалини, залишені законодавцем у регулюванні сімейних відносин [10, с. 197].

Іншою групою підстав виникнення сімейних прав та обов'язків в учасників сімейних відносин є юридичні події. Прикладами юридичних подій у сімейному праві є: народження дитини або смерть особи [1, с. 57], досягнення дитиною певного віку [5, с. 53], оголошення особи померлою [12, с. 160]. Так, з моменту народження і до моменту досягнення повноліття особа має правовий статус дитини (ч. 1 ст. 6 СК України), народження дитини нареченою, поряд із таким юридичним фактом-станом, як вагітність, виступає підставою для реєстрації шлюбу в день подання заяви про реєстрацію шлюбу або в будь-який інший день за бажанням наречених протягом одного місяця (ч. 2 ст. 32 СК України). Досягнення дитиною десяти років означає, що місце її проживання в разі окремого проживання батьків визначається за згодою самої дитини (ч. 2 ст. 160 СК України [9]). Дитина, яка досягла чотирнадцяти років, взагалі визначає місце свого проживання самостійно (ч. 3 ст. 160 СК України). Крім того, досягнення чотирнадцятирічного віку дає дитині право самостійно розпоряджатися доходом від свого майна (ч. 2 ст. 178 СК України), право брати участь у розпорядженні аліментами, які одержані для її утримання (абз. 2 ч. 1 ст. 179 СК України). Передпенсійний вік жінки або чоловіка на момент розірвання шлюбу (зокрема, не більш як п'ять років до встановленого законом пенсійного віку) може виступати підставою для реалізації права на утримання після досягнення цього пенсійного віку, проте за умови, що у шлюбі вони спільно проживали не менш як десять років (ч. 3 ст. 76 СК України). Смерть того з батьків, з ким проживала дитина, є підставою для набуття такою дитиною права власності на аліменти (ч. 2 ст. 179 СК України) [14, с. 32-33]. Різновидом юридичних подій у сімейному праві визнаються також строки, які встановлюються законом, договором сторін або рішенням суду. У сімейному праві існує багато видів строків, із якими закон пов'язує настання певних юридичних наслідків. Наприклад, дружина, з якою проживає дитина, відповідно до ч. 2 ст. 84 СК України має право на утримання від чоловіка – батька дитини до досягнення дитиною трьох років; батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття (ст. 180 СК України); якщо позивач вживав заходів щодо одержання аліментів від відповідача, але не міг їх одержати внаслідок ухилення відповідача від їх сплати, суд може постановити рішення про стягнення аліментів за минулий час, але не більш як за один рік (ч. 2 ст. 79 СК України) тощо [1, с. 57].

Юридичні факти в сімейному праві поділяють також за тривалістю на одноразові та тривалі. До одноразових можна віднести правочини: реєстрацію шлюбу, народження дитини, рішення суду про встановлення батьківства тощо [1, с. 58]. Такі юридичні факти за своєю природою мають одноразовий характер. Значне місце в сімейному праві займають тривалі юридичні факти, які розгортаються у часі й існують протягом певного періоду. До них, зокрема, належать юридичні стани – спорідненість, свояцтво, вагітність, непрацездатність, спільне проживання, батьківство тощо [10, с. 293; 12, с. 163–164]. У науковій літературі вже давно обговорюється питання про місце фактів-станів у системі юридичних фактів. Одні автори виділяють їх в окрему категорію юридичних фактів, інші ж відносять

їх або до дій, або до подій. Перша категорія авторів стверджує, що стан (нездатність до народження дитини, інвалідність, перебування у певному віці тощо) – це юридичні факти, які характеризуються складністю і відносною стабільністю, існують тривалий час, безперервно або періодично, породжуючи юридичні наслідки. Інша категорія авторів вважає, що стан сам по собі не може розглядатися як вид юридичного факту, оскільки, на їхню думку, юридичним фактом є тільки виникнення або припинення того чи іншого стану, як, наприклад, вступ у шлюб. На думку О.А. Явор, стан завжди виступає елементом фактичного складу: саме по собі перебування у певному стані не виступає самостійною підставою для виникнення, зміни або припинення правовідносин. Але за умови наявності іншого юридичного факту (як правило, юридичного акту) стан здобуває юридичне значення [13, с. 87].

Науковець також виділяє таку категорію підстав виникнення сімейних прав та обов'язків, як юридична фікція, тобто юридична норма, яка конструює свідомо недійсне положення, що визнається дійсним і має імперативний характер, виконує роль юридичного факту в ситуації невизначеності, закріплене нормою права [10, с. 282]. Прикладами юридичних фікцій у сімейному праві є визнання шлюбу недійсним або неукладеним (ст. 44 СК України; з метою правового регулювання факт, що мав місце у реальному житті (факт реєстрації та існування протягом певного періоду шлюбних відносин), юридично прирівнюється до такого, що не існував), визнання майна, набутого за час шлюбу, спільною сумісною власністю подружжя (ст. 60 СК України; кожен із подружжя на рівних умовах виступає співвласником майна, хоча в реальному житті вклад кожного із подружжя до його придбання, як правило, є нерівним), встановлення режиму окремого проживання подружжя (ст. 119 СК України; в умовах відсутності фактичних сімейних відносин суд за заявою подружжя або за позовом одного з них встановлює режим окремого проживання, зберігаючи при цьому за чоловіком і жінкою правовий статус подружжя), визначення походження дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій (ст. 123 СК України; подружжя визнається батьками дитини, народженої дружиною після перенесення в її організм ембріона людини, зачатого її чоловіком та іншою жінкою в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, тобто жінка, яка не є біологічною матір'ю, здобуває правовий статус матері дитини) [10, с. 284–287].

Висновки і пропозиції. З огляду на проведене наукове дослідження можемо виділити наступні підстави виникнення сімейних відносин, сімейних прав та обов'язків учасників таких відносин:

1) правомірні юридичні дії: виникнення фактичного шлюбу; вихід із сім'ї у зв'язку зі встановленням режиму окремого проживання подружжя; невзяття батьками дитини із пологового будинку; придбання майна; укладення договору між батьками про місце проживання дитини; взяття дитини на виховання; усиновлення; дії, спрямовані на взяття дитини з пологового будинку дідом, бабою, іншими родичами дитини, якщо цього не зробили батьки; державна реєстрація шлюбу або проживання однією сім'єю без шлюбу між батьком (матір'ю) дитини та мачухою (вітчимом);

2) неправомірні юридичні дії: укладення шлюбу особою, яка вже знаходиться у шлюбі; ухилення від сплати аліментів; укладення фіктивного шлюбу; невиконання обов'язку із державної реєстрації дитини; несплата аліментів; відмова у наданні дозволу на виїзд дитини за кордон без достатніх на це підстав;

3) юридичні дії, для досягнення правових наслідків яких необхідне дотримання процедури: шлюб, добровільне визнання батьківства, усиновлення, розірвання шлюбу, шлюбний договір;

4) юридичні акти (правочини, зокрема, сімейні договори, адміністративні акти, судові рішення). У сімейному праві виділяють надання нотаріально завіреної довіреності на представництво жінки і/або чоловіка для подання заяви про реєстрацію шлюбу до органу державної реєстрації актів цивільного стану; відмова від реєстрації шлюбу; укладення подружжям між собою договорів, які не заборонені законом як щодо майна, що є їхньою особистою приватною власністю, так і щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя; укладення договору про надання утримання одному з подружжя;

рішення суду про надання права на шлюб особі, яка досягла шістнадцяти років, але не досягла шлюбного віку, за її заявою; рішення суду про надання права на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним; рішення суду про визнання шлюбу недійсним тощо;

5) юридичні події: народження дитини або смерть особи; досягнення дитиною певного віку; оголошення особи померлою. Різновидом юридичних подій у сімейному праві визнаються також строки, які встановлюються законом, договором сторін або рішенням суду;

6) юридичні стани: спорідненість, свояцтво, вагітність, непрацездатність, спільне проживання, батьківство тощо;

7) юридичні фікції: визнання шлюбу недійсним або неукладеним; визнання майна, набутого за час шлюбу, спільною сумісною власністю подружжя; встановлення режиму окремого проживання подружжя; визначення походження дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сімейне право України : підручник / за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 264 с.

2. Сімейне право : навчальний посібник / С.П. Індиченко та ін. Київ : Вентурі, 1997. 272 с.

3. Апопій І.В. Сімейне право : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 360 с.

4. Мироненко В.П., Пилипенко С.А. Сімейне право : підручник. Київ : Правова єдність, 2008. 477 с.

5. Ромовська З.В. Українське сімейне право : підручник. Київ : Правова єдність, 2009. 500 с.

6. Антокольская М.В. Семейное право : учебник. Москва : Норма, Инфра.М, 2010. 432 с.

7. Рузакова О.А. Семейное право : учебник. Москва : Эксмо, 2010. 208 с.

8. Семейное право : учебник / под ред. Ю.Ф. Беспалова, О.А. Егоровой, О.Ю. Ильиной. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2009. 367 с.

9. Муратова С.А. Семейное право : учебник. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2009. 367 с.

10. Явор О.А. Юридичні факти в сімейному праві України. Дис. … докт. юрид. наук. спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ, 2018. 488 с.

11. Ковальська В.С. Класифікація юридичних фактів у сімейному праві України. *Університетські наукові записки.* 2010. № 3 (35). С. 82–87.

12. Сердечна І.Л. Підстави виникнення, зміни та припинення сімейних правовідносин між іншими членами сім'ї та родичами. *Університетські наукові записки*. 2014. № 2 (50). С. 158–167.

13. Явор О.А. Види юридичних фактів: аналіз сімейного законодавства України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2014. Вип. 6–2. Том 2. С. 85–88.

14. Явор О.А. Подія як юридичний факт у сімейному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.* 2015. Вип. 31. Том 2. С. 31–35.

УДК 341.645
DOI https://doi.org/10.15421/392151

Тимошенко О. А.,
orcid.org/0000-0003-0006-1949
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач юридичного відділу,
доцент кафедри права
ПВНЗ «Європейський університет»

НЕПРИПУСТИМІСТЬ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ В СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

INADMISSIBILITY OF ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF CIVIL PROCEEDINGS OF UKRAINE

Наукова робота присвячена одній з керівних засад цивільного судочинства України, яка стосується утримання суб'єктів цивільного процесу від зловживання ними процесуальними правами.

У статті визначено цивільно-процесуальні аспекти принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами. Автором проведено критичний аналіз основних форм такого зловживання, які характерні для практики вітчизняного цивільного судочинства, на підставі чого виокремлено наявні проблеми правового забезпечення та практики реалізації вказаного принципу. Практичне значення нашої роботи полягає в обґрунтуванні ефективних шляхів подолання та протидії проявам зловживання процесуальними правами у цивільному судочинстві.

Актуальність тематики наукової роботи зумовлена: по-перше, гострою необхідністю забезпечення в Україні доступу осіб до ефективного, максимально швидкого (без необґрунтованих затримок) правосуддя на фоні євроінтеграційних процесів; по-друге, значною кількістю скарг на Україну до Європейського суду з прав людини щодо порушення права на справедливий суд; по-третє, наявним безпосереднім зв'язком між ефективною реалізацією права на справедливий суд і добросовісною поведінкою учасників цивільної справи; по-четверте, непоодинокими випадками зловживання учасниками цивільних справ своїми процесуальними правами з метою затягування їхнього розгляду.

Автором було досліджено саме поняття (термін) «зловживання процесуальними правами» крізь призму українського законодавства та правової доктрини. Також ним було відмежовано зазначене поняття від інших суміжних юридичних категорій. У роботі визначено основні види і форми зловживання цивільними процесуальними правами у вітчизняній практиці, надано їхню характеристику. Також охарактеризовано найпоширеніші види зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві, а саме: подання безпідставних скарг, подання ідентичних чи аналогічних позовів, сутяжництво тощо. Зосереджено увагу на правових механізмах протидії зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві України.

Ключові слова: *судочинство, цивільне судочинство, принципи цивільного судочинства, принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами, форми зловживання процесуальними правами.*

The scientific work is devoted to the fundemental of civil procedure in Ukraine such as inadmissibility of abuse of procedural rights. The goal of our scientific research is definition of theoretic aspects of the princilple of inadmissibility of abuse of civil procedural rights, analisis of the main kinds and forms of such abuse, problems of legal reglamentation and realization of this fundemental and effective ways to overcome and prevent the abuse of procedural rights in civil procedure. The high level of this scientific research's actuality depends on different factors, bit we will admit the main ones: 1) the urgent need in Ukraine to supply the access to effective, as fast as possible (without unreasonble delays) justice against the backdropof european integration processes; 2) the large number of complaints against Ukraine to European Court of Human Rights because of violation right to a fair trial; 3)the direct connection between the effective realization of the right to a fair trial and the good faith conduct of parties in the civil case; 4) frequent cases of abuse of procedural rights by parties in the civil cases in order to delay the consideration of a case.

The author researched the term of abuse of civil procedural rights through the Ukrainian laws and law doctrine. Also it was differed from other similar legal categories. There were defined the main kinds and forms of abuse of procedural rights in national legal practice.

Also there were given the characteristics to the most popular kinds of abuse of procedural rights in Ukraine. The author paid attention to legal gears of overcomming of abuse of procedural rights in civil procedure in Ukraine.

Key words: *judiciary, civil court activity, principles of civil procedure, inadmissibility of abuse of procedural rights, forms of abuse of procedural rights.*

© Тимошенко О. А., 2021

Актуальність теми. Одним із основних інструментів держави для захисту прав, свобод та законних інтересів її громадян є система судових органів. Дійсно, судовий захист у багатьох випадках є найбільш ефективним і результативним важелем впливу на особу, яка прямо порушує ваше право чи перешкоджає його реалізації. Але, на превеликий жаль, такий шлях відновлення порушених прав, свобод чи законних інтересів виявляється тернистим в Україні і не завжди своєчасно приводить людину до бажаної мети – до вчинення правосуддя. Як у наукових статтях і доповідях на міжнародних юридичних столах, так і в засобах масової інформації та виступах представників органів публічної влади ми неодноразово чуємо заклики до впровадження судової реформи з метою забезпечення справедливого судового розгляду справ усіх категорій в розумні строки. Проте, як свідчить практика, розумність строків судового провадження залишається мрією для громадянського суспільства, частина якого вже повністю зневірилася в реалізації судової реформи, що своєю чергою негативно позначається на авторитеті судової влади України. Затягування судового процесу виявилося «важковиліковним захворюванням» національної судової системи, причинами якого є різні фактори: починаючи від завантаженості місцевих судів, недобору кадрів суддів, пандемії коронавірусної інфекції у світі і закінчуючи цілеспрямованим зловживанням процесуальними правами. Все частіше адвокати чують від своїх клієнтів прохання якщо і не виграти цивільну справу, то принаймні затягнути її розгляд на максимально довгий строк. Отже, великою перепоною для забезпечення доступу кожного до правосуддя та реалізації конвенційного права на справедливий суд є зловживання процесуальними правами самими учасниками цивільної справи з метою затягування її розгляду. Варто зауважити, що нормативне регулювання цього інституту вперше було забезпечено 15 грудня 2017 року – фактично тільки 3,5 роки тому, коли серед загальних засад цивільного провадження було визначено неприпустимість зловживання процесуальними правами і створено відповідну спеціальну норму в цивільно-процесуальному законодавстві [1]. Тож очевидним є факт неоднакового застосування відповідних законодавчих новел в юридичній практиці України.

Стан розробки у вітчизняній та зарубіжній науці. Питання теоретико-правового та цивільно-правового осмислення феномена і практики реалізації принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві досліджувались у працях таких науковців: М. Агаркова, І. Андрущенка, А. Богаченка, В. Бутнєва, М. Гальперіна, Р. Калюжного, В. Комарова, Н. Кузнецової, Д. Тихомирова, Н. Чечиної, М. Штефана, Н. Шебанова, та інших.

Метою дослідження є визначення цивільно-процесуальних аспектів принципу неприпустимості зловживання цивільними процесуальними правами; проведення аналізу основних форм такого зловживання, які характерні для практики вітчизняного цивільного судочинства; виокремлення наявних проблем правового забезпечення та практики реалізації вказаного принципу, а також обґрунтування ефективних шляхів подолання та протидії проявам зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві України.

Основна частина. Термін «зловживання правом» уперше було введено в цивільному процесуальному законодавстві Швейцарії, а конституційну заборону зловживання правом вперше закріпили у видатній пам'ятці конституційного права Франції – Декларації прав людини і громадянина 1789 року [2, с. 12]. Необхідно зазначити, що поняття «зловживання процесуальними правами» має своє правове забезпечення на міжнародному рівні. Зокрема, стаття 17 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року зловживання правом визначає як діяльність або дії, спрямовані на скасування прав і свобод, визнаних у Конвенції, або на їхнє обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції [3]. Водночас в національному цивільному процесуальному законодавстві відсутнє законодавче визначення понять «зловживання процесуальними правами» та «принцип його неприпустимості». У спеціальній статті 44 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [1] наявний лише невичерпний перелік основних форм зловживання цивільними процесуальними правами. На нашу думку, відсутність на законодавчому рівні єдиного загального визначення терміну «зловживання цивільними процесуальними правами» стає причиною для різного тлумачення суда-

ми цього поняття, а отже, є підставою або для безпідставного притягнення учасника цивільної справи до відповідальності у тих випадках, де зловживання було відсутнє, або для корупційного ризику, оскільки суд як єдиний владний суб'єкт, що визначає наявність/відсутність зловживання, може приймати рішення на користь і в інтересах конкретної сторони цивільного процесу, а не на підставі об'єктивного та неупередженого дослідження обставин справи. Саме тому ми вважаємо за доцільне дослідити спочатку теоретичне підґрунтя юридичної категорії «зловживання цивільними процесуальними правами» у вітчизняній правовій доктрині і лише потім перейти до характеристики його окремих форм у національному цивільному судочинстві. Водночас не треба забувати про наявність законодавчого визначення цього поняття в нормах цивільного законодавства, а саме у частині 3 статті 14 Цивільного кодексу України, відповідно до якої не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоду іншій особі (шикана – *О. Т.*), а також зловживання правом в інших формах [4].

Досліджуючи проблематику зловживання правом в цілому, В. Грибанов визначав його як особливий тип цивільного правопорушення, що вчиняється уповноваженою особою під час здійснення належного їй права з використанням недозволених конкретних форм у межах дозволеного їй законом загального типу поведінки [5]. Таке загальне визначення може бути застосоване і для зловживання конкретно процесуальними правами.

На нашу думку, найбільш змістовне та влучне визначення поняття «зловживання процесуальними правами» належить А. Юдіну, який розуміє під цим умисні недобросовісні дії учасників цивільного процесу (а в окремих випадках – і суду), що супроводжуються порушенням умов здійснення суб'єктивних процесуальних прав і вчиняються лише з видимістю реалізації таких прав, які поєднуються з обманом щодо відомих обставин справи, з метою обмеження можливості реалізації чи порушення прав інших осіб, які беруть участь у справі, а також із метою перешкоджання діяльності суду із правильного і своєчасного розгляду та вирішенню справи, які призводять до застосування заходів цивільного процесуального примусу [6, с. 15]. Крім того, необхідно відокремлювати таке явище, як зловживання цивільними процесуальними правами, від суміжних юридичних категорій. Перш за все, слід зазначити, що зловживання цивільними процесуальними правами та затягування цивільного процесу це тісно пов'язані, проте не тотожні поняття. Дійсно, безліч випадків недобросовісної поведінки учасників цивільної справи виникає у зв'язку з їхнім намаганням відтягнути судовий розгляд справи. Проте це не єдина мета, яка спонукає особу до зловживання своїми процесуальними правами. Уявіть ситуацію: в місцевому суді певного району працюють чотири судді, які можуть розглянути позов особи. Проте через певні суб'єктивні фактори у неї є бажання, щоб конкретний суддя розглянув її позовні вимоги, оскільки в такому випадку імовірність їхнього задоволення є більшою, порівняно з розглядом іншими суддями. В такому випадку особа вдається до такої форми зловживання процесуальними правами, як подання декількох позовів до того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, метою якої є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями. На переконання особи, у зв'язку із прийняттям до розгляду її аналогічних позовів в усіх випадках вона з'явиться на «зручне» для неї судове засідання. Проте все не так легко, як може здатись, і такі маніпуляції із судовою владою можуть закінчитися негативними наслідками для такого учасника цивільної справи. Отже, як бачимо, тут взагалі не йде мова про затягування судового розгляду цивільної справи.

Крім того, необхідно відокремлювати також процесуальну диверсію, яка все частіше стає предметом наукового дослідження багатьох вчених-процесуалістів в Україні. У цьому контексті доцільною є думка В. Настюка, який вважає, що «процесуальна диверсія» за своїм змістом та формами може мати більш деструктивний, небезпечний, порівняно зі зловживанням процесуальними правами, характер. Зокрема, такі дії можуть вчинятися не лише в межах конкретного судового процесу з метою досягнення бажаного результату, а й поза ним. Так, формою цих заходів може бути ініціювання іншого судового процесу, зокрема за позовами третіх осіб, з метою спрощення вирішення процесуальних завдань або унеможливлення його результативного завершення (наприклад, через накладення арешту на об'єкти майнових прав застосування заборони вчиняти ті чи інші дії або визнання

недійсними установчих документів протилежної сторони процесу тощо). Крім того, інколи під процесуальною диверсією розуміється застосування не лише правових, а й очевидно протиправних заходів для забезпечення бажаного результату в судовій справі (наприклад, у формі вчинення психологічного тиску на іншу сторону чи суддю тощо) [7]. Ще одним схожим, проте не аналогічним визначенню «зловживання процесуальними правами» поняттям є «цивільно-процесуальне правопорушення». Якщо у першому випадку особа діє у межах закону, використовуючи своє процесуальне право всупереч його меті чи на шкоду законним інтересам третіх осіб, то у другому випадку маємо пряме порушення припису цивільно-процесуального законодавства. Так, постановою Касаційного господарського суду у складі ВС від 8 травня 2018 р. у справі № 910/1873/17 було встановлено, що при зловживанні процесуальним правом особа надає своїм діям повну видимість юридичної правильності, використовуючи насправді свої права з метою, яка є протилежною тій, що переслідує позитивне право [8].

Досвід цивільного судочинства в Україні доводить, що зловживання процесуальними правами є досить поширеним та різноманітним явищем, яке дозволяє вести мову про різновиди зловживання процесуальними правами. Одним із найпоширеніших видів є подання безпідставних скарг, що найчастіше стосується ухвал, які не переглядалися в апеляційному порядку або які не підлягають касаційному оскарженню, якщо касаційна скарга явно не відповідає вимогам ЦПК України: до касаційної скарги не додані докази сплати судового збору; касаційна скарга подана з пропуском строку; копії касаційної скарги не надсилалися учасникам справи; касаційна скарга підписана особою, яка не має права її підписувати; касаційна скарга не оформлена належним чином (на титульній сторінці скарги не вказані всі учасники процесу); касаційна скарга не містить жодного обґрунтування. Звернення з подібними скаргами визнаються зловживанням процесуальними правами, якщо вони подаються неодноразово.

Ще одним видом є подання аналогічних позовів. Зокрема, можна навести приклад із судової практики. Так, 18 січня 2019 р. суддя Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області В. Кость, розглянувши матеріали про усунення від права на спадкування у справі № 303/337/19, постановив ухвалу про повернення позовної заяви у зв'язку з тим, що 17 січня 2019 р. ОСОБА_1 звернулася до суду з позовною заявою, поданою в одному екземплярі, без додатків і доказів сплати судового збору. Оскільки під час вирішення питання щодо можливості прийняття позовної заяви до розгляду та відкриття провадження у справі суд виходить із того, що згідно з частиною 1 статті 44 ЦПК України учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами, то він зобов'язаний вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами. У разі зловживання процесуальними правами учасником судового процесу суд застосовує до нього заходи, визначені частиною 4 статті 44 ЦПК України. Так, 17 січня 2019 р. до Мукачівського міськрайонного суду надійшли аналогічні позовні заяви від ОСОБИ_1. Позовні заяви було подано в одному екземплярі, без додатків і доказів сплати судового збору. Зокрема, тут спостерігається така форма зловживання, як подання декількох позовів до того самого відповідача (відповідачів) із тим самим предметом і з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями (пункт 2 частини 2 статті 44 ЦПК України). Враховуючи вищевикладене, позовна заява підлягає поверненню на підставі частини 3 статті 44 ЦПК України [9].

Окрім передбачених у законі видів зловживання, поширеним також є сутяжництво, яке може набувати різних форм. Привертають увагу випадки зловживання правом на позов з метою використання судової системи як майданчика для боротьби зі своїми політичними опонентами шляхом популяризації власної персони та засобу трансляції власних поглядів у тих чи інших сферах суспільного життя. В. Кравчук називає такий процес публічною реакцією, аномалією судового процесу, що має на меті формалізацію реакції позивача на певну дію, яка так чи інакше впливає на нього, та публічну демонстрацію незгоди з діями, які оскаржуються. Характерними ознаками зазначених позовів є те, що позивач, як правило, є публічною особою та не бере особистої участі у процесі; факт звернення до суду набуває розголосу та висвітлюється в ЗМІ;

результат вирішення справи не має самостійного значення [10, с. 99].

Практика Європейського суду з прав людини також визначає сутяжництво як один із видів зловживання процесуальними правами (справа Philis v. Greece (dec.)) [11]. До тих, хто отримує моральне задоволення від самого судового процесу, а не від ефективного вирішення справи чи ініціює цивільні спори з корисливих мотивів, можна було б застосовувати штрафні санкції. Практика притягнення до відповідальності за сутяжництво існувала у Великій Британії до 1967 року. В низці штатів США (наприклад, у Каліфорнії) і сьогодні суд має право стягнути штрафи за подання явно необґрунтованих позовів.

Однак говорити про сутяжництво як підставу для настання юридичної відповідальності треба обережно, оскільки така поведінка може бути проявом психічних розладів, і таким людям необхідна допомога, а не покарання. Можливо, тому багато країн пішло іншим шляхом. На нашу думку, важливим кроком є включення до ЦПК України статей, які передбачають відповідальність за зловживання, а саме: статті 148, яка передбачає розміри штрафних санкцій за дії, що, на думку суду, підпадають під зловживання; частини 9 статті 141, що встановлює ще один вид відповідальності – покладення на сторону, яка вчинила дії, що було визнано зловживанням процесуальними правами, судових витрат повністю або частково, незалежно від результатів розгляду спору. Так, суд першої інстанції по справі № 456/3781/15-ц двічі виніс ухвалу про стягнення з особи штрафу за неявку та повторну неявку до судового засідання для давання пояснень по справі [12; 13].

Крім цивільної процесуальної відповідальності, до засобів протидії зловживання процесуальним правом також належать:

– попереджувальні цивільні процесуальні заходи, що спрямовані на недопущення наслідків такої поведінки, яка створює загрозу порушення норм цивільного процесуального права (роз'яснення особам, які беруть участь у справі, їхнього обов'язку добросовісно здійснювати всі належні їм процесуальні права і про наслідки зловживання ними);

– заходи цивільного процесуального захисту, спрямовані на мінімізацію негативних наслідків дій учасників цивільного процесу, зокрема відмова особі у санкціонуванні процесуальної дії (наприклад, у задоволенні клопотання, спрямованого на затягування цивільного процесу);

– вчинення судом процесуальної дії, що має на меті запобігання зловживанню процесуальним правом (наприклад, ініціювання судом перевірки достовірності доказів, наданих особою на обґрунтування поважності причин своєї неявки);

– настання несприятливих наслідків, які не є заходами цивільної процесуальної відповідальності. Примусовий характер передбачає позбавлення особи можливості претендувати на певний результат через обрану нею лінію процесуальної поведінки (наприклад, ухвалення рішення на підставі наявних у справі доказів у разі ненадання доказів однією зі сторін);

– застосування цивільних процесуальних фікцій (зокрема, визнання факту, для з'ясування якого призначено експертизу, або відмова його визнавати на підставі частини 1 статті 146 ЦПК України).

Висновки. На нашу думку, основними проблемами та шляхами посилення правового забезпечення принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві України є наступні:

– відсутність законодавчого визначення поняття «зловживання цивільними процесуальними правами»;

– відсутність законодавчо закріплених основних ознак чи критеріїв визначення певної поведінки учасника цивільної справи як зловживання його процесуальними правами та відмежування такого типу поведінки від абсолютно правомірної чи чітко протиправної дії;

– короткий (хоча і невичерпний) перелік видів зловживання процесуальними правами, закріплений ЦПК України, який має бути конкретизований, враховуючи практику Європейського суду з прав людини та судову практику в Україні (зокрема шляхом доповнення норм про сутяжництво тощо);

– не досить усталена практика щодо застосування судами норм відповідальності учасника за зловживання ним процесуальними правами;

– відсутність визначення безпідставного відводу судді чи його інших недобросовісних дій як зловживання його процесуальними правами та встановлення для нього юридичної відповідальності в такому разі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15.

2. Рогач О. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження : автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2011. 34 с.

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 року. URL: www.echr.coe.int.

4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40–44. Ст. 356.

5. Грибанов В. Реалізація та захист цивільних прав. Москва : Статут, 2000. 644 с.

6. Юдин А. Злоупотребление процессуальными правами в гражданском судопроизводстве : дис. … д-ра юрид. наук. Санкт-Петербург, 2005. 360 с.

7. Настюк В. Зловживання процесуальними правами в адміністративному судочинстві як прояви корупційних ризиків. *Право України.* 2017. № 1. С. 45–53.

8. Постанова Касаційного господарського суду у складі ВС від 8 травня 2018 р. у справі № 910/1873/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74221169.

9. Рішення Мукачівського міськрайонного суду Закарпатської області від 18 січня 2019 р. у справі № 303/337/19. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/79256204.

10. Кравчук В. Аномалії судового процесу. *Слово Національної школи суддів України.* 2014. № 4 (9). С. 99–103.

11. Judgement of te European Court of Human Rights in the case “Philis v. Greece” on August 27, 1991 (Application № 12750/87). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22%E2%80%9CPhilis%20v.%20Greece%E2%80%9D%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57681%22]}.

12. Ухвала Апеляційного суду Львівської області від 20 лютого 2018 р. у справі № 456/3781/15-ц. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/72336366.

13. Рішення Апеляційного суду Львівської області від 16 лютого 2018 р. у справі № 456/3781/15-ц. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/72264885.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 346.91
DOI https://doi.org/10.15421/392152

Ніколенко Л. М.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри господарсько-правових дисциплін та економічної безпеки
Донецького державного університету внутрішніх справ

СТАНДАРТИ СПРАВЕДЛИВОГО ПРАВОСУДДЯ В ГОСПОДАРСЬКИХ СУДАХ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ

STANDARDS OF FAIR JUSTICE IN ECONOMIC COURTS IN CONDITIONS OF REFORM

Метою цієї статті є дослідження проблемних питань, пов'язаних з реалізацією впровадження стандартів справедливого правосуддя в господарських судах та вироблення можливих шляхів їх вирішення. У статті зазначено, що у зв'язку з проголошенням курсу на інтеграцію до Європейського Союзу та наближення української правової системи до європейських та світових стандартів введення до законодавства України положень, які певний час існують у міжнародному законодавстві, є одним із важливих кроків до реалізації цієї мети. Приєднання України до міжнародних конвенцій, урахування міжнародної судової практики є одними з умов переходу України до повноцінних ринкових відносин, сталого розвитку економіки, а також забезпечення стабільності у господарській діяльності, що наразі є найбільш актуальною проблемою. Окреслено, що справедливе правосуддя не може бути реалізовано на національному рівні без визначення інституційної системи. Тобто органами правосуддя можуть бути тільки організаційні та фінансово незалежні органи, які створюються та діють на підставі закону. Зазначено, що елементом справедливого правосуддя можна визначити принцип процесуальної рівності сторін, який трактується як складовий елемент, за допомогою якого кожній зі сторін надається розумна можливість узяти участь у розгляді справи. Акцентовано увагу на принципах змагальності, доступності та гласності. Наголошено, що гласним має бути не лише розгляд справи у судовому засіданні, але й інші елементи судочинства. Серед них особливе значення має доступність судових актів для загального ознайомлення, тобто гласність підсумкового етапу судочинства.

Зазначено, що елементи стандарту справедливого правосуддя мають свої особливості, що зумовлені рівнем економічного та соціального розвитку, національними та культурними традиціями. Водночас підкреслено, що спостерігається зближення систем правосуддя, що обумовлено спільністю проблем, які виникають у сучасному глобалізованому світі. В Україні стандарти справедливого правосуддя повинні впроваджуватися з урахуванням національних особливостей та традицій. Зроблено висновки та пропозиції.

Ключові слова: *міжнародні стандарти, Європейський суд з прав людини, доступність, господарське судочинство, справедливість.*

The purpose of this article is to study the problematic issues related to the implementation of fair justice standards in economic courts and to develop possible ways to solve them. The article states that in connection with the proclamation of the course of integration into the European Community and the approximation of the Ukrainian legal system to European and world standards, the introduction into Ukrainian law of provisions that exist for some time in international law is one of the important steps towards this goal. Ukraine's accession to international conventions, taking into account international case law are one of the conditions for Ukraine's transition to full-fledged market relations, sustainable economic development, as well as ensuring stability in economic activity, which is the most pressing problem in modern times. It is emphasized that fair justice cannot be administered at the national level without defining the institutional system. That is, the judiciary can be only organizational and financially independent bodies that are created and operate on the basis of law. It is noted that the element of fair justice is possible to determine the principle of procedural equality of the parties, which is defined as an integral element by which each party is given a reasonable opportunity to participate in the proceedings. Emphasis is placed on the principles of competition, accessibility and publicity. It was emphasized that not only the consideration of the case in court, but also other elements of the proceedings should be public. Of particular importance is the availability of judicial acts for public review, the publicity of the final stage of the proceedings.

© Ніколенко Л. М., 2021

It is noted that the elements of the standard of fair justice have their own characteristics, due to the level of economic and social development, national and cultural traditions. At the same time, it is emphasized that there is a convergence of justice systems, due to the common problems that arise in today's globalized world. In Ukraine, standards of fair justice must be implemented taking into account national characteristics and traditions. Conclusions and suggestions are made.

Key words: *international standards, European Court of Human Rights, accessibility, economic litigation, justice.*

Постановка проблеми. Правосуддя як інститут демократичної держави є одночасно гарантією і механізмом захисту прав та охоронюваних законом інтересів зацікавлених осіб. Завдання держави полягає в забезпеченні особам, які звертаються за судовим захистом, ухвалення справедливого рішення. Правосуддя – це діяльність суду, яку він здійснює у встановленій законом процесуальній формі, шляхом розгляду і вирішення справи. Діяльність суду повинна здійснюватися на підставі встановлених та загальновизнаних стандартів, які базуються на тому, що захист прав та охоронюваних законом інтересів сторін судового процесу здійснюється на підставі справедливого механізму, який закінчується постановленням судових рішень, які обов'язкові для виконання.

Оскільки Україна проголосила курс на інтеграцію до Європейського Союзу та наближення української правової системи до європейських та світових стандартів, то введення до законодавства України положень, які певний час існують у міжнародному законодавстві, є одним із важливих кроків до реалізації цієї мети. Приєднання України до міжнародних конвенцій, урахування міжнародної судової практики є одними з умов переходу України до повноцінних ринкових відносин, сталого розвитку економіки, а також забезпечення стабільності у господарській діяльності, що наразі є найбільш актуальною проблемою. Реформування економіки і розвиток різноманітних та багатосуб'єктних правових відносин повинні передбачати гарантію розгляду та вирішення у господарських судах більш складних і заплутаних спорів за критеріями ефективності, справедливості та оперативності. Саме тому дослідження стандартів справедливого правосуддя є необхідним та актуальним, особливо в умовах реформування не тільки процесуального законодавства, а й судової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання впровадження стандартів у правосуддя були предметом дослідження багатьох вчених, таких як С. Афанасьєв, О. Беляневич, Я. Берназюк, Д. Бєлов, П. Вовк, А. Головін, В. Грибанов, В. Гультай, Ю. Грошевий, І. Голосніченко, В. Комаров, В. Кононенко, С. Короєд, А. Криштоф, В. Крижановський, В. Палюк, П. Рабінович, Н. Раданович, В. Резнікова, А. Селіванов, А. Стрижак, Ю. Шемшученко, В. Шишкін та інших науковців. При всій ґрунтовності та вагомості досліджень названих вчених основним залишається питання дослідження стандартів справедливого правосуддя у господарських судах в умовах реформування.

Метою цієї статті є дослідження проблемних питань, пов'язаних із реалізацією впровадження стандартів справедливого правосуддя у господарських судах та вироблення можливих шляхів їх вирішення.

Виклад основних положень. В умовах глобалізації та інтеграції міжнародні норми набувають дедалі більшого визнання на національному рівні шляхом їх включення в конституційні державні акти як міжнародних зобов'язань держави. Наприклад, конституційні акти європейських держав на європейському континенті мають найбільш міждержавну інтеграцію (Рада Європи, Європейський Союз). Конституція України у ст. 9 визначає, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [1]. Тобто міжнародні стандарти правосуддя, що розглядаються як база чинного конституційного регулювання, є частиною українського законодавства та можуть бути використані для правотворчості та правозастосування.

Обов'язковість для України міжнародних стандартів справедливого правосуддя визначена у Конституції України. Ст. 55 зазначає право кожного звертатися після використання всіх національних засобів правового захисту за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Підкреслюється, що кожен

може розраховувати на застосування до нього міжнародних стандартів захисту безпосередньо міжнародними структурами [1]. Найбільш особливу роль має Європейський суд з прав людини (далі – Європейський суд), який наділений правом приймати обов'язкові рішення. Україна визнає без будь-яких додаткових угод і застережень обов'язковість рішень Європейського суду щодо тлумачення і застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), якщо встановлені порушення з боку України. Юридична обов'язковість рішень Європейського суду для всіх держав-учасників, які ратифікували Конвенцію, означає, що визначені для них позиції з питань застосування цього міжнародного договору набувають значення актуальних міжнародних стандартів, водночас суд може визначити їх як механізм підтримки стандартів у національних практиках.

Справедливе правосуддя не може бути реалізовано на національному рівні без визначення інституційної системи. Тобто органами правосуддя можуть бути тільки організаційні та фінансово незалежні органи. Судові органи створюються та діють на підставі закону. Крім того, на цій же підставі визначається судова система, її компетенція та повноваження. Судоустрій є визначальним елементом судової організації. Слід зазначити, що правосуддя містить елементи, без яких воно не може розглядатися як дійсний, ефективний та якісний інститут. У сучасній процесуальній науці, законодавстві, судовій практиці різних держав існує загальне розуміння того, яким вимогам повинна відповідати процесуальна система для забезпечення справедливого і ефективного розгляду справ. Ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод, містить загальновизнані вимоги до здійснення правосуддя, що визначають саму сутність і не залежать від національної правової системи та особливостей судових систем. Тобто визначення та розвиток елементів справедливого судового розгляду забезпечує застосування Конвенції з метою визначення елементів справедливості для їх імплементації в національні правові системи. Утім, ст. 6 Конвенції є одним із головних джерел формування європейських стандартів у галузі господарського судочинства, але далеко не єдиною. Так, ст. 13 Конвенції встановлює право кожного на ефективний захист, ст. 46 Конвенції – право на відновлення порушених прав тощо. Крім Конвенції, є інші документи різних європейських органів, які містять загальноєвропейські стандарти правосуддя. Тому європейські стандарти не можуть бути зведені лише до практики Європейського суду щодо застосування положень Конвенції, тому що вони охоплюють діяльність всіх європейських органів з метою розвитку європейської системи права в усьому її різноманітті. Проте слід визнати, що європейські стандарти є досить умовним поняттям, тому що правосуддя у різних державах має неоднакове регулювання та властиві йому риси. Кожна держава має різні особливості щодо судоустрою і судочинства. Крім того, сам Європейський суд неодноразово підкреслював автономію судових органів в різних державах. Тому судові органи самостійно можуть застосовувати європейські стандарти, визначати вектор їх розвитку з урахуванням застосування економічних, політичних та культурних передумов формування сучасних судових процедур.

Слід зазначити, що справедливість містить елементи, які, як правило, застосовуються всіма прогресивними державами та складають основу ефективного правосуддя.

Першим елементом справедливості можна визначити принцип процесуальної рівності сторін, який трактується як складовий елемент, за допомогою якого кожній зі сторін надається розумна можливість узяти участь у розгляді справи. Сторони наділені рівними процесуальними правами незалежно від організаційно-правової форми та форми власності. У господарському судочинстві виключається перевага однієї сторони перед іншою протягом усього судового розгляду. У судовому процесі права та інтереси сторін невід'ємні від особи позивача і відповідача. Тому такі події, як хвороба громадянина, що є стороною у справі, відпустка, відрядження та інші, що перешкоджають проведенню судового розгляду, є поважними причинами їх відсутності у процесі. У господарському судочинстві, де як сторони, як правило, виступають юридичні особи, навіть в разі хвороби керівника або юрисконсульта організації остання не позбавлена можливості видати довіреність на участь у судовому розгляді іншим працівникам, а тому названі обставини не можуть перешкоджати продовженню господарського процесу.

Щодо змагальності, то будучи загальновизнаним стандартом цивілізованого правосуддя і будучи включеною в поняття справедливого судового розгляду, сформульована Європейською Конвенцією про захист прав людини і основних свобод, вона міцно зайняла своє місце у судочинстві України. В ієрархії процесуальних цінностей принцип змагальності вважається пріоритетним у більшості суддів. Проте переваги змагальних засад у розгляді справ не можна переоцінювати, оскільки повністю виключити судове слідство із судочинства практично неможливо. Прогресивність змагальності очевидна, оскільки вона значно розширює права сторін із захисту своїх інтересів і тим самим підвищує об'єктивність самого суду. Проте тут теж треба уникати крайнощів. Слід уважніше придивитися до цієї проблематики, а також проаналізувати тенденції розвитку судочинства інших країн.

Про процесуальну змагальність можна говорити в різних аспектах. По-перше, змагальністю є з'ясування у суді взаємовідносин сторін за допомогою обміну доказами, наданими у строго процесуальній формі. Докази належать виключно до фактичної сторони судової справи, займають центральне місце у розгляді спору і надають діям сторін найбільшої результативності. Багато авторів щодо принципу змагальності мають на увазі перш за все активність учасників процесу у зборі та наданні суду доказів, що підтверджують або спростовують фактичні обставини [2, с. 126–133]. А. Барак відзначав, що в конфліктах, які передують судовій тяжбі, сторони, як правило, не обговорюють право або його застосування, і єдина розбіжність між ними стосується того, що насправді мало місце. Якщо в цьому їм не вдається дійти згоди, то єдина можливість вирішення конфлікту − передача доказів спору третій стороні, об'єктивній і незалежній, яка прийме рішення щодо фактів. Така функція виконується переважно судами першої інстанції, чия головна функція полягає у встановленні фактів [3, с. 20]. По-друге, змагальність, окрім надання матеріалів і доказів, включає усну і письмову дискусію сторін у господарському суді (ст. 13 Господарського процесуального кодексу України). Якщо говорити про апеляційне і касаційне провадження у господарському суді, то тут помітно переважає змагальність у вигляді дискусії на підставі доказів, які є у матеріалах справи. Якщо змагання буде здійснюватися вказаним способом, то сторони зберігають певний вплив на суд, але, як наголошувалося в літературі, результативність їх дій при перевірці законності прийнятого вже у справі рішення набагато слабкіша, ніж під час розгляду спору по суті, де є ширші можливості у використанні доказів [4, с. 112–113]. Таким чином, принцип змагальності, як і принцип диспозитивності, реалізується в апеляційній і касаційній інстанціях обмежено.

Як слушно зазначив В.О. Рязановський, принцип змагальності не може реалізовуватися без права суду на керівництво процесом, на втручання у змагання. Інакше сторонам нічого не варто подати справу у помилковому виді, а суд, втративши можливість досліджувати матеріальну істину, буде приймати свідомо неправильні рішення [5, с. 64–66]. Якщо з урахуванням вищезазначеного порівняти характер судочинства у першій, апеляційній і касаційній інстанціях, Верховний Суд на предмет співвідношення публічних і приватних інтересів, то таке співвідношення виявить певні відмінності. У першій і апеляційній інстанціях до вирішення судом справи і набрання законної сили прийнятим актом процес розвивається в основному під безпосереднім впливом сторін, що сперечаються, і більшою мірою обумовлений їх приватними інтересами. Перевага тут приватних засад позначається на процесі розгляду судової справи і навіть на прийнятті остаточного акту: позивач має право змінити розмір, предмет або підставу позову; за ініціативою сторони до процесу можуть притягуватися нові особи і навіть може бути замінений відповідач; спір може бути переданий на розгляд третейського суду тощо.

Право особи на своєчасне повідомлення про початок щодо неї судового процесу є однією з фундаментальних гарантій під час здійснення правосуддя. Зацікавлені особи повинні отримати повідомлення про судове засідання, про всі наявні документи у суді та інше, що може бути використано у судовому розгляді.

Гласність судового процесу та його фіксація технічними засобами вперше закріплені Конституцією України як принципи здійснення правосуддя. Згідно з п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України, реалізація принципу гласності судочинства забезпечується за допомогою повної

фіксації судового процесу технічними засобами [1]. Наявність повного і точного запису судового процесу технічними засобами має значення як для суду, так і для осіб, які беруть участь у справі. Відповідно до рішення Конституційного Суду України № 16 від 8 грудня 2011 р., положення п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України передбачає фіксування технічними засобами судових засідань, у яких відбуваються розгляд справи по суті та її вирішення судом першої інстанції, а також розгляд і вирішення справи судами апеляційної та касаційної інстанцій [6, с. 31]. У цьому ж рішенні Конституційний Суд України зазначає, що системний аналіз положень Господарського процесуального кодексу України вказує на те, що ними не врегульовано питання щодо фіксування судового процесу технічними засобами у касаційній інстанції. В аспекті конституційного звернення положення п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України як норми прямої дії щодо повного фіксування судового процесу технічними засобами необхідно розуміти так, що у Вищому господарському суді України повне фіксування судових засідань технічними засобами повинно забезпечуватися на підставі цього конституційного положення [6, с. 31]. Винятком, як вказує Конституційний Суд України, є випадок неявки на судове засідання всіх учасників судового процесу. Якщо звернути увагу на особливості касаційного провадження у господарському суді, то, порівняно з першою і апеляційною інстанціями, тут майже немає необхідності у гласності процесу для сторонніх осіб, а тим більше − в суспільному контролі за судовим розглядом.

Слід підкреслити, що гласними мають бути не лише розгляд справи у судовому засіданні, але й інші елементи судочинства. Серед них особливе значення має доступність судових актів для загального ознайомлення, тобто гласність підсумкового етапу судочинства. На сьогодні питання про доступність судових рішень врегульоване Законом України від 22 лютого 2005 р. № 3262 «Про доступ до судових рішень» [7], Рішенням Вищої ради правосуддя 19 квітня 2018 р. № 1200/0/15-18 «Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень» [8]. Але саме у касаційному провадженні принцип гласності повинен реалізовуватися, перш за все, шляхом забезпечення максимальної доступності судових рішень, яка тут важливіша, ніж публічність судового розгляду. Касаційні акти, окрім значення для учасників конкретної судової справи, становлять чималий інтерес для всіх суб'єктів господарювання. Держава зобов'язана забезпечити актам касаційної інстанції загальнодоступність, встановивши єдиний нормативний порядок їх публікації в засобах масової інформації.

Висновки. На підставі лише окремо визначених елементів стандартів справедливого правосуддя слід визнати, що вони мають свої особливості, зумовлені рівнем економічного та соціального розвитку, національними та культурними традиціями тощо. Але навіть з урахуванням цих особливостей спостерігається зближення систем правосуддя, що зумовлено спільністю проблем, які виникають у сучасному глобалізованому світі, економічних відносинах, пошуком ефективних механізмів справедливого правосуддя. Водночас деякі інститути, які історично властиві тим чи іншим системам, потребують в сучасних умовах реформування, якщо не повної відмови від них, то хоча б значних змін відповідно змінам, які здійснюються у судочинстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 141.
2. Лунін С. Поняття принципу змагальності у судовому процесі. *Право України*. 2010. № 3. С. 126–133.
3. Барак А. Судейское усмотрение ; пер. с англ. Москва : Норма, 1999. 376 с.
4. Салогубова Е.В. Римский гражданский процесс ; под. ред. М.К. Треушникова. Москва : Городец, 1997. 141 с.
5. Рязановский В.А. Единство процесса. Москва : Городец, 2005. 78 с.
6. Рішення Конституційного Суду України від 8 грудня 2011 р. № 16 у справі за конституційним зверненням товариства з обмеженою відповідальністю «Пріма-Сервіс» ЛТД щодо офіційного тлумачення положення п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України. *Вісник Конституційного суду України*. 2012. № 1. С. 31–37.
7. Про доступ до судових рішень : Закон України від 22 лютого 2005 р. № 3262-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 15. С. 128.
8. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень : Рішення Вищої ради правосуддя від 19.04.2018 р. № 1200/0/15-18. / *Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1200910-18#Text

УДК 346.91
DOI https://doi.org/10.15421/392153

Рябов Д. С.,
аспірант кафедри господарського та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ЩОДО ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ВІДШКОДУВАННЯМ СУДОВИХ ВИТРАТ НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

ON PROBLEMATIC ISSUES RELATED TO REIMBURSEMENT OF LEGAL EXPENSES FOR PROFESSIONAL LEGAL ASSISTANCE IN ECONOMIC PROCEEDINGS

У статті автор пропонує власне визначення поняття «судові витрати в господарському судочинстві», оскільки чинні норми господарського процесуального законодавства не містять такого визначення. Керуючись наявною правовою доктриною, дослідник пропонує тлумачити це поняття як матеріальні витрати учасників господарського судочинства, пов'язані з вирішенням судових спорів, віднесених до юрисдикції господарського суду, які стимулюють сторони до вирішення спору в позасудовий спосіб. Загалом ця стаття присвячена висвітленню більшості законодавчих прогалин, пов'язаних із відшкодуванням судових витрат на професійну правничу допомогу в господарському судочинстві. Зокрема, висвітлена проблематика відсутності у Господарському процесуальному кодексі України переліку доказів (документів), які підтверджують факт понесення учасником господарського судочинства судових витрат на професійну правничу допомогу, що може призводити до обмеження права на відшкодування цього виду судових витрат. Наголошено, що перелік доказів, якими підтверджується понесення учасниками господарського судочинства судових витрат на професійну правничу допомогу, має визначатися процесуальним законодавством, а не формуватися через призму судової практики. Визначено, що мають бути чітко встановлені законодавчі критерії до детального опису робіт (наданих послуг), який має відповідати Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відповідно до цього у статті запропоновано визначити порядок складання детального опису робіт (наданих послуг) для кожної ставки адвокатського гонорару. Наголошується на недоцільності процесуального обов'язку сторін подати до суду попередній (орієнтовний) розрахунок судових витрат, які сторони понесли та очікують понести у зв'язку з розглядом конкретної судової справи. Також у роботі вказано на проблематику прояву принципу надмірного формалізму в господарському судочинстві, що полягає у наявності в суду повноважень відмовити у відшкодуванні стороні, на користь якої ухвалено рішення, судових витрат на професійну правничу допомогу, якщо сторона не подала попередній (орієнтовний) розрахунок судових витрат, проте документально їх підтвердила.

Ключові слова: *адвокат, професійна правнича допомога, гонорар, господарське судочинство, судові витрати.*

In this article, the author offers his own author's definition of the concept of "legal expenses in economic proceedings", since the current economic procedural provisions lack this definition. Guided by the existing legal doctrine, the author suggests understanding this concept as material costs of participants in economic proceedings related to the resolution of legal disputes referred to the jurisdiction of the economic court, which encourage the parties to resolve the dispute out of court. In summary, this article is devoted to highlighting most of the legislative gaps related to reimbursement of legal expenses for professional legal assistance in economic proceedings. In particular, the problem of the absence in the Code of Commercial Procedure of Ukraine of a list of evidence (documents) confirming the fact of legal expenses for professional legal assistance incurred by a participant in economic proceedings, which may lead to a restriction of the right to reimburse for this type of legal expenses, is highlighted. It is emphasized that the list of evidence that confirms the fact of legal expenses for professional legal assistance incurred by a participant in economic proceedings should be determined by the procedural legislation rather than formed through the prism of judicial practice. It is determined that legislative criteria for a detailed description of works (services rendered) should be clearly established, which should comply with the Law of Ukraine "On Advocacy and Legal Practice". Based on this, the article proposes to determine the procedure for writing a detailed description of works (services rendered) for each lawyer's fee rate. It is emphasized to be inappropriate for the parties' procedural obligation to submit to the court a preliminary (estimated) calculation of legal expenses incurred and expected to be incurred by the parties in connection with the consideration of a particular court

© Рябов Д. С., 2021

case. In addition, this paper highlights the problems of the manifestation of excessive formalism principle in economic proceedings, which implies the court's authority to refuse reimbursement to the party in favor of which the court has founded of the legal expenses for professional legal assistance, if the party has not submitted a preliminary (estimated) calculation of legal expenses, but documented them.

Key words: *lawyer, professional legal assistance, fee, economic proceedings, legal expenses.*

Постановка проблеми. Чинні норми Господарського процесуального кодексу України, що регулюють порядок відшкодування судових витрат на професійну правничу допомогу стороні, на користь якої ухвалено рішення, мають низку прогалин, тому ця проблематика потребує наукового дослідження і подальшого надання пропозицій щодо вдосконалення норм чинного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом питання судових витрат досліджувалося такими вченими, як: М.Д. Заріцький та Н.О. Галушка, Т.С. Коваленко, М.Л. Шелухін та О.М. Зубатенко, М.О Думчиков та А.Л. Харченко, й іншими науковцями. Проте у правовій доктрині було висвітлено не всі проблемні питання, пов'язані з відшкодуванням судових витрат на професійну правничу допомогу в господарському судочинстві. Отже, вбачається доцільним визначення більшості законодавчих прогалин з означеного питання та надання пропозицій щодо їхнього усунення.

Мета статті – висвітлення більшості законодавчих прогалин, пов'язаних із відшкодуванням судових витрат на професійну правничу допомогу в господарському судочинстві, та надання пропозицій щодо їхнього усунення.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до частини 1 статті 123 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) судові витрати складаються із судового збору та витрат, пов'язаних із розглядом справи. Частина 3 цієї статті окреслює, що до витрат, пов'язаних із розглядом справи, належать витрати на професійну правничу допомогу [1]. Стаття 131-2 Конституції України визначає, що для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура [2]. Отже, учасникам господарського судочинства відшкодовуються судові витрати на професійну правничу допомогу, які понесені ними у зв'язку із залученням адвоката до розгляду справи. Відшкодування витрат стороні, на користь якої ухвалене судове рішення, є одним із основних принципів господарського судочинства, про що йдеться у статті 2 ГПК України. Цей принцип був закріплений в ГПК України на підставі ухвалення Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [3].

Насамперед звернемося до визначення поняття «судові витрати», оскільки в ГПК України його тлумачення відсутнє. Так, М.Д. Заріцький та Н.О. Галушка визначають судові витрати як відповідні грошові кошти, що витрачаються у зв'язку із розглядом та вирішенням справ у порядку господарського судочинства і покладаються на сторони, третіх осіб із самостійними вимогами з метою їхнього відшкодування державі та спонукання зацікавлених осіб до врегулювання спорів згідно з законом без втручання суду [4, с. 55]. Т.С. Коваленко стверджує, що під судовими витратами слід розуміти витрати осіб, які беруть участь у розгляді справи, а у випадку їхнього звільнення від сплати судових витрат – витрати держави на здійснення правосуддя [5, с. 202]. М.Л. Шелухін та О.М. Зубатенко вважають, що судові витрати – це витрати, пов'язані з розглядом справ у господарських судах, які покладаються на сторони, третіх осіб з самостійними вимогами з метою їхнього відшкодування державі та спонукання зацікавлених осіб до врегулювання спорів згідно з законодавством без втручання суду [6, с. 51]. Із вищенаведеного виходить, що під судовими витратами у господарському судочинстві слід розуміти матеріальні витрати учасників господарського судочинства, пов'язані з вирішенням судових спорів, які віднесені до юрисдикції господарського суду і стимулюють сторони до вирішення спору в позасудовий спосіб.

Порядок відшкодування судових витрат у господарському судочинстві регулюється главою 8 ГПК України, що має назву «Судові витрати». Розглянемо порядок розподілу цих витрат. Частина 4 статті 129 ГПК України визначає, що судові витрати на професійну правничу допомогу в разі задоволення позову поклада-

ються на відповідача, у разі відмови від позову – на позивача, у разі часткового задоволення позову – на обидві сторони, пропорційно до розміру задоволених позовних вимог. Отже, якщо позивачу було відмовлено в задоволенні позовних вимог у повному обсязі, а відповідач заявив у встановленому процесуальному порядку про понесені ним судові витрати на професійну правничу допомогу, такі витрати мають бути відшкодовані позивачем на користь відповідача.

Перейдемо до порядку визначення цих витрат учасниками господарського судочинства. У статті 124 ГПК України зазначено, що разом із першою заявою по суті спору кожна сторона подає до суду попередній (орієнтовний) розрахунок суми судових витрат, які вона понесла й які очікує понести у зв'язку із розглядом справи. У разі неподання стороною попереднього розрахунку суми судових витрат суд може відмовити їй у відшкодуванні відповідних судових витрат, за винятком суми сплаченого нею судового збору. Враховуючи, що, згідно з частиною 2 статті 161 ГПК України заявами по суті справи є позовна заява; відзив на позовну заяву (відзив); відповідь на відзив; заперечення; пояснення третьої особи щодо позову або відзиву, позивач повинен надати попередній (орієнтовний) розрахунок судових витрат разом із позовною заявою, а відповідач – разом із відзивом на позовну заяву. В іншому випадку суд, керуючись статтею 124 ГПК України, може відмовити у відшкодуванні судових витрат на професійну правничу допомогу, навіть якщо факт понесення учасником господарського судочинства цих витрат буде підтверджений відповідними доказами. З огляду на це можна стверджувати, що такий законодавчий підхід суперечить принципу відшкодування судових витрат, оскільки учасники господарського судочинства не можуть завчасно передбачити кількість судових засідань, які відбудуться у зв'язку із розглядом справи, чи завжди на цих засіданнях присутність адвоката є обов'язковою, або кількість процесуальних документів, що має скласти адвокат у зв'язку із розглядом справи. Схожої думки дотримуються М.О. Думчиков та А.Л. Харченко, які зауважують, що на практиці навіть досвідченому юристу чи адвокату дуже складно передбачити всі витрати і вартість послуг за ведення певної судової справи. Адже впродовж розгляду справи можуть виникати різні несподівані події, нові обставини, необґрунтовані дії сторони-опонента, дії або бездіяльність суду [7, с. 270]. Окрім цього, беручи до уваги той факт, що оплата гонорару адвоката може бути як погодинною, так і фіксованою відповідно до частини 2 статті 30 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність [8], за погодинної ставки адвокатського гонорару учасники господарського судочинства не завжди мають можливість попередньо визначити розмір судових витрат на професійну правничу допомогу, які вони очікують понести у зв'язку із розглядом справи, оскільки складно передбачити точну кількість дій адвоката, що будуть необхідні для надання правової допомоги учасникам господарського судочинства. Також постає питання щодо доцільності процесуального обов'язку сторін подати попередній (орієнтовний) розрахунок судових витрат, якщо розмір адвокатського гонорару є фіксованим. В такому разі учаснику судового спору вже відомо, який розмір судових витрат на професійну правничу допомогу ним понесено у зв'язку із розглядом справи, а отже, і немає потреби попередньо визначати їхній орієнтовний розмір. Враховуючи вищенаведене, вважаємо, що відмова учаснику господарського судочинства у відшкодуванні судових витрат на професійну правничу допомогу, яка обумовлена відсутністю попереднього (орієнтовного) розрахунку судових витрат, у разі подання до суду доказів понесення ним витрат на професійну правничу допомогу, не відповідає основним принципам господарського судочинства, оскільки є проявом надмірного формалізму в господарському судочинстві. Відповідно до цього варто звернути увагу на думку Н.Ю. Сакари, яка стверджує, що надмірний формалізм, на відміну від процесуального формалізму, передбачає механічне дотримання норм процесуального права, не враховуючи доцільності цього і виходячи з конкретних обставин справи. [9, с. 77]. З огляду на зазначене вважаємо, що загалом подання попереднього (орієнтовного) розрахунку є недоцільним, а відмова у відшкодуванні стороні, на користь якої ухвалено рішення, судових витрат на професійну правничу допомогу в разі документального їхнього підтвердження, без надання до суду попереднього (орієнтовного) розрахунку, слід вважати надмірним формалізмом, що є неприпустимим.

Крім того, питання відшкодування судових витрат на професійну правничу допомогу в господарському судочинстві має й інші процесуальні прогалини. Так, невирішеною є проблема, пов'язана із поданням до суду детального опису робіт (наданих послуг), виконаних адвокатом, та здійснених ним витрат, необхідних для надання правничої допомоги, що є однією з умов для відшкодування судових витрат на професійну правничу допомогу, яка встановлена частиною 3 статті 126 ГПК України. По-перше, вважаємо, що наведена процесуальна норма повинна мати більш формально визначений характер, а саме слід вказати, чи потрібно, наприклад, зазначати вартість кожної послуги, наданої адвокатом, чи необхідно зазначати час, який був витрачений адвокатом для надання професійної правничої допомоги, як цього вимагає частина 4 статті 126 ГПК України, якщо договором про надання правової допомоги встановлена фіксована оплата гонорару адвоката. З огляду на це постає питання: якщо, відповідно до статті 30 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», гонорар адвоката був встановлений у фіксованому розмірі за виконання таких видів робіт, як підготовка та написання позовної заяви чи відзиву на позовну заяву, представництво інтересів у суді тощо, чи потрібно адвокату зазначати вартість кожної послуги окремо та час, витрачений ним на виконання цих робіт? Наприклад, за фіксованої ставки адвокатського гонорару цілком доречно лише перелічити всі надані адвокатом послуги, пов'язані з розглядом конкретної судової справи, та визначити тільки загальну суму фіксованого адвокатського гонорару. Враховуючи викладене, вважаємо, що поняття «детальний» опис робіт (наданих послуг) носить оцінювальний характер, тому ця процесуальна норма має бути викладена в новій редакції, а саме необхідно встановити чіткий перелік вимог до опису робіт (наданих послуг), провівши, наприклад, аналогію зі статтею 162 ГПК України, якою регламентовано чіткий перелік змісту позовної заяви.

По-друге, щодо зазначення часу, витраченого адвокатом на виконання відповідних робіт (надання послуг), що встановлено пунктом 2 частини 4 статті 126 ГПК України, то 2 липня 2020 року Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного господарського суду ухвалив додаткову постанову у справі № 924/447/18, в якій зазначено, що, оскільки договором про надання правової допомоги було визначено суму гонорару у фіксованому розмірі, відповідач не зобов'язаний посилатися на час, витрачений адвокатом на виконання відповідних робіт (надання послуг). Обґрунтованість розміру витрат на оплату послуг адвоката в такому разі визначається на підставі наявних доказів [10]. Отже, вбачається доцільним на законодавчому рівні зазначити у процесуальних кодексах, які регламентують порядок здійснення як господарського, так і цивільного та адміністративного судочинства, порядок складання детального опису робіт (наданих послуг) для кожного з видів адвокатського гонорару, оскільки процесуальне законодавство, що регулює порядок відшкодування витрат на професійну правничу допомогу, має відповідати вимогам Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

По-третє, в наведеній статті ГПК України відсутній конкретний перелік доказів, які підтверджують понесення учасниками господарського судочинства судових витрат на професійну правничу допомогу. У зв'язку з цим перелік таких доказів (документів) визначається не нормами процесуальних нормативно-правових актів, а формується в судовій практиці, як, наприклад, у постанові Верховного Суду від 30 вересня 2020 року у справі № 379/1418/18 та постанові Великої Палати Верховного Суду від 27 червня 2018 року у справі № 826/1216/16, в яких Верховний Суд дійшов висновку, що склад і розмір витрат, пов'язаних з оплатою правової допомоги, входить до предмета доказування у справі. На підтвердження цих обставин суду слід пред'явити договір про надання правової допомоги (договір доручення, договір про надання юридичних послуг тощо), документи, що свідчать про оплату гонорару та інших витрат, пов'язаних із наданням правової допомоги, оформлені у встановленому законом порядку (квитанція до прибуткового касового ордера, платіжне доручення з відміткою банку або інший банківський документ, касові чеки, посвідчення про відрядження) [11; 12]. Так, у справі № 379/1418/18 Верховний Суд дійшов висновку, що коли стороною буде документально доведе-

но понесення нею витрат на правову допомогу, а саме надано договір на правову допомогу, акт приймання-передачі наданих послуг, платіжні документи про оплату таких послуг, розрахунок таких витрат, то в суду будуть відсутні підстави для відмови у стягненні таких витрат зі сторони, на користь якої ухвалено судове рішення [11]. У справі № 826/1216/16 Верховний Суд дійшов схожого висновку та зазначив, що відсутність документального підтвердження витрат на правову допомогу, а також розрахунку цих витрат є підставою для відмови у задоволенні вимог про відшкодування таких витрат [12]. Проте, як зазначено вище, у самих процесуальних кодексах, зокрема й у ГПК України, відсутній перелік доказів (документів), які має надати сторона для відшкодування понесених нею судових витрат на професійну правничу допомогу. Водночас варто звернути увагу на думку В.Ю. Васецького, який зазначає, що правова система України належить до романо-германської правової сім'ї [13, с. 6]. Відповідно до цього, як стверджує Т.В. Михайліна, базовим джерелом права у країнах романо-германської правової сім'ї визнається закон та кодифіковані акти законодавства. Причому структура системи законодавства у будь-якій країні романо-германського правового типу складається з нормативно-правових актів різної юридичної сили, проте пріоритет законів є беззаперечним [14, с. 44]. З огляду на вищевикладене вважаємо, що перелік доказів (документів), якими підтверджується понесення учасниками господарського судочинства судових витрат на професійну правничу допомогу, повинен визначатись у процесуальних нормативно-правових актах, які встановлюють порядок здійснення судочинства, що притаманно країнам романо-германської правової сім'ї, а не формуватися крізь призму судової практики, що є типовим для країн англо-американської правової сім'ї. Водночас вбачається доцільним, що законодавець, враховуючи наведену судову практику Верховного Суду, має внести зміни до процесуальних кодексів, якими встановлений порядок здійснення як господарського, так і цивільного та адміністративного судочинства, щодо доповнення розділів «Судові витрати» відповідним переліком документів, які підтверджують понесення учасниками судових спорів витрат на професійну правничу допомогу.

Висновки і пропозиції. З огляду на наукове дослідження було визначено, що оскільки в ГПК України відсутнє законодавче визначення «судових витрат», то в господарському судочинстві їх пропонують тлумачити як матеріальні витрати учасників господарського судочинства, пов'язані з вирішенням судових спорів, віднесених до юрисдикції господарського суду. Враховуючи, що закріплення в ГПК України принципу відшкодування судових витрат є позитивним кроком у реформуванні процесуального законодавства, вважаємо, що цей процес сприятиме дотриманню правової дисципліни в цілому та зменшенню безпідставних звернень до суду. Проте внесені зміни до процесуального законодавства, зокрема й до ГПК України, є неповними та мають низку прогалин. Так, відсутність у кодифікованих нормативно-правових актах, які регулюють порядок здійснення як господарського, так і цивільного та адміністративного судочинства, встановленого переліку доказів (документів), що підтверджують понесення учасником судового спору витрат на професійну правничу допомогу, дає можливість обмежувати право учасника судочинства на компенсування таких витрат, мотивуючи це, наприклад, недостатньою кількістю доказів понесення витрат на професійну правничу допомогу. За таких обставин вважаємо, що законодавцем повинна бути взята до уваги сформована судова практика, якою визначено перелік доказів (документів), що повинен надати учасник судової справи, та інтегрувати її у правову норму. Крім цього, законодавцем має бути чітко встановлено законодавчі критерії до детального опису робіт (наданих послуг), який повинен відповідати Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Так, доречно було б передбачити порядок складання такого опису робіт (наданих послуг) як для погодинної ставки оплати адвокатського гонорару, так і для фіксованої. Усунення цих прогалин сприятиме реалізації учасниками судових процесів свого права на відшкодування судових витрат на професійну правничу допомогу. У процесі наукового дослідження також було зроблено висновок, що відмова у відшкодуванні судових витрат на професійну правничу допомогу у зв'язку з відсутністю попереднього (орієнтовного) розрахунку, в разі подання до суду доказів понесення

учасниками господарського судочинства витрат на професійну правничу допомогу, не відповідає основним принципам господарського судочинства, оскільки є проявом феномена надмірного формалізму, а загалом процесуальний обов'язок учасників господарського судочинства подавати до суду попередній (орієнтовний) розрахунок є недоцільним.

Подальше дослідження проблемних аспектів, пов'язаних із відшкодуванням учасникам господарського судочинства судових витрат на професійну правничу допомогу, сприятиме усуненню законодавчих прогалин із даної тематики та реалізації учасниками господарського судочинства свого права на відшкодування судових витрат.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text (дата звернення: 26.04.2021).

2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

3. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19 (дата звернення: 26.04.2021).

4. Заріцький М.Д., Галушка Н.О. Судові витрати в господарському процесі. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2019. № 8. С. 52–61.

5. Коваленко Т.С. Сутність та функції судових витрат у господарському процесі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2013. № 14. С. 201–203.

6. Шелухін М.Л., Зубатенко О.М. Господарське процесуальне право : навчальний посібник у схемах. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 264 с.

7. Думчиков М.О., Харченко А.Л. Компенсація витрат на правничу допомогу в цивільному процесі. *Реформування правової системи в контексті євроінтеграційних процесів* : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. у 2-х ч., 21–22 травня 2020 р. Суми : СумДУ, 2020. С. 267–272.

8. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text (дата звернення 26.04.2021).

9. Сакара Н.Ю. Феномен формалізму в цивільному судочинстві. *Проблеми законності.* 2018. № 143. С. 77–89.

10. Додаткова постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 2 липня 2020 р. у справі № 924/447/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90176843 (дата звернення: 28.04.2021).

11. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 30 вересня 2020 р. у справі № 379/1418/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92020949 (дата звернення: 28.04.2021).

12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 червня 2018 р. у справі № 826/1216/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75149541 (дата звернення: 28.04.2021).

13. Васецький В.Ю. Доктрина прав людини в романо-германській правовій системі : автореф. дис. … канд. юрид. наук. : 12.00.01. Київ, 2006. 26 с.

14. Михайліна Т.В. Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи : монографія. Вінниця : ДонНУ ім. В. Стуса, 2018. 312 с.

УДК 346.9
DOI https://doi.org/10.15421/392154

Селівон А. М.,
суддя
Господарського суду міста Києва

Никитченко Н. В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри господарського права та процесу
Університету державної фіскальної служби України

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕПОВІДОМЛЕННЯ СУДУ ПРО НЕМОЖЛИВІСТЬ ПОДАТИ ДОКАЗИ, ВИТРЕБУВАНІ СУДОМ, АБО НЕПОДАННЯ ТАКИХ ДОКАЗІВ БЕЗ ПОВАЖНИХ ПРИЧИН

THE RESPONSIBILITY FOR FAILURE TO NOTIFY THE COURT ABOUT THE IMPOSSIBILITY TO PRESENT EVIDENCE DEMANDED BY THE COURT, OR FAILURE TO SUBMIT SUCH EVIDENCE WHITHOUT A CLEAR REASON

Стаття присвячена питанням відповідальності за неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин. На підставі дослідження попередніх наукових напрацювань з питань загальної юридичної відповідальності та відповідальності в господарсько-процесуальному праві автор формулює власне визначення відповідальності за неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин у господарському процесі та досліджує сутність такої відповідальності.

Важливість формулювання визначення зумовлена тим, що неподання витребуваних судом доказів може істотно вплинути на результати розгляду справи, а отже, саме інститут господарсько-процесуальної відповідальності як інструмент реагування на процесуальні порушення зможе забезпечити належне виконання відповідних процесуальних норм.

У разі неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин суд застосовує до відповідної особи заходи процесуального примусу, передбачені Господарським процесуальним кодексом України. Із передбачених статтею 131 Господарського процесуального кодексу України заходів процесуального примусу за неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин можуть застосовуватися такі, як тимчасове вилучення доказів для дослідження судом та штраф. Тимчасове вилучення доказів є превентивним процесуальним заходом оперативного реагування суду на дії, які протиправно перешкоджають здійсненню господарського судочинства, тоді як стягнення штрафу є формою господарської процесуальної відповідальності.

Дослідивши всі вищезазначені підходи та розуміння господарсько-процесуальної відповідальності, найбільш повним і точним визначенням відповідальності за неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин у господарському процесі буде наступне: це передбачені санкціями господарсько-процесуальних норм несприятливі наслідки майнового чи організаційного характеру, яких сторона по справі зазнає у випадках як несумлінної поведінки, так і скоєного правопорушення, що спрямовані на утвердження законності і формування поважного ставлення до закону та суду і є інструментом здійснення завдань судочинства.

Ключові слова: *господарський процес, господарсько-процесуальна відповідальність, заходи процесуального примусу, господарське процесуальне правопорушення, докази, витребування доказів, штраф, тимчасове вилучення доказів.*

The article deals with the issue of liability for failure to notify the court of the impossibility to submit evidence required by the court, or failure to provide such evidence without a clear reason. Based on a study of previous scientific work on general legal liability and liability in commercial procedural law, the author formulates his own definition of liability for failure to notify the court of the impossibility of submitting evidence required by the court or failure to provide such evidence without a clear reason in business and examines the essence of such liability.

The importance of formulating such a definition is due to the fact that failure to provide evidence required by the court can significantly affect the outcome of the case, and therefore the institution of economic and procedural liability as a tool to respond to procedural violations can ensure proper implementation of relevant procedural rules.

© Селівон А. М., Никитченко Н. В., 2021

In case of failure to notify the court of the impossibility to submit evidence required by the court, or failure to submit such evidence without good reason, the court applies to the person measures of procedural compulsion provided by the Code of Civil Procedure of Ukraine. Among the measures of procedural compulsion provided by the Article 131 of the Code of Civil Procedure of Ukraine for failure to notify the court of the impossibility to submit evidence required by the court, or failure to provide such evidence without a clear reason, such measures as temporary seizure of evidence by the court and a fine may be applied. Temporary seizure of evidence is a preventive procedural measure of the court's prompt response to actions that unlawfully impede the conduct of commercial proceedings, while the imposition of a fine is a form of economic procedural liability.

Having examined everything mentioned above approaches and understanding of economic and procedural liability, the most complete and accurate definition of liability for failure to notify the court of the impossibility of submitting evidence required by the court, or failure to provide such evidence without a clear reason in the commercial process is as follows: these are unfavorable consequences of property or organizational nature provided by sanctions of economic and procedural norms, which the party/participant suffers in cases of both dishonest behavior and committed offense, aimed at establishing legality and forming respect for law and court and is an instrument of judicial proceedings.

Key words: *economic process, economic-procedural responsibility, measures of procedural compulsion, economic procedural offense, evidence, demand of evidence, fine, temporary seizure of evidence.*

Постановка проблеми. Судове рішення повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним та обґрунтованим. Це можливо лише у разі дослідження всіх доказів по справі та встановлення всіх фактичних обставин, які мають значення для правильного вирішення справи. Але не завжди учасник справи має можливість самостійно надати необхідні докази через незалежні від нього обставини, тому особливої важливості набуває інститут витребування доказів як складник доказування у господарському процесі. Неподання витребуваних судом доказів може істотно вплинути на результати розгляду справи, а отже, саме інститут господарсько-процесуальної відповідальності як інструмент реагування на процесуальні порушення зможе забезпечити належне виконання відповідних процесуальних норм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами процесуального примусу та господарсько-процесуальної відповідальності займалися В.І. Бобрик, О.О. Бондаренко, В.В. Григор'єва, Н.В. Іванюта, А.В. Катрич, О.Г. Кікоть, А.О. Коліна, К.В. Куцик, Л.М. Медведюк, А.А. Первушина, О.О. Перекрестная, О.П. Подцерковний, В.В. Рєзнікова, О.В. Рожнов, В.М. Чернега.

Однак проблемні питання визначення відповідальності за неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин до цього часу залишалися поза увагою дослідників.

Мета статті. На основі вивчених досліджень та публікацій було поставлено завдання – надати визначення і дослідити сутність відповідальності за неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин у господарському процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для того, щоб сформулювати поняття відповідальності за неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин у господарському процесі та дослідити її сутність, необхідно поступово рухатися від загальної теорії юридичної відповідальності до визначення саме господарсько-процесуальної відповідальності.

Щодо самого розуміння правової природи юридичної відповідальності єдиний підхід у колі дослідників досі відсутній. Більшість науковців поділяє три різні думки. Перші розглядають юридичну відповідальність винятково у негативному аспекті. Другі дотримуються концепції позитивної юридичної відповідальності. Треті ж говорять про юридичну відповідальність як цілісне правове явище з різними формами реалізації.

Такі теоретичні дебати призводять до невизначеності та нечіткості у напрямах вдосконалення чинного законодавства, адже формулювання, що використовуються під час законотворчої діяльності, завжди будуються на попередніх наукових напрацюваннях. На сьогоднішній день у нормативно-правових актах можна зустріти визначення відповідальності саме як наслідку вчиненого правопорушення (за поведінку в минулому), тобто її розуміння в ретроспективному аспекті.

Р.Л. Хачатуров та Д.О. Липинський у своїй монографії, присвяченій загальній теорії юридичної відповідальності, стверджують, що юридична відповідальність єдина і включає в себе відповідальність за майбутню поведінку (позитивну, добровільну відповідальність) та відповідальність за минулу протиправну поведінку (негативну, державно-примусову відповідальність) [1, с. 35].

І.В. Зелена говорить про те, що велика кількість науковців визначає юридичну відповідальність однобічно, не розкриваючи повністю при цьому багатоаспектності її змісту, а отже, і функціонального призначення. Так, розуміючи юридичну відповідальність винятково через категорію правопорушення, применшується її соціальна значущість, однак за умови визначення юридичної відповідальності лише крізь призму позитивного аспекту нівелюються її правовідновлювальна та охоронна функції, відбувається абсолютизація суб'єктивної сторони, робиться акцент на культурологічному аспекті [2, с. 14].

Юридична відповідальність як явище об'єктивного права – це передбачені санкціями норм права, забезпечені можливістю застосування державного примусу несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких відповідний суб'єкт права зазнає за вчинене правопорушення (порушення суб'єктивних прав) та які процесуально закріплені в передбаченому законодавством порядку.

Кожна галузь права має власну сукупність упорядкованих взаємоузгоджених норм права, що утворюють інститут юридичної відповідальності цієї галузі права [3, с. 32].

Р.Л. Хачатуров та Д.О. Липинський зазначають, що про самостійність виду юридичної відповідальності свідчить низка таких додаткових ознак: наявність кодифікованого нормативно-правового акта, що передбачає юридичну відповідальність; особливості процесуального здійснення юридичної відповідальності; наявність самостійного правопорушення (за своєю природою об'єкта правопорушення); вид встановлених державою несприятливих наслідків вчиненого діяння [1, с. 35].

Господарське процесуальне право – самостійна галузь права, що має свій кодифікований нормативно-правовий акт – Господарський процесуальний кодекс (далі – ГПК), який передбачає юридичну відповідальність за порушення господарсько-процесуальних норм, містить самостійний вид встановлених державою несприятливих наслідків вчиненого діяння і специфіку процесуального здійснення юридичної відповідальності.

Зміст процесуальної відповідальності походить від юридичної відповідальності, тож різні підходи до розуміння сутності такої відповідальності можна спостерігати і серед дослідників процесуальної відповідальності.

В.В. Григор'єва розглядає процесуальну відповідальність як вид юридичної відповідальності, що спрямована на утвердження законності та формування поважного ставлення до закону і суду, є інструментом здійснення завдань судочинства. Для вирішення практичних питань застосування заходів процесуальної відповідальності та їхньої дієвості виникає потреба формування та подальшого дослідження [4, с. 36].

О.Г. Осадча вважає, що процесуальну відповідальність можна визначити як необхідність діяти в інтересах правосуддя, використовуючи права і виконуючи обов'язок, а також обов'язок нести заходи правового впливу у випадку як несумлінного поводження, так і правопорушення. Характерна риса процесуальної відповідальності як виду юридичної відповідальності полягає в тому, що у даному випадку поняття процесуальної відповідальності містить у собі не тільки всі риси змісту інституту юридичної відповідальності, а також і типові риси юридичного процесу, що і визначає специфіку процесуальної відповідальності [5, с. 83].

Господарсько-процесуальна відповідальність, на думку О.П. Подцерковного, – це застосування органами судової влади до учасників господарського процесу за порушення вимог господарсько-процесуального законодавства передбачених законом заходів державного примусу, виражених у формі несприятливих наслідків як процесуального, так і матеріально-правового характеру [12, с. 178].

А.А. Первушина зазначає, що господарсько-процесуальна відповідальність як вид юридичної відповідальності – це застосування органами судової влади до учасників господарського процесу за порушення вимог господарсько-процесуального законодавства передбачених законом заходів державного примусу, виражених у формі

несприятливих наслідків як процесуального, так і матеріально-правового характеру [6, с. 326].

С.Ф. Афанасьєв визначає арбітражну процесуальну відповідальність як особливий різновид заходів процесуального примусу, що характеризується покладанням додаткового правового обтяження й осудженням суб'єкта процесуальних правовідносин, який винно вчинив дії (бездіяльність), що заподіюють шкоду порядку здійснення правосуддя з економічних спорів (або створюють загрозу заподіяння такої шкоди) і порушують заборонні норми процесуального права [14, с. 228].

М.І. Д'яченкова в цілому є противницею теорії позитивної відповідальності. Вона зазначає, що арбітражна процесуальна відповідальність насамперед зводиться до покарання правопорушника. Однак такому виду відповідальності, як несприятливі процесуальні наслідки, особливо притаманні превентивні функції, які полягають не лише в утриманні особи від здійснення повторних правопорушень, а й у запобіганні порушень норм арбітражного процесуального права з боку інших суб'єктів [7, с. 131].

А.В. Катрич, навпаки, дотримується теорії позитивної відповідальності та зазначає, що позитивна відповідальність у господарсько-процесуальному праві – це зобов'язання суб'єкта господарських процесуальних відносин виконувати свої процесуальні зобов'язання та використовувати надані йому процесуальні права. Позитивна відповідальність передбачена процесуальними нормами у вигляді дотримання окремих правил поведінки, які виражені у господарсько-процесуальному праві [8, с. 53].

Л.Д. Руденко вважає відповідальність у господарському судочинстві комплексним правовим інститутом, що забезпечується загрозою застосування заходів кримінальної, адміністративної, цивільної, дисциплінарної відповідальності. До відповідальності у господарському судочинстві, на думку науковця, доцільно віднести всі види відповідальності, що реалізуються у зв'язку зі здійсненням такого судочинства: кримінальну, адміністративну, дисциплінарну відповідальність суддів, адвокатів, прокурорів, цивільно-правову відповідальність. Заходи такої відповідальності можуть використовувати як нормативне джерело не лише ГПК, а й Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Господарський кодекс, Цивільний кодекс [9, с. 51].

ГПК України не оперує поняттями «господарська процесуальна відповідальність» або «процесуальна відповідальність», проте постановка питання про існування в господарському процесі подібного явища цілком закономірна. Процесуальні норми, як і будь-які правові норми, повинні бути забезпечені можливістю застосування заходів державного примусу на випадок їхнього порушення.

Господарсько-процесуальні норми можуть захищатися від порушень, зокрема за допомогою заходів відповідальності іншої галузевої приналежності (наприклад, свідок, який дав завідомо неправдиві показання в господарському процесі, підлягає притягненню до кримінальної відповідальності за статтею 384 Кримінального кодексу України [10]), однак це не виключає існування і самостійних заходів процесуальної відповідальності.

Той факт, що ГПК України не використовує термін «процесуальна відповідальність», сам по собі не свідчить про юридичну відсутність господарської процесуальної відповідальності як такої. Як вірно зазначає Н.В. Іванюта, у господарському процесуальному праві питання наявності господарської процесуальної відповідальності є дискусійним і неоднозначним. Одні автори визнають її самостійність та до її змісту включають всі діяння учасників судочинства, які підпадають під вплив так званих «негативних» процесуальних норм, що мають у собі елементи державного примусу, в результаті чого наступають чи можуть наступити несприятливі наслідки. Інші – юридичну відповідальність і державний примус визнають поняттями, тісно пов'язаними між собою, але не вважають їх тотожними [11, с. 40].

О.П. Подцерковний вважає, що прямим підтвердженням існування галузевої процесуальної відповідальності є комплекс заходів, які не мають аналогів у матеріальних галузях права. Деякі з цих заходів регламентують доказову діяльність сторін, спонукаючи їх до наполегливого доведення своєї позиції [12, с. 178].

ГПК України передбачає розгорнуту систему заходів відповідальності, а також інших заходів процесуального примусу, які не є заходами відповідальності в чистому вигляді.

Традиційно в процесуальній науці вважається, що санкції – це встановлені в нормах процесуального права наслідки, які настають за умови їхнього недодержання та порушення. Їх поділяють на заходи захисту (наприклад, відмова у прийнятті заяви до провадження суду, залишення заяви без руху, попередження) і заходи відповідальності (стягнення судових витрат і збитків, примусовий привід, видалення із залу судового засідання тощо) [13, с. 16].

С.Ф. Афанасьєв вважає, що примусові заходи в арбітражному процесі не вичерпуються лише заходами процесуальної відповідальності – існує велика кількість заходів, які не можна віднести до заходів відповідальності, незважаючи на їхній примусовий характер. В теорії права для позначення примусових заходів, які не мають характеру відповідальності, використовується термін «заходи захисту» [14, с. 228].

Їх розмежування з заходами відповідальності ґрунтується, по-перше, на підставі застосування (заходи відповідальності настають за вчинення правопорушення за наявності вини, а заходи захисту можуть застосовуватися незалежно від винуватості і складу правопорушення); по-друге, за функціональним призначенням (заходи захисту спрямовані на забезпечення недоторканності прав і ліквідацію наслідків порушення, а заходи відповідальності – на покарання винних і попередження правопорушень).

Владний характер процесуальних відносин надає багатьом процесуальним діям, що вчиняються господарським судом, примусових ознак, у зв'язку з чим межа між діями, функціонально орієнтованими на захист від правопорушень, та іншими діями певним чином зникає.

О.П. Світличний визначає заходи процесуального примусу як процесуальні дії, що вчиняються судом за наявності підстав і у випадках, передбачених господарсько-процесуальним законом, з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених прав та процесуальних обов'язків [15, с. 143]. В.І. Бобрик процесуальним примусом називає фізичний або моральний (психологічний) вплив держави в особі суду на суб'єктів судового процесу (учасників процесу й інших осіб, присутніх у залі судового засідання) з метою забезпечення їхньої належної поведінки під час розгляду справи, який за допомогою встановлених законом правообмежень здійснюється безпосередньо судом або за його дорученням іншими уповноваженими органами державної влади під час розгляду цивільної справи у випадках, коли авторитету закону та суду, а також переконання в необхідності виконання нормативних приписів не досить [13, с. 17].

В.М. Чернега пропонує вважати заходами процесуального примусу закріплені в нормах господарського процесуального права процесуальні дії, що вчиняються судом у спеціально встановленому порядку в разі невиконання учасниками судового процесу та іншими присутніми у судовому засіданні встановлених у суді правил, недобросовісного виконання процесуальних обов'язків, зловживання процесуальними правами, протиправного перешкоджання у здійсненні господарського судочинства [16, с. 183].

О.В. Рожнов зазначає, що правовий примус – складне за своєю структурою явище, яке об'єднує заходи юридичної відповідальності та заходи захисту (відновлення) правопорядку. Юридична відповідальність полягає у застосуванні заходів правового примусу до правопорушників з метою покарання особи, яка вчинила правопорушення. Заходи захисту (відновлення) правопорядку – це різновид правового примусу, який застосовується для поновлення нормального стану правовідносин за допомогою спонукання суб'єктів права до виконання тих чи інших обов'язків. Отже, юридична відповідальність від заходів захисту відрізняється: а) спрямованістю (відповідальність спрямована передусім на порушника, а захист права – більше на уповноваженого); б) підставами застосування – відповідальність настає лише за наявності правопорушення (винне, осудне діяння, яке завдає шкоду суспільству), захист права допускається і в силу об'єктивно протиправного діяння, а в деяких випадках – і за відсутності протиправності; в) функціями (функція юридичної відповідальності – штрафна, карна), функція заходів захисту зводиться до забезпечення виконання юридичного обов'язку; г) способами впливу на поведінку суб'єктів права (відповідальність завжди передбачає морально-психологічне перетворення особи та пов'язана з осудом правопорушника, спричиненням певних позбавлень) [17, с. 188].

Відповідно до статті 131 ГПК України заходами процесуального примусу є процесуальні дії, що вчиняються судом у визначених випадках з метою спонукання відповідних осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства. Заходи процесуального примусу застосовуються судом через постановлення ухвали [18].

Нагадаємо, що інститут заходів процесуального примусу був чітко виокремлений та названий у ГПК України лише у чинній його редакції, що однозначно можна вважати одним із позитивних досягнень процесу реформування процесуальних кодексів.

У разі неподання доказів, що витребувані судом відповідною ухвалою про витребування або забезпечення доказів, без поважних причин або без повідомлення причин їхнього неподання, залежно від того, яка особа ухиляється від їхнього подання, а також яке значення мають ці докази, суд може:

– застосувати до відповідної особи заходи процесуального примусу;

– визнати обставину, для з'ясування якої витребувався доказ;

– відмовити у визнанні обставини, для з'ясування якої витребувався доказ;

– розглянути справу за наявними в ній доказами;

– залишити позовну заяву без розгляду в разі неподання витребуваних доказів позивачем.

У разі неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин суд застосовує до відповідної особи заходи процесуального примусу, передбачені ГПК України [18].

Із передбачених статтею 131 ГПК України заходів процесуального примусу за неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин можуть застосовуватися такі заходи, як тимчасове вилучення доказів для дослідження судом та штраф.

Тимчасове вилучення доказів є превентивним процесуальним заходом оперативного реагування суду на дії, які протиправно перешкоджають здійсненню господарського судочинства, тоді як стягнення штрафу є формою господарської процесуальної відповідальності.

Дослідивши всі вищезазначені підходи та тлумачення господарсько-процесуальної відповідальності, найбільш повним і точним визначенням відповідальності за неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин у господарському процесі є наступне: це передбачені санкціями господарсько-процесуальних норм несприятливі наслідки майнового чи організаційного характеру, яких сторона по справі зазнає у випадках як несумлінної поведінки, так і скоєного правопорушення, що спрямовані на утвердження законності і формування поважного ставлення до закону та суду і є інструментом здійснення завдань судочинства.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що чинна редакція ГПК України є більш прогресивною з позиції систематизації засобів впливу на учасників процесу, які недобросовісно виконують процесуальні обов'язки, зловживають правами та перешкоджають здійсненню судочинства. Однак до цього часу залишаються неврегульованими окремі моменти, пов'язані із застосуванням відповідальності за неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин в господарському процесі. Зокрема, нагальним є питання закріплення господарсько-процесуальної відповідальності як інституту в ГПК України. Формування і застосування такого інституту спонукає учасників процесу дотримуватися процесуальних норм, що зумовить підвищення якості правосуддя та швидкості розгляду справ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности : монография. Санкт-Петербург : Юридический центр «Пресс», 2007. 950 с.

2. Зелена І.В. Юридична відповідальність: підходи до розуміння. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 10–15.

3. Калєніченко Л.І. Юридична відповідальність як явище об'єктивного права. *Право і безпека.* 2016. № 2 (61). С. 31–37.

4. Григор'єва В.В. Правова природа відповідальності у господарському процесі. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2012. № 12. С. 33–36.

5. Осадча О.Г. Процесуальна відповідальність в системі юридичної відповідальності. Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць / редкол. С.В. Ківалов та ін.; відп. за вип. Ю.М. Оборотов. Одеса : Юридична література, 2006. Вип. 29. 364 с.

6. Первушина А.А. Відповідальність сторін як учасників господарського процесу. *Evropsky politicky a pravni diskurz.* 2015. Sv. 2. Vyd. 1. С. 325–330.

7. Дьяченкова М.И. Понятие и сущность арбитражной процессуальной ответственности. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2012. № 6 (89). С. 128–132.

8. Катрич А.В. Позитивна відповідальність у господарсько-процесуальному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 51–54.

9. Руденко Л.Д. До питання про відповідальність у господарському судочинстві. *Правові горизонти*. 2020. Вип. 21 (34). С. 47–51.

10. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / *Сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

11. Іванюта Н.В. Юридична відповідальність як складова охоронної функції господарського процесуального права. *Правовий часопис Донбасу.* 2018. № 2 (63). С. 40–44.

12. Господарське процесуальне право : підручник / О.П. Подцерковний та ін. ; за ред. О.П. Подцерковного, М.Ю. Картузова. Харків : Одіссей, 2012. 400 с.

13. Бобрик В.І. Заходи процесуального примусу: порівняльно-правовий аналіз у різних видах цивілістичного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 10 (226). С. 16–22.

14. Арбитражное процессуальное право в 2 ч. Часть 1 : учебник для бакалавриата и магистратуры / С.Ф. Афанасьев и др. ; под ред. С.Ф. Афанасьева, И.Ю. Захарьящевой. Москва : Издательство Юрайт, 2019. 399 с.

15. Господарський процес : підручник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. / О.П. Світличний. Київ : НУБіП України, 2018. 342 с.

16. Чернега В.М. Заходи процесуального примусу в господарському процесуальному праві. *Правове регулювання економіки.* 2018. № 17. С. 180–189.

17. Рожнов О.В. Тимчасове вилучення доказів для дослідження судом. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія* «Право». 2013. № 16. С. 187–191.

18. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII (редакція від 5 грудня 2017 р.) / *Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12.

ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.15421/392155

Погорєлова О. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДО ПИТАННЯ ДИСКУРСУ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГІДНОЇ ПРАЦІ У ВИМІРІ СУЧАСНОЇ ДОКТРИНИ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

ON THE QUESTION OF THE DISCOURSE ON ENSURING DECENT WORK IN THE DIMENSION OF THE MODERN DOCTRINE OF LABOR LAW OF UKRAINE

У статті досліджена проблематика впровадження та правового забезпечення гідної праці у вимірі сучасної доктрини трудового права. Автором обґрунтована необхідність продовження дослідження забезпечення гідної праці в Україні в історіографічному та праксеологічному дискурсах з метою визначення закономірностей і тенденцій, наявних та потенційних потреб подальшого розвитку сфери забезпечення гідних умов праці як в Україні, так і в світі.

Мета дослідження полягає у висвітленні етапів впровадження та правового забезпечення концепції гідної праці в Україні, виявленні проблем доктринального і законодавчого характеру в забезпеченні гідних умов праці під впливом глобалізації та розробці пропозицій щодо удосконалення правового механізму забезпечення зазначених умов праці у світлі Програми гідної праці Міжнародної організації праці для України.

Аргументовано, що висвітлення п'яти етапів впровадження та правового забезпечення концепції гідної праці в Україні через втілення в життя декількох Програм гідної праці Міжнародної організації праці для України, починаючи з 2006 року до теперішнього часу, дозволяє дослідити в історіографічному та теоретико-праксеологічному дискурсі покрокову інституалізацію концепції гідної праці в науці трудового права.

Аналіз великої частини законодавства про зайнятість і працевлаштування, професійну освіту і підготовку, оплату праці, заборону дискримінації, безпеку праці, соціальний захист і соціальний діалог, аналіз спеціальної літератури в сфері гідної праці дозволили виявити декілька проблем доктринального і законодавчого характеру в забезпеченні гідних умов праці (перманентна рекодифікація трудового законодавства не дозволяє встановити нові пріоритети та завдання для трудового права у світлі ідеї гідної праці, часта зміна урядів не дозволяє або розпочати широкомасштабні реформи (щодо системи оплати праці, щодо професійної освіти і підготовки), або ефективно їх завершити (щодо системи органів у сфері зайнятості та працевлаштування, системи управління охороною праці тощо).

Перспективними напрямами подальших досліджень проблематики забезпечення гідної праці у вимірі сучасної доктрини трудового права України є удосконалення правового регулювання гідної праці на базі сучасної методики дискурс-аналізу.

Ключові слова: *Програма гідної праці, доктрина трудового права, концепція гідної праці, соціальна справедливість, соціальний діалог.*

The article examines the problems of implementation and legal support of decent work in the dimension of modern doctrine of labor law. The author substantiates the need to continue the study of decent work in Ukraine in historical and praxeological discourses in order to identify patterns and trends, existing and potential needs for further development of decent work in Ukraine and in the world.

The purpose of the study is to highlight the stages of implementation and legal support of the concept of decent work in Ukraine, identify doctrinal and legislative problems in ensuring decent working conditions under the influence of globalization and develop proposals to improve the legal mechanism for ensuring these working conditions in the light of the ILO's Decent Work Agenda for Ukraine.

© Погорєлова О. С., 2021

The article argues that the coverage of the five stages of implementation and legal support of the concept of decent work in Ukraine through the implementation of several ILO's Decent Work Agendas for Ukraine starting from 2006 to the present, allows to explore in historical and theoretical-praxeological discourse step-by-step institutionalization of the concept of decent work in the science of labor law.

Analysis of a large array of legislation on employment, vocational education and training, wages, non-discrimination, occupational safety, social protection and social dialogue, special literature in the field of decent work revealed several problems of doctrinal and legislative nature in ensuring decent working conditions (Permanent recoding of labor law does not allow for new priorities and tasks for labor law in the light of the idea of decent work, frequent change of government does not allow either to start large-scale reforms (concerning the pay system, vocational education and training) or to complete them effectively in the field of employment, labor protection management systems, etc.)

Promising areas of further research on the issue of decent work in the dimension of the modern doctrine of labor law of Ukraine are to improve the legal regulation of decent work on the basis of modern methods of discourse analysis.

Key words: *Decent Work Agenda for the country, doctrine of labor law, concept of decent work, social justice, social dialogue.*

Постановка проблеми. У далекому 1919 році ідея соціальної справедливості стала каталізатором об'єднання зусиль урядів країн, роботодавців і працівників з метою утворення Міжнародної організації праці (далі – МОП), беручи до уваги, що існують умови праці, які тягнуть за собою несправедливість та злидні для великої кількості людей, котрі породжують таке невдоволення, яке наражає на небезпеку мир і злагоду в усьому світі; і зважаючи на нагальну потребу поліпшення цих умов. Україна як держава-член МОП з 1954 року активно підтримує стратегічні цілі цієї відомої міжурядової організації, які впродовж часу дещо змінювалися в міру поглиблення глобалізації світової економіки.

Сьогодні ідея соціальної справедливості не лише впливає на соціальну політику держав світу через концепцію гідної праці та діяльність МОП, а є аксіологічною цінністю та найбільш важливою гуманістичною основою трудового права на доктринальному рівні.

Серед стратегічних цілей МОП, які впливають на розвиток сучасної доктрини трудового права та безпосередньо пов'язані з концепцією гідної праці, розробленою і запропонованою світу цією наднаціональною організацією наприкінці 90-х років минулого століття, необхідно виокремити такі: 1) сприяння реалізації основоположних принципів і прав у сфері праці; 2) створення більш широких можливостей для працівників з метою забезпечення гідної зайнятості та отримання належної заробітної плати; 3) підвищення ефективності соціального захисту для всіх верств населення; 4) зміцнення трипартизму та соціального діалогу. Зазначені цілі МОП обумовлюють ключові критерії гідної праці, якщо розглядати саму гідну працю як концепцію моделі ідеальних трудових відносин [1, с. 6], та задекларовані в положеннях її Статуту від 28 червня 1919 року, Філадельфійської Декларації МОП від 10 травня 1944 року, Декларації МОП про основоположні принципи і права у сфері праці від 18 червня 1998 року, Декларації МОП про соціальну справедливість в цілях справедливої глобалізації від 10 червня 2008 року, Декларації століття МОП про майбутнє сфери праці від 21 червня 2019 року.

Щодо двох зазначених Декларацій МОП від 1998 та 2008 років, які офіційно закріпили концепцію гідної праці, то на основі їхніх положень зазначеною інституцією було створено Програму гідної праці МОП, яка передбачає стратегічні заходи впровадження основних компонентів гідної праці в усіх країнах світу [2, с. 540]. На базі вказаної загальної Програми ця інституція розробила Програму гідної праці МОП для країни, згідно з якою передбачається фінансова і технічна допомога від розвинутих країн-донорів країні, що розвивається і котра впроваджує цю Програму під контролем МОП за пріоритетними напрямами, які корелюються із базовими складниками гідної праці [3].

З 2006 року наша держава стала тісно співпрацювати з МОП за Програмою гідної праці саме для України. Зазначене суттєво вплинуло і на розвиток вітчизняної доктрини трудового права. На базі численних всебічних досліджень концепції гідної праці та її впливу на реформування трудового законодавства вченими трудового права за останні три десятиліття напрацьовані теоретичні положення парадигми правового регулювання гідної праці, механізму її правового забезпечення тощо. Ці напрацювання поступово акумулюються у важливу систему знань,

яка наразі удосконалює і суть, і зміст доктрини трудового права, що відповідає сучасним реаліям трудового життя. Проте значний розвиток доктрини трудового права в Україні за вказаним напрямом, на жаль, не досить впливає на світогляд і волевиявлення законотворця щодо осучаснення трудового законодавства на базі теоретичних положень нового вчення про гідну працю.

Наразі існує необхідність у продовженні дослідження забезпечення гідної праці в Україні в історіографічному та праксеологічному дискурсах у вимірі доктрини трудового права з метою визначення закономірностей і тенденцій, наявних та потенційних потреб подальшого розвитку сфери забезпечення гідних умов праці як в Україні, так і в світі.

Всебічним дослідженням концепції гідної праці з погляду теорії правового аутопоезису були присвячені наукові праці багатьох вітчизняних правознавців: О.Д. Гостюка [4], В.В. Жернакова [5], Ю.Ю. Івчук [6], Г.А. Капліної [7], Т.А. Коляди [8], І.В. Лагутіної [9], І.С. Сахарук [10], Г.І. Чанишевої [11], Р.І. Шабанова [12], Т.М. Юзько [13].

Серед останніх наукових доробків слід виокремити монографічні праці М.В. Панченко «Теорія забезпечення гідної праці державних службовців України» (2019 рік) [14], Л.П. Амелічевої «Теоретичні та аксіологічні засади правового регулювання гідної праці в сучасних умовах державотворення» (2018 рік) [15], в яких суттєво розвинулися загальнотеоретичні положення щодо правового забезпечення та захисту права людини на гідну працю. Необхідно також відзначити і монографію О.Г. Середи «Державно-правовий механізм захисту прав працівників в умовах інтеграції України до Європейського Союзу: теорія та практика» [16], в якій визначалися теоретико-правові засади системного підходу як підґрунтя формування правового аутопоезису, а також правовий аутопоезис як методологічний фактор формування захисту прав працівників. На думку вченої, концепція правового аутопоезису є відповіддю на складноструктуровані проблемні питання правової дійсності сьогодення, а сучасний світ потребує нового образу мислення, нової раціональності, яка відповідає постійній динаміці системи права, що безперервно змінюється та ускладнюється [17, с. 44]. Проведення цього дослідження за допомогою інструментарію концепції правового аутопоезису є прогресивним і неординарним кроком у розвитку доктрини трудового права на сучасному етапі її становлення.

Водночас складність проблематики впровадження концепції гідної праці саме в Україні не досліджувалася в історіографічному та теоретико-праксеологічному дискурсах, що обумовлює необхідність й актуальність обраної теми.

Мета дослідження полягає у висвітленні етапів впровадження та правового забезпечення концепції гідної праці в Україні, виявленні проблем доктринального і законодавчого характеру в забезпеченні гідних умов праці під впливом глобалізації та розробці пропозицій щодо удосконалення правового механізму забезпечення вказаних умов праці у світлі Програми гідної праці МОП для України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історіографічний та теоретико-праксеологічний дискурси інституалізації і правового забезпечення концепції гідної праці в контексті сучасної доктрини трудового права та у світлі концепції правового аутопоезису України необхідно дослідити з 2006 року, року запровадження першої Програми гідної праці МОП для України, і по теперішній час, коли набула чинності вже п'ята така програма. На наш погляд, враховуючи те, що кожна вказана програма мала свій характерний вплив на інституалізацію зазначеної концепції в нашій державі, слушно дослідити саме п'ять етапів впровадження та правового забезпечення Програми гідної праці в Україні за участю МОП як спеціалізованої структури ООН і країн-донорів.

На першому етапі впровадження та правового забезпечення концепції гідної праці (2006–2007 роки) в основу першої Програми гідної праці МОП для України на 2006–2007 роки закладалася Рамкова програма допомоги ООН для України (United Nations Development Assistance Framework (UNDAF)) [18]. Незалежне оцінювання впровадження цієї програми в Україні показало, що і національні тристоронні партнери, і міжнародні партнери підтвердили адекватність присутності МОП в Україні, а також свій інтерес до її діяльності у багатьох сферах (сприяння зайнятості, викорінення дитячої праці та запобігання торгівлі людьми, реформування системи соціального

забезпечення, запобігання поширення ВІЛ/СНІДу у сфері праці, посилення превентивної культури охорони праці, сприяння реалізації основоположних принципів та прав у сфері праці) [19].

Однак не всі вчені погоджуються з таким форматом першої Програми гідної праці МОП для України. Ю.О. Чалюк наполягає, що впродовж 2006–2007 років МОП і Україна саме розроблювали проєкт першої Програми гідної праці МОП для України. Зазначену ж Рамкову програму допомоги ООН науковець вважає такою, що лише передувала справжній першій Програмі гідної праці МОП для України [19].

Позиція Ю.О. Чалюк видається не зовсім правильною, адже у 2006 році система ООН в Україні серед 12 міжнародних організацій, агенцій та інституцій включала і МОП, яка активно співпрацювала з Урядом України в межах Рамкової програми допомоги ООН для України з урахуванням положень Декларації Тисячоліття ООН від 8 вересня 2000 року (або Цілей Розвитку Тисячоліття (далі – ЦРТ)). Деякі з ЦРТ мали безпосереднє відношення до таких основних складників гідної праці, як гендерна рівність у світі праці, заборона праці дітей, посилення трудових гарантій хворих на СНІД та ВІЧ-інфікованих працівників тощо).

Насамперед слід зауважити, що впровадження першої специфічної Програми гідної праці МОП для України активізувало зусилля щодо отримання даних (індикаторів) для подальшого впровадження ЦРТ та посилення основних компонентів гідної праці в нашій державі. Проведений моніторинг у межах цієї Програми за допомогою окремих індикаторів у світі праці змусив фахівців ООН і МОП звернути увагу на необхідність зміцнення статистичного потенціалу і вдосконалення методологій статистичного обліку та інформаційних систем як на національному, так і на міжнародному рівнях. Згодом це призвело до появи більш повних і якісних даних водночас із поліпшенням координованості роботи в межах національних статистичних систем і створенням нових методологій статистичного обліку [20, с. 10], зокрема і в сфері праці в Україні.

На державному рівні в нашій країні реалізовувалися в цей період Стратегія подолання бідності від 15 серпня 2001 року, Комплексна програма забезпечення реалізації цієї стратегії від 21 грудня 2001 року, щорічні затверджені урядом плани заходів, спрямовані на подолання бідності, розроблялися та виконувалися регіональні програми подолання бідності. Метою ухвалення всіх цих документів на той час було зменшення масштабів бідності, підвищення рівня життя населення, а також надання заходам з подолання бідності в умовах ринкової економіки упереджувального характеру.

Позитивним кроком уперед у світлі концепції гідної праці стала ратифікація Україною Європейської соціальної хартії (переглянутої). Ця подія свідчила про намагання нашої держави наблизити соціальні стандарти, зокрема у сфері праці та соціального захисту, до європейських тощо.

На другому етапі впровадження та правового забезпечення концепції гідної праці в Україні (2008–2011 роки) Міністерство праці та соціальної політики України і МОП підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо Програми гідної праці на 2008–2011 роки від 9 червня 2008 року [21]. Вперше цими суб'єктами було розроблено окремий офіційний документ міжнародної співпраці, основною метою якого стало сприяння гідній праці й як фактору продуктивності, й як ключовому елементу розвитку соціальної та трудової сфер в Україні. Програма визначала основні цілі та очікувані результати спільних заходів, які мали реалізовуватися МОП спільно з її тристоронніми партнерами в Україні.

Програма гідної праці МОП для України на 2008–2011 роки стала продовженням попередньої роботи із заохочення принципів гідної праці в Україні на основі тристороннього соціального діалогу, збалансованого підходу в політиці, поєднання економічного зростання і гідної зайнятості з соціальним розвитком та поліпшеними стандартами життя чоловіків і жінок [21]. Зазначена Програма базувалася на трьох пріоритетах, спрямованих на: 1) зміцнення спроможності урядових установ та соціальних партнерів покращувати управління ринком праці; 2) вдосконалення формулювання політики зайнятості, сприяння рівним можливостям на ринку праці; 3) підвищення ефективності політики соціального захисту з приділенням особливої уваги вразливим групам працівників. Ці пріоритети були взаємопов'язані та поєднували вже різні аспекти гідної праці.

Дотримуючись мети Програми, Україна у 2009 році ратифікувала Конвенцію про права осіб з інвалідністю і Факультативний протокол до неї (2006 рік), попередньо удосконалюючи зміст законодавства у сфері прав осіб з інвалідністю. Також кардинально оновився зміст Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 21 березня 1991 року № 875-XII, був прийнятий Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» від 6 жовтня 2005 року № 2961-IV тощо. Зазначене свідчило, що Україна докладала багато зусиль, щоб стати країною з інклюзивним ринком праці.

На цьому етапі Україна забезпечила належний розвиток правової та інституційної бази, яка дала соціальним партнерам змогу брати активну участь у тристоронніх і двосторонніх переговорах, консультаціях і координації дій з широкого кола питань, а також укладати колективні договори та угоди. Так, було ухвалено базовий Закон України «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 року № 2862-VI, на який вже давно чекали багато національних тристоронніх партнерів і міжнародних організацій. Хоча деякі профспілки критично поставилися до критеріїв репрезентативності, встановлених цим законом, проте національна і міжгалузеві, територіальні тристоронні соціально-економічні ради поступово почали проводити регулярні засідання, що ставало міцною платформою для вирішення тристоронніми партнерами різних соціально-економічних питань. Новий закон посилив роль цих тристоронніх інституцій.

Позитивним кроком на шляху впровадження ідей гідної праці на цьому етапі стала ратифікація Україною у 2011 році Конвенції МОП 1981 року про безпеку й гігієну праці та виробниче середовище № 155. Відповідно до ст. 4 цього документа кожна держава-член з урахуванням національних умов і практики та після консультації з найбільш представницькими організаціями роботодавців і працівників розробляє, здійснює та періодично переглядає погоджену національну політику в галузі безпеки й гігієни праці та виробничого середовища. Мета цієї політики – запобігати нещасним випадкам і заподіянню шкоди здоров'ю, що виникають унаслідок роботи, пов'язані з нею або в ході неї, мінімізуючи причини небезпек, притаманних виробничому середовищу, настільки, наскільки це є обґрунтовано практично можливим. Отже, ратифікація цього документа нарешті наблизила Україну до реформування системи управління охорони праці – переходу на ризикоорієнтований підхід менеджменту у вказаній сфері.

Через необхідність стримувати дефіцит державного бюджету після світової фінансової кризи 2008–2009 років український уряд розглянув питання реформ у сфері соціального забезпечення. У 2011 році законодавець ухвалив Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» від 8 липня 2011 року № 3668-VI (який набрав чинності 1 жовтня 2011 року). Цей закон передбачав, зокрема, поступове підвищення пенсійного віку для жінок до 60 років до 2021 року та впровадження обов'язкової накопичувальної пенсійної системи з індивідуальними рахунками [22]. Ухвалення цього закону мало б відновити за допомогою пенсійної реформи довгострокову сталість пенсійної системи та довіру до неї з боку основних зацікавлених сторін, змусило б цю систему виконувати свою головну функцію, а саме гарантувати належні доходи осіб похилого віку, людей з інвалідністю та осіб, які втратили годувальника.

На нашу думку, запровадження на цьому етапі на законодавчому рівні соціально-резонансної пенсійної реформи в Україні, з одного боку, було прогресивним лише з погляду гендерної рівності (щодо поступового зрівняння пенсійного віку чоловіків і жінок) та економії коштів Пенсійного фонду України на перспективу, а, з іншого – таким, що все ж погіршувало економічне становище всіх майбутніх пенсіонерів у зв'язку зі збільшенням мінімального показника страхового стажу (з 5 до 15 років) та жінок-майбутніх пенсіонерів через відтермінування їхнього виходу на пенсію.

На третьому етапі впровадження та правового забезпечення концепції гідної праці в Україні (2012–2015 роки) Міністерство праці та соціальної політики України та МОП вже вдруге 12 червня 2012 року підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо Програми гідної праці на 2012–2015 роки [23]. У цій Програмі була запропонована політика глибоких реформ і систематичної модернізації країни, які охоплю-

вали усі сфери суспільного життя та всі напрями соціально-економічного розвитку, адже її метою було підтримання макроекономічної стабільності високого рівня й якості життя українців та досягнення визнання країнами Великої двадцятки України як сучасної держави з конкурентоспроможною економікою XXI століття, що втілює європейську практику. Вона передбачала забезпечення сталого економічного зростання і створення нових робочих місць.

Унікальність цієї Програми полягала ще й в тому, що в ній були враховані заходи, передбачені міжнародною програмою дій – Рамковою програмою партнерства Уряду України з ООН на 2012–2016 роки [24], які належали до чотирьох потенційних сфер партнерства: сталого економічного зростання і подолання бідності; соціального розвитку; врядування; охорони навколишнього середовища і зміни клімату. Така узгодженість заходів дозволила розширити коло пріоритетних напрямів співробітництва у сфері забезпечення гідної праці в нашій державі, тобто вийти за межі Програми гідної праці для України на 2012–2015 роки.

У межах всеосяжної теми «Гідна праця для всіх» МОП у період з 2012 по 2015 роки зосередилась у своїй роботі в Україні на трьох пріоритетах програми для країни, що слід розглядати як довгострокові цілі, а саме: 1) зміцнення інституцій соціального діалогу з метою посилення їхньої участі в управлінні ринком праці; 2) заохочення гідної праці та покращення спроможності української робочої сили щодо працевлаштування; 3) удосконалення систем соціального захисту [22].

На цьому етапі впровадження Програми гідної праці для України відбувалося на фоні довготривалих структурних проблем у нашій країні, таких як слабке економічне зростання і низькі темпи створення робочих місць, заборгованість із заробітної плати, велика частка неформальної економіки та неформальної зайнятості, слабке управління ринком праці та обтяжливе регулювання. Зазначені проблеми ускладнилися ще новими викликами та загрозами, що наразі постали перед Україною після докорінних політичних змін, пов'язаних із Революцією Гідності 2013–2014 років (або Євромайданом), – анексією Криму та збройним конфліктом у Донецькій і Луганській областях.

Отже, на третьому етапі впровадження та правового забезпечення концепції гідної праці в Україні в його першій половині (2012–2013 роки) продовжували поширюватись посткризові заходи для відновлення економіки, для збільшення доходів громадян, насамперед тих, хто працює, за допомогою нових правових інструментів соціального діалогу, удосконалених систем загальнообов'язкового державного соціального страхування, появи нових інституцій у сфері соціального діалогу на базі Закону України «Про соціальний діалог України» тощо. Проте у другій половині (2014–2016 роки) цього етапу значно уповільнилося впровадження Програми гідної праці через військово-політичні причини, перенаправлення фінансових коштів із соціально-трудової сфери у сферу національної безпеки.

Однак ратифікація Україною таких важливих міжнародних стандартів праці, як Конвенція МОП про мінімальні рівні соціального забезпечення № 102, Конвенція МОП про основні цілі та норми соціальної політики № 117, і долучення України до Європейського кодексу соціального забезпечення шляхом його підписання є безсумнівними кроками уперед у просуванні ідеї гідної праці в нашій країні на третьому етапі.

Четвертий етап впровадження та правового забезпечення концепції гідної праці в Україні (2016–2019 роки) характеризувався подвійним викликом: забутою війною та незавершеними соціально-економічними перетвореннями в країні, перманентним реформуванням трудового законодавства, не досить ефективною боротьбою з корупцією, яка поступово «роз'їдала» трудові відносини.

Суворі політичні, соціальні, економічні та безпекові виклики, включаючи війну на Сході України та анексію Криму, призвели до різкого зниження обсягу національного доходу в 2014–2015 роках (ВВП знизився на 16%) та внутрішнього переміщення 1,7 млн осіб. Країна мала найнижчий дохід на душу населення в Європі, зокрема ВВП на душу населення складав 20% від середнього рівня в ЄС 28% (ОЕСР, 2018 рік) [26].

Чергова Програма гідної праці для України на 2016–2019 роки включно з її пріоритетами й результатами була погоджена за підсумками масштабного процесу тристоронніх консульта-

цій з партнерами МОП в Україні. Інакше кажучи, Міністерство соціальної політики України, репрезентативні всеукраїнські об'єднання організацій роботодавців, репрезентативні всеукраїнські об'єднання профспілок та МОП, представлена Міжнародним бюро праці, висловили бажання співпрацювати з метою просування та сприяння забезпеченню гідної праці в Україні і підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо реалізації Програми гідної праці МОП для України на період 2016–2019 років від 7 квітня 2016 року [25]. Пріоритетними напрямами цієї Програми визначені такі: сприяння зайнятості та розвитку сталих підприємств задля стабільності і зростання; сприяння ефективному соціальному діалогу; покращення соціального захисту й умов праці.

Слід відзначити декілька важливих подій на цьому етапі, які відбулися завдяки співпраці Уряду України та соціальних партнерів на національному рівні, а саме: ухвалення Концепції реформування системи управління охороною праці в Україні та затвердження плану заходів щодо її реалізації від 12 грудня 2018 року, оновлення Стратегії подолання бідності від 16 березня 2016 року, ратифікація Конвенції МОП № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення від 4 червня 1952 року тощо. Проте у 2009 році Уряд, прагнучи удосконалити правове регулювання індивідуальних трудових відносин, формалізувати незадекларовану працю, підвищити ефективність пенсійного забезпечення, на жаль, почав практику відходу від тристоронніх консультацій із соціальними партнерами на національному рівні, розроблюючи Закон України «Про працю» від 28 грудня 2019 року (реєстр. № 2708), чим викликав невдоволення представників МОП, профспілок та об'єднань роботодавців.

На п'ятому етапі впровадження та правового забезпечення концепції гідної праці (2020 рік – теперішній час) нова Програма гідної праці для України на 2020–2024 роки [26] стала результатом тристоронніх консультацій щодо підтримки МОП в Україні. На семінарі з планування, який пройшов у Києві у грудні 2019 року, було досягнуто консенсусу щодо програми, спрямованої на створення робочих місць, розширення соціального захисту, гарантування прав у сфері праці та сприяння соціальному діалогу як ключових складників економічної і соціальної політики. Водночас нова Програма гідної праці буде підтримувати національні пріоритети розвитку, визначені у Порядку денному у сфері сталого розвитку до 2030 року (Цілях сталого розвитку, або ЦСР), Рамковій програмі партнерства між Урядом України та ООН (РПП), Угоді про асоціацію між Україною та ЄС, Угоді про вільну торгівлю між Канадою та Україною (CUFTA), Генеральній угоді про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні на 2019–2021 роки.

Проєкт нової Програми гідної праці для України було розроблено до початку пандемії COVID-19 і доопрацьовано під час карантину навесні та на початку літа 2020 року. Ця глобальна криза спричинила численні побічні ефекти з точки зору попиту та пропозиції, які є відчутними в усіх сферах економіки.

Упродовж 2020–2021 років Урядом України разом із соціальними партнерами за підтримкою МОП у сфері інклюзивної і продуктивної зайнятості та професійної освіти і підготовки були розроблені декілька важливих документів стратегічного характеру, зокрема Національна стратегія зі створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, затверджена Урядом 14 квітня 2021 року. Мета цієї Стратегії полягає у створенні безперешкодного середовища для всіх верств населення, забезпеченні рівних можливостей кожній людині для реалізації своїх прав, отримання послуг нарівні з іншими шляхом інтегрування фізичної, інформаційної, цифрової, соціальної та громадянської, економічної та освітньої безбар'єрності до всіх сфер державної політики. Отже, на нашу думку, реалізація цієї Стратегії дозволить значно підвищити рівень умов праці як у сфері зайнятості, так і у професійному навчанні громадян.

Також була схвалена Концепція реформування системи оплати праці державних службовців та затверджений план заходів з її реалізації від 27 травня 2020 року. В цій Концепції передбачаються: встановлення конкурентоспроможного рівня заробітної плати; підвищення прозорості, передбачуваності та справедливості заробітної плати; посилення ролі

сталої частки (посадового окладу) в структурі заробітної плати державних службовців.

У контексті цього дослідження слід зазначити, що за цей період був розроблений проєкт Стратегії розвитку професійної (професійно-технічної) освіти на період до 2023 року, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України, який наразі проходить етап публічного обговорення. Метою акта є формування правового підґрунтя та створення умов для повноцінного проведення послідовної реформи професійної (професійно-технічної) освіти в Україні, підвищення якості освітніх послуг, що надаються в системі професійної (професійно-технічної) освіти.

Висновки. Висвітлення п'яти етапів впровадження та правового забезпечення концепції гідної праці в Україні через втілення в життя декількох Програм гідної праці МОП для України, починаючи з 2006 року і по теперішній час, дозволяє дослідити в історіографічному та теоретико-праксеологічному дискурсі покрокову інституалізацію концепції гідної праці в науці трудового права.

Аналіз великої частини законодавства про зайнятість і працевлаштування, професійну освіту і підготовку, оплату праці, заборону дискримінації, безпеку праці, соціальний захист і соціальний діалог, аналіз спеціальної літератури в сфері гідної праці дозволили виявити декілька проблем доктринального і законодавчого характеру в забезпеченні гідних умов праці (перманентна рекодифікація трудового законодавства не дозволяє встановити нові пріоритети та завдання для трудового права у світлі ідеї гідної праці, часта зміна урядів не дозволяє або розпочати широкомасштабні реформи (щодо системи оплати праці, щодо професійної освіти і підготовки), або ефективно їх завершити (щодо системи органів у сфері зайнятості та працевлаштування, системи управління охороною праці тощо).

Перспективними напрямами подальших досліджень проблематики забезпечення гідної праці у вимірі сучасної доктрини трудового права України є удосконалення правового регулювання гідної праці на базі сучасної методики дискурс-аналізу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зыкина Т.А. Обеспечение права работника на достойный труд: современные проблемы : монография. Архангельск : Северный (Арктический) федеральный университет им. М.В. Ломоносова, 2014. 108 с.

2. Сімутіна Я.В. Програма гідної праці. Велика Українська юридична енциклопедія : у 20 т. / ред. рада : С.М. Прилипко (голова), М.І. Іншин (заст. голови), О.М. Ярошенко та ін. Харків : Право, 2018. Т. 11: Трудове право. 776 с.

3. Decent Work Country Programmes / ILO. URL: https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/how-the-ilo-works/departments-and-offices/program/dwcp/lang--en/index.htm (дата звернення 29.06.2021).

4. Гостюк О.Д. Концепція гідної праці як елемент правової політики держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 6. С. 90–93.

5. Жернаков В.В. Теоретичні та практичні проблеми формування і реалізації права на гідну працю. *Право і суспільство.* 2018. № 5. Ч. 1. С. 101–104.

6. Івчук Ю.Ю. Безпека праці (безпечні і здорові умови праці) як компонент «гідної праці» в трудовому праві. *Право та інновації.* 2015. № 4. С. 129–137.

7. Капліна Г.А. Характеристика концепції гідної праці в Україні. *Актуальні проблеми права: теорія і практика* : зб. наук. праць. Луганськ : Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 2013. № 26. С. 47–54.

8. Коляда Т.А. Концепція гідної праці у трудовому праві України. *Форум права.* 2010. № 3. С. 201–205.

9. Лагутіна І.В. Право працівника на трудову честь і гідність як особисте немайнове трудове право. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки».* 2012. Т. 25. № 1. С. 80–86.

10. Сахарук І.С. Розробка Національної стратегії гідної праці як ключовий вектор реформування трудового законодавства України. *Правове забезпечення соціальної безпеки в умовах євроінтеграційних процесів* : тези доповідей учасн. II Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 26 жовтня 2018 р. / за ред. М.І. Іншина, І.С. Сахарук. Київ, 2018. С. 159–163.

11. Чанишева Г.І. Декларація МОП про соціальну справедливість у цілях справедливої глобалізації: зміст і значення. *Актуальні проблеми держави і права* : збір. наук. праць. Одеса, 2010. Вип. 52. С. 7–11.

12. Шабанов Р.І. Трудо-правовий зміст концепції гідної праці в умовах глобалізаційних процесів. *Актуальні проблеми трудового законодавства, законодавства про державну службу та службу в правоохоронних органах* : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 16 листопада 2018 р. / за заг. ред. К.Ю. Мельника. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2018. 427 с.

13. Юзько Т.М. Гідна оплата праці як необхідний атрибут захисту права на життя працівника. *Підприємництво, господарство і право*. 2015. № 8. С. 21–25.

14. Панченко М.В. Теорія забезпечення гідної праці державних службовців України : монографія. Харків : ПромАрт, 2019. 440 с.

15. Амелічева Л.П. Теоретичні та аксіологічні засади правового регулювання гідної праці в сучасних умовах державотворення : монографія. Вінниця : ТОВ «Твори», 2020. 360 с.

16. Середа О.Г. Державно-правовий механізм захисту прав працівників в умовах інтеграції України до Європейського Союзу: теорія та практика : монографія. Харків : Право, 2018. 472 с.

17. Середа О.Г. До питання визначення правового аутопоезису. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2017. № 2. С. 40–45.

18. Про підписання Рамкової програми допомоги ООН для України на 2006–2010 рр. : розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 липня 2005 року № 289-р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/289-2005-%D1%80#Text (дата звернення: 03.07.2021).

19. Річний звіт 2006 / Організація об'єднаних націй в Україні. URL: https://cutt.ly/mcvlz4l (дата звернення: 13.07.2021).

20. Чалюк Ю.О. Міжнародні донори у соціальному секторі України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. № 30. С. 19–22.

21. Цели развития тысячелетия: доклад за 2015 год / ООН. Нью-Йорк, 2015. URL: https://www.un.org/ru/millenniumgoals/mdgreport2015.pdf (дата звернення: 13.07.2021).

22. Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством праці та соціальної політики України та Міжнародною організацією праці щодо Програми гідної праці на 2008–2011 рр. від 9 червня 2008 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_520#Text (дата звернення: 10.07.2021).

23. Програма гідної праці для України на 2012–2015 рр. / International Labor Organization. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@europe/@ro-geneva/@sro-budapest/documents/policy/wcms_183429.pdf (дата звернення: 29.06.2021).

24. Меморандум про взаємопорозуміння між Міністерством соціальної політики України, Всеукраїнськими об'єднаннями профспілок, Всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців та Міжнародною організацією праці щодо Програми гідної праці на період 2012–2015 рр. від 12 червня 2012 р. URL: https://cutt.ly/6aqL6qD (дата звернення: 06.07.2021).

25. Рамкова програма партнерства Уряду України з ООН на 2012–2016 рр. URL: http://unaids.org.ua/images/pdf-files/agreement-11-16/UNPF12-16_Ukr.pdf (дата звернення: 11.07.2021).

26. Меморандум про взаєморозуміння щодо реалізації Програми гідної праці МОП для України на період 2016–2019 рр. від 7 квітня 2016 р. URL: https://goo-gl.su/6sXCiOqP (дата звернення: 05.07.2021).

27. Програма гідної праці для України на 2020–2024 рр. / International Labor Organization. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/genericdocument/wcms_774455.pdf (дата звернення: 09.07.2021).

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.15421/392156

Чумаченко І. Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОДНИХ ОБ'ЄКТІВ, ЩО ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ДЛЯ ПОТРЕБ ГІДРОЕНЕРГЕТИКИ[1]

FEATURES OF THE LEGAL REGIME OF WATER FACILITIES USED FOR THE NEEDS OF HYDRO POWER

У статті досліджуються особливості правового режиму водних об'єктів, що використовуються для потреб гідроенергетики. Водоресурсний потенціал держави є природною основою її економічного розвитку, соціального і екологічного добробуту. Одним із основних споживачів водних ресурсів є гідроенергетика, яка належить до найбільш перспективних напрямів розвитку альтернативної енергетики.

З'ясовано, що категорія правового режиму посідає особливе місце в системі правового регулювання суспільних відносин. Він закладає основи використання та охорони водного фонду загалом і водних об'єктів, що використовуються для потреб гідроенергетики, зокрема, враховуючи загальні та специфічні риси, притаманні правовим режимам.

Встановлено, що статтю 66 Водного кодексу України присвячено особливостям спеціального водокористування та користування водними об'єктами для гідроенергетичних потреб, проте норми цієї статті не розкривають всі особливості правового режиму користування водами для такої мети, а практичне значення обмежене через її відсильний характер до інших норм водного, земельного, податкового законодавства, норм технічного характеру тощо.

Правовий режим водних об'єктів, що використовуються для потреб гідроенергетики, характеризується такими елементами, як право власності, управління у сфері використання й охорони водних об'єктів, їхня правова охорона, правове регулювання користування такими об'єктами, юридична відповідальність за порушення законодавства у цій сфері тощо. Особливостями є те, що користування водними об'єктами для потреб гідроенергетики здійснюється за плату без оформлення дозволу, без вилучення водних ресурсів із водного об'єкта і є безстроковим. На водокористувачів покладаються зобов'язання: дотримуватися встановлених правил експлуатації водосховищ, умов спеціального водокористування, режимів накопичення та спрацювання запасів води, екологічних вимог; вживати заходів щодо зменшення витрат води (особливо питної); забезпечувати режими коливання рівнів води у верхньому і нижньому б'єфах та пропускання води через гідровузли, безперебійний пропуск суден, а також пропуск риби до місць нересту відповідно до проектів рибопропускних споруд тощо.

Ключові слова: *правовий режим, гідроенергетика, альтернативна енергетика, водні об'єкти, водокористування, водно-земельні відносини, гідротехнічні споруди.*

The article examines the features of the legal regime of water bodies used for hydropower. The water potential of the state is the natural basis of its economic development, social and environmental well-being. One of the main consumers of water resources is hydropower, which is one of the most promising areas of alternative energy.

It was found that the category of legal regime occupies a special place in the system of legal regulation of public relations. It lays the foundations for the use and protection of water resources in general and water bodies used for hydropower in particular, taking into account the general and specific features inherent in legal regimes.

It is established that Art. 66 of the Water Code of Ukraine is devoted to the peculiarities of special water use and use of water bodies for hydropower needs, but the provisions of this article do not disclose all features of the legal regime of water use for such purposes, and its practical significance is limited due to its reference to other water, land, tax legislation, technical regulations, etc.

The legal regime of water bodies used for hydropower needs is characterized by such elements as ownership, management in the field of use and protection of water bodies, their legal protection, legal regulation of the use of such

© Чумаченко І. Є., 2021

objects, legal liability for violations of the law in in this area, etc. The special features are that the use of water bodies for the needs of hydropower is carried out for a fee without a permit, without the removal of water resources from the water body, is indefinite. Water users are obliged to: adhere to the established rules of operation of reservoirs, conditions of special water use, modes of accumulation and operation of water reserves, environmental requirements; take measures to reduce water consumption (especially drinking); to ensure the regimes of fluctuations of water levels in the upper and lower reaches and the passage of water through hydroelectric power stations, uninterrupted passage of vessels and fish to spawning grounds in accordance with the projects of fish pass structures, etc.

Key words: *legal regime, hydropower, alternative energy, water bodies, water use, water-land relations, hydraulic structures.*

Постановка проблеми. Категорія правового режиму посідає особливе місце в системі правового регулювання суспільних відносин, проте досі існує проблема легального, законодавчо закріпленого його визначення. Як базова категорія теорії права поняття «правовий режим» розглядалося на рівні і загальнотеоретичних досліджень, і галузевих юридичних наук.

Усі води (водні об'єкти) на території України є національним надбанням Українського народу, однією з природних основ його економічного і соціального добробуту [1]. У зв'язку з цим Конституцією України [2] водні ресурси визнано об'єктами права власності Українського народу, які надаються лише у користування.

Води відіграють важливу роль для розвитку економіки країни, особливо в її енергетичному секторі. Одним із основних споживачів водних ресурсів є гідроенергетика. На сучасному етапі гідроенергетичні об'єкти посідають вагоме місце у загальній енергосистемі України. Гідроенергетика належить до числа найбільш перспективних напрямів розвитку альтернативної енергетики. Функціонування об'єктів гідроенергетики базується на використанні гідроенергії (енергії води), тобто енергії, що зосереджена в потоках водних мас у руслових водоводах та припливних рухах. Водночас Програмою розвитку гідроенергетики на період до 2026 року [3] та Енергетичною стратегією України до 2035 року [4] передбачається збільшення встановлених потужностей гідроенергетики та генерації даного виду електроенергії.

Використання водних об'єктів для потреб гідроенергетики має небезпечність реалізації права водокористування, є складним з позиції соціально-правової регуляції, особливо організаційно-технічного забезпечення, оскільки пов'язано з використанням технічних пристроїв і споруд, правовий режим яких має свої особливості. Отже, розуміння правового режиму таких водних об'єктів має позитивно вплинути на подальший розвиток водного господарства в цілому, зокрема відносин у сфері гідроенергетики.

Аналіз останніх досліджень. Окремі аспекти правового регулювання використання та охорони водних об'єктів досліджувалися в наукових роботах С.Д. Білоцького, Х.А. Григор'євої, В.О. Джуган, О.М. Дроваль, І.І. Каракаша, К.М. Караханян, Н.Р. Кобецької, О.С. Колбасова, М.В. Краснової, Н.В. Локтєвої, А.В. Павлиги, Є.О. Платонової, І.В. Труфан, І.Є. Чумаченко, Т.Є. Харитонової, Г.І. Шматька та інших вчених. Проте, на жаль, спеціальних досліджень правового режиму водних об'єктів, що використовуються для потреб гідроенергетики, бракує. У зв'язку з цим **метою статті** є дослідження правового режиму водних об'єктів, що використовуються для потреб гідроенергетики, та виявлення його особливостей.

Виклад основного матеріалу. В теорії права правовий режим розглядається як «збільшений блок» у загальному арсеналі правового інструментарію, що з'єднує в єдину конструкцію певний комплекс правових засобів. Отже, ефективне використання правових засобів у вирішенні тих чи інших спеціальних завдань значною мірою полягає в тому, щоб вибрати оптимальний правовий режим, майстерно відпрацювати його за специфікою цього завдання і змістом регульованих відносин [5, с. 185].

Основні ознаки правового режиму полягають в тому, що правовий режим: 1) встановлюється та забезпечується на законодавчому рівні; 2) має на меті регламентацію конкретної галузі та сфери суспільних відносин, виділяючи в тимчасових і просторових межах ті чи інші суб'єкти й об'єкти права; 3) представляє собою особливий порядок правового регулювання, що складається з юридичних засобів і характеризується певним їхнім поєднанням; 4) створює конкретний ступінь сприятливості або несприятливості для задоволення інтересів окремих суб'єктів права [6, с. 19].

Правовий режим дозволяє виявити особливості юридичного регулювання певної сфери відносин, специфіку правових засобів. Він, як і будь-який засіб правового регулювання, підлягає обов'язковому нормативно-правовому закріплен-

ню. Закріплення правових режимів у нормативно-правових актах різного рівня за допомогою письмової форми дозволяє чітко окреслити комплекс правових засобів, що використовується для регулювання суспільних відносин. Це необхідно як для правозастосувача, так і для інших суб'єктів, які реалізують право. Потрібно надати суб'єктам, які перебувають в межах правового режиму, інформацію про правила поведінки в межах даного режиму і таким чином забезпечити їхню правомірну поведінку. Нормативно-правове закріплення правових режимів здійснюється в нормативно-правових актах різної юридичної сили.

Стаття 66 Водного кодексу України (далі – ВК України) безпосередньо присвячена особливостям спеціального водокористування та користування водними об'єктами для промислових і гідроенергетичних потреб [1]. Проте, на нашу думку, норми цієї статті не відображають весь спектр правового режиму водних об'єктів, що використовуються для потреб гідроенергетики.

Слід зазначити, що право водокористування в широкому розумінні є одним із головних правових інститутів водного права, складник права природокористування. Отже, право водокористування – це сукупність правових норм, які регулюють порядок та умови раціонального й безпечного використання водних об'єктів [7, с. 341].

Особливістю правового режиму водних об'єктів, зокрема таких, що використовуються для потреб гідроенергетики, є і те, що вони є виключно власністю українського народу і можуть надаватися лише у користування. Це також випливає і зі статті 13 Конституції України [2] та свідчить про необхідність використання водних об'єктів в інтересах українського народу. Уповноважені органи публічної влади, до повноважень яких належить право розпоряджатися такими водними об'єктами, зобов'язані приймати рішення в інтересах українського народу.

Згідно зі статтею 1 ВК України поняття «води» розкривається як усі води (поверхневі, підземні, морські), що входять до складу природних ланок кругообігу води; «водний об'єкт» розуміється як природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, річка, озеро, водосховище, ставок, канал, водоносний горизонт); у зміст «водні ресурси» вкладені обсяги поверхневих, підземних і морських вод належної території тощо. Відповідно до статті 5 ВК України залежно від правового режиму водні об'єкти можуть бути загальнодержавного та місцевого значення [1].

З огляду на специфіку функціонування гідроенергетичної галузі економіки слід зазначити, що не всі водні об'єкти, які складають водний фонд України, можуть використовуватися для потреб гідроенергетики. Такими водними об'єктами можуть бути поверхневі води (водні об'єкти) природного або штучного походження як загальнодержавного, так і місцевого значення. Проте не можуть використовуватися для потреб гідроенергетики водні об'єкти, що підлягають особливій державній охороні, а саме водні об'єкти природно-заповідного фонду тощо.

Користування водними об'єктами для потреб гідроенергетики здійснюється на засадах спеціального водокористування. Відповідно до статті 48 ВК України спеціальне водокористування – це забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд або технічних пристроїв, використання води та скидання забруднювальних речовин у водні об'єкти, включаючи забір води та скидання забруднювальних речовин зі зворотними водами із застосуванням каналів. Спеціальне водокористування є строковим, платним і здійснюється на підставі відповідних дозволів. Суб'єктами такого виду водокористування можуть бути як фізичні, так і юридичні особи [1].

Проте водокористування та користування водними об'єктами для гідроенергетичних потреб має свої суттєві особливості. Так, згідно зі статтею 1 ВК України водокористування для потреб гідроенергетики здійснюється без вилучення води з водного об'єкта.

Залежно від кількості суб'єктів, природокористувачів тим самим природним об'єктом, природокористування може бути відособленим і спільним. Як правило, спеціальне водокористування є відособленим, і водний об'єкт надається в користування одному суб'єкту права – юридичній чи фізичній особі. Однак специфічні властивості окремих природних об'єктів об'єктивно висувають необхідність правового закріплення можливості їхнього спільного використання [8, с. 289]. Так, спільне водокористування можливе, коли водний об'єкт використовується кількома суб'єктами одночасно, а саме для оздоровлення, рекреації, водопостачання, судноплавства, рибальства, зокрема і для потреб гідроенергетики.

З огляду на багатоцільовий характер водокористування та багатосуб'єктний склад водокористувачів користування водними об'єктами може бути комплексним. Так, на думку Н.В. Локтєвої, основою розвитку водного господарства в межах Дні-

провського басейну є комплексне водокористування. Такий підхід найкраще задовольняє потреби різних водокористувачів у водних ресурсах [9, с. 6].

Користування водними об'єктами для потреб гідроенергетики здійснюється за плату без оформлення дозволу. Плата є важливим елементом у механізмі правового регулювання спеціального водокористування [10, с. 421]. Вона стягується за проведення діяльності, пов'язаної з необхідністю басейнового регулювання водних ресурсів та здійсненням заходів щодо попередження і ліквідації наслідків шкідливої дії вод (берегоукріплення, захист від підтоплення території). Питання плати за водокористування регулюється водним та податковим законодавством.

Відповідно до статті 30 ВК України збори за спеціальне водокористування справляються з метою стимулювання раціонального використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів і включають рентну плату за спеціальне використання води та екологічний податок за скидання забруднювальних речовин у водні об'єкти, які встановлюються Податковим кодексом України. Згідно зі статтею 255 Податкового кодексу України [11] об'єктом оподаткування рентною платою за спеціальне використання води без її вилучення з водних об'єктів для потреб гідроенергетики є фактичний обсяг води, що пропускається через турбіни гідроелектростанцій для вироблення електроенергії. Рентна плата за спеціальне використання води не справляється для потреб гідроенергетики з гідроакумулювальних електростанцій, які функціонують у комплексі з гідроелектростанціями. Водокористувачі самостійно обчислюють рентну плату за спеціальне використання води та за спеціальне використання води для потреб гідроенергетики щокварталу наростаючим підсумком з початку року, в якому було здійснено таке використання. Рентна плата за спеціальне використання води для потреб гідроенергетики обчислюється виходячи з фактичних обсягів води, пропущеної через турбіни гідроелектростанцій, та ставки рентної плати. Справляння рентної плати за спеціальне використання води для потреб гідроенергетики не звільняє водокористувачів від сплати рентної плати за спеціальне використання води.

Обсяг фактично використаної води обчислюється водокористувачами самостійно на підставі даних первинного обліку згідно з показаннями вимірювальних приладів. За відсутності вимірювальних приладів обсяг фактично використаної води визначається водокористувачем за технологічними даними (тривалість роботи агрегатів, обсяг виробленої продукції чи наданих послуг, витрати електроенергії, пропускна спроможність водопровідних труб за одиницю часу тощо). У разі відсутності вимірювальних приладів, якщо можливість їхнього встановлення існує, рентна плата сплачується у двократному розмірі. Рентна плата за спеціальне використання води для потреб гідроенергетики повністю включається до складу витрат [11].

Згідно з частиною 4 статті 66 ВК України гідроенергетичні підприємства зобов'язані дотримуватися встановлених правил експлуатації водосховищ, режимів накопичення та спрацювання запасів води, режимів коливань рівня у верхньому і нижньому б'єфах та пропускання води через гідровузли, забезпечувати у встановленому порядку безперебійний пропуск суден, а також пропуск риби до місць нересту відповідно до проектів рибопропускних споруд [1].

Порядок експлуатації водогосподарських систем (водосховищ, каналів та інших зв'язаних між собою водних об'єктів) регулюється положеннями глави 15 ВК України і здійснюється шляхом встановлення відповідних режимів для кожного водного об'єкта системи з урахуванням прогнозу водності. Водністю вважається відносна характеристика стоку за певний проміжок часу порівняно з його середньою багаторічною величиною чи величиною стоку за інший період того самого року [1].

Режими роботи цих систем встановлюються центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства, на підставі правил експлуатації водних об'єктів з урахуванням екологічних вимог та інтересів всіх водокористувачів. Встановлення режимів роботи водогосподарських систем має на меті пріоритетне забезпечення потреб питного водопостачання, запобігання виникненню надзвичайних ситуацій на водних об'єктах, раціональне та ефективне використання вод.

Гідроенергетичні підприємства також зобов'язані забезпечувати в установленому порядку безперебійний пропуск суден. Основні організаційні та технічні вимоги до експлуатації судноплавних гідротехнічних споруд, неухильне виконання яких забезпечує безперебійний і безпечний пропуск транспортного флоту та надійну і безпечну експлуатацію судноплавних шлюзів, встановлені Наказом Мінтрансу «Про затвердження Правил технічної експлуатації судноплавних гідротехнічних споруд» від 13 червня 2007 року № 492 [12].

Проектування та експлуатація гідровузлів значною мірою пов'язані з забезпеченням пропуску риби на нерест з нижнього б'єфа у верхній. З цією метою у складі гідровузлів влаштовують рибопропускні споруди, призначені для пропуска риби з нижнього б'єфа у верхній, переважно у період її нерестової міграції. Такі споруди поділяються на: споруди для самостійного проходу риби через перешкоди – рибоходи; споруди для переміщення риби – рибоходні шлюзи і рибопідйомники [13, с. 218].

Згідно зі статтею 95 ВК України передбачено обов'язковість охорони всіх вод (водних об'єктів), зокрема таких, що використовуються для потреб гідроенергетики, від забруднення, засмічення, вичерпання та інших дій, які можуть призвести до негативних змін у водних об'єктах, спричинити погіршення їхнього стану, якісних характеристик, деградацію екологічних систем тощо.

Охорона вод – це здійснення комплексу заходів, спрямованих на попередження забруднення, засмічення, вичерпання вод, а також на попередження інших дій, що можуть погіршити умови водопостачання, заподіювати шкоду здоров'ю людей, призвести до зменшення рибних запасів та інших об'єктів водного промислу, до погіршення умов існування диких тварин, зниження родючості земель та інших несприятливих явищ внаслідок зміни фізичних і хімічних властивостей вод, зниження їхньої здатності до природного очищення, порушення гідрологічного і гідрогеологічного режиму вод.

Охорона вод забезпечується: 1) правилами і нормами охорони, використання або обмеження використання вод у випадках необхідності; 2) спеціальним режимом використання земель водного фонду; 3) заходами охорони вод від забруднення, засмічення та вичерпання; 4) заходами щодо запобігання шкідливій дії вод та аваріям на водних об'єктах і ліквідації їхніх наслідків тощо.

Правовий режим водних об'єктів, що використовуються для потреб гідроенергетики, пов'язаний із режимом користування землями водного фонду. Відносини, що виникають з цього приводу, в літературі тлумачаться як водно-земельні. За їхнього регулювання утворюється складний комплекс проблем, що потребує вирішення відповідно до норм земельного та водного законодавства [14, с. 97] .

Особливостями таких земель є те, що вони слугують захисним бар'єром водних об'єктів від шкідливої дії зовнішнього середовища як природного, так і антропогенного характеру; призначені для збереження й раціонального використання гідроресурсів, виправдовуючи своє місце в екосистемі; слугують вмістилищем для водних об'єктів, а також зоною водозбору і водокористування. Саме внаслідок цих особливостей землі водного фонду утворюють захисний природний (ландшафтний) бар'єр для водних об'єктів [15]. З огляду на специфіку гідроенергетичної галузі доцільно додати, що ці землі є природним фундаментом для будівництва гідротехнічних споруд, що передбачено чинною редакцією статті 86 ВК України [1]. Такі споруди (гідротехнічні) призначені для використання водних ресурсів та для боротьби зі шкідливим впливом вод. Різновидами таких споруд є: водопідпірні, водозабірні, водопропускні, водозахисні [13, с. 250].

З метою створення сприятливого режиму водних об'єктів, попередження їхнього забруднення, засмічення і вичерпання, знищення навколоводних рослин і тварин, а також зменшення коливань стоку вздовж річок, морів та навколо озер, водосховищ й інших водойм згідно зі статтею 87 ВК України встановлюються водоохоронні зони. Водоохоронна зона є природоохоронною територією господарської діяльності, що регулюється.

У межах водоохоронних зон виділяються прибережні захисні смуги та смуги відведення з особливим режимом їхнього використання, що визначається статтями 88–91 ВК України [1]. За характером правових приписів законодавство про водоохоронні зони здебільшого містить заборонювальні та дозвільні норми. Проте такі приписи здебільшого є узагальнювальними, без конкретизації специфіки господарської та іншої діяльності, а саме діяльності гідроенергетичної галузі. Тож слушною є пропозиція щодо вдосконалення законодавства про водоохоронні зони через більш чітке визначення режиму землекористування і ведення господарської діяльності на території цих зон, запровадження ефективної системи заборонювальних та дозвільних заходів щодо діяльності в цих зонах, оптимального розмежування функцій і повноважень органів, які здійснюють контроль за додержанням режиму використання територій цих зон [16, с. 477].

Висновки. Правовий режим водних об'єктів, що використовуються для потреб гідроенергетики, доцільно розглядати як особливий порядок, який складається з комплексу правових засобів, що застосовуються для регулювання суспільних відносин у галузі використання та охорони водних об'єктів для забезпечення гідроресурсами енергетичного сектора економіки, враховуючи публічні

і приватні інтереси в водозабезпеченні для різноманітних цілей, з дотриманням вимог екологічної безпеки.

Правовий режим водних об'єктів, що використовуються для потреб гідроенергетики, тісно пов'язаний з правовим режимом земель водного фонду. Під час користування водними об'єктами для потреб гідроенергетики водокористувачі зобов'язані: дотримуватися встановлених правил експлуатації водосховищ; умов спеціального водокористування; режимів накопичення та спрацювання запасів води; екологічних вимог; вживати заходів щодо зменшення витрат води (особливо питної); забезпечувати режими коливання рівнів води у верхньому і нижньому б'єфах та пропускання води через гідровузли, безперебійний пропуск суден, а також риби до місць нересту відповідно до проектів рибопропускних споруд тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1995. № 24. Ст. 189.

2. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

3. Програма розвитку гідроенергетики на період до 2026 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 липня 2016 р. № 552-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/552-2016-%D1%80#Text.

4. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року. «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» : розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2017 року № 605-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-%D1%80#Text.

5. Алексеев С.С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. М. : Юридическая литература, 1989. 288 с.

6. Малько А.В., Матузов Н.И. Правовые режимы: вопросы теории и практики. *Правоведение.* Москва, 1996. № 1. С. 16–29.

7. Краснова М.В. Правовий режим використання, відтворення та охорони вод в Україні. *Екологічне право: Особлива частина* : підручник / за ред. В.І. Андрейцева. Київ : Істина, 2001. С. 338–364.

8. Чумаченко І.Є., Платонова Є.О. Правове регулювання використання вод і водних ресурсів. Природно-ресурсове право України : навч. посіб. / за ред. І.І. Каракаша, Т.Є. Харитонової. Вид. 2-ге, доповн. і переробл. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 285–315.

9. Локтєва Н.В. Правове регулювання комплексного використання водних ресурсів Дніпровського басейну : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2007. 19 с.

10. Джуган В.О. Плата за спеціальне водокористування. *Держава і право.* Київ, 2006. Вип. 33. С. 421–427.

11. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. №№ 13–14, 15–16, 17. Ст. 112.

12. Про затвердження Правил технічної експлуатації судноплавних гідротехнічних споруд : наказ Мінтрансу від 13 червня 2007 року № 492. *Офіційний вісник України.* 2007. № 52. Ст. 2135.

13. Науково-практичний коментар Водного кодексу України / Н.О. Багай та ін. ; за заг. ред. Н.Р. Кобецької. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 360 с.

14. Чумаченко І.Є. Щодо правового регулювання водно-земельних відносин. *Часопис цивілістики.* 2017. Вип. 24. С. 97–101.

15. Дроваль О.М. Визначення та склад земель водного фонду України. *Теорія і практика правознавства.* 2016. Вип. 1 (9). С. 1–17. URL: file:///C:/Users/ADMIN/Downloads/opredelenie-i-sostav-zemel-vodnogo-fonda-ukrainy.pdf.

16. Нагребельний А.В. Правовий режим водоохоронних зон: проблеми вдосконалення. *Держава і право*. Київ, 2008. Вип. 42. С. 472–477.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 342
DOI https://doi.org/10.15421/392157

Білоус-Осінь Т. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ

SCIENTIFIC ACTIVITY AS AN OBJECT OF PUBLIC ADMINISTRATION

Стаття присвячена дослідженню наукової діяльності як об'єкта публічного адміністрування. Звернено увагу на ретроспективу юридичного впорядкування: 1) предмету відання центрального органу виконавчої влади, до компетенції якого належить сфера наукової діяльності та/або сфера науки; 2) сфери наукової діяльності та/або сфери науки як об'єктів правового регулювання.

Виявлено, що поняття «сфера науки» на законодавчому рівні в Україні не визначено, а у випадку згадування цього поняття у попередніх редакціях профільного законодавства змістовно йшлось про наукову діяльність. Обґрунтовано тезу про те, що незалежно від того як було іменовано центральний орган виконавчої влади, предметом відання якого є наукова діяльність, якісно-змістовне наповнення його компетенції щодо сфери науки не можна деталізувати виключно через положення наукової діяльності.

Визначено, що сфера науки та сфера наукової діяльності нерозривно пов'язані; поняття «наукова діяльність» апріорі відображає процедурний аспект, тому що це вид суспільної діяльності; наповнення публічного адміністрування в сфері науки повинно стосуватись вибору змістовних орієнтирів наукових досліджень, пріоритетів наукового пошуку та дотримання вимог глобалізації, а публічного адміністрування в сфері наукової діяльності – забезпечення виключно належного впорядкування та створення умов для здійснення інтелектуальної творчої діяльності, що спрямована на одержання нових знань та/або пошук шляхів їхнього застосування. Встановлено, що наукова діяльність як об'єкт публічного адміністрування є цілісним утворенням, яке структурно складається з таких елементів, як: а) суспільні відносини, пов'язані з провадженням наукової діяльності (наприклад, визначення порядку функціонування наукових установ); б) суспільні відносини, пов'язані зі створенням умов для підвищення ефективності наукових досліджень і використання їхніх результатів для забезпечення розвитку всіх сфер суспільного життя (наприклад, захист прав інтелектуальної власності на науковий результат); в) суспільні відносин, пов'язані зі створенням умов для провадженням наукової діяльності (наприклад, забезпечення статусу суб'єктів наукової діяльності).

Ключові слова: *наукова діяльність, сфера науки, об'єкт публічного адміністрування, суспільні відносини, Міністерство освіти і науки України.*

The article deals with the study of scientific activity as an object of public administration. Attention is paid to the retrospective of legal regulation: 1) the subject of the central executive body, which competence includes the sphere of scientific activity and / or the sphere of science; 2) the sphere of scientific activity and / or the sphere of science as objects of legal regulation.

It was found that the concept of «field of science» is not defined at the legislative level in Ukraine, and in the case of mentioning this concept in previous editions of relevant legislation, it was meaningfully about scientific activity. It is substantiated the thesis, that regardless of how the central body of executive power, which subject is scientific activity, was named, the qualitative and meaningful content of its competence in the field of science cannot be detailed solely through the provisions of scientific activity.

It is determined that the sphere of science and the sphere of scientific activity are interconnected; the concept of «scientific activity» a priori reflects the procedural aspect, as a kind of social activity; the content of public administration in the field of science should relate to the choice of meaningful research guidelines, priorities for scientific research and compliance with globalization, and public administration in the field of science – to ensure proper ordering and creating conditions for intellectual creativity aimed at gaining new knowledge and (or) search for ways to apply them. It is established that scientific activity as an object of public administration is an integral formation, which structurally consists of such elements as: a) social relations with regards to scientific activities (for example, determining the order

© Білоус-Осінь Т. І., 2021

of functioning of scientific institutions); b) public relations with regards to the creation of conditions for improving the effectiveness of scientific research and the use of their results to ensure the development of all spheres of public life (for example, protection of intellectual property rights to scientific results); c) public relations with regards to the creation of conditions for conducting scientific activities (for example, ensuring the status of subjects of scientific activity).

Key words: *scientific activity, sphere of science, object of public administration, public relations, Ministry of Education and Science of Ukraine.*

Актуальність дослідження. Станом на сьогодні національна модель адміністративно-правового регулювання суспільних відносин перебуває на етапі реформування відповідно до загальноприйнятих міжнародних стандартів. Безперечно, вказане торкнулось і сфери наукової діяльності. Держава в особі уповноважених суб'єктів має впроваджувати політику та конкретні заходи, спрямовані на створення сприятливих умов для наукової діяльності, включаючи належне матеріальне забезпечення науковців та прозорі процедури фінансування наукової діяльності. Проблематика детермінації наукової діяльності як об'єкта публічного адміністрування охоплює такі зрізи правового впливу, як впорядкування відносин, які пов'язані з науковою діяльністю, шляхом застосування визначених інструментів публічного адміністрування (прийняття підзаконних нормативно-правових актів та індивідуальних (адміністративних) актів, укладення адміністративних договорів); формалізація адміністративних процедур, які стосуються наукової діяльності; диференціація юридичної відповідальності за правопорушення, що стосуються наукової діяльності. При цьому слід розмежовувати галузь науки та наукову діяльність як об'єкти управлінського впливу, що підвищує актуальність обраної проблематики.

Теоретичною основою дослідження є праці провідних науковців, які досліджували публічне адміністрування та його специфічні прояви в різних сферах суспільних відносин, а саме: В.Б. Авер'янова, В.М. Бевзенко, В.В. Галунька, П.В. Діхтієвського, С.В. Ківалова, В.К. Колпакова, О.В. Кузьменко, Р.С. Мельника, І.П. Яковлєва та інших вчених. Водночас значна кількість питань, пов'язаних із публічним адмініструванням у сфері наукової діяльності, залишається невирішеною, що свідчить про актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є дослідження наукової діяльності як об'єкта публічного адміністрування.

Виклад основного змісту. Окреслення сфери наукової діяльності потребує визначення її меж, адже поняття «наукова діяльність» не є синонімом поняття «галузь науки». Станом на сьогодні на законодавчому рівні одночасно використано поняття «сфера науки» та «сфера наукової діяльності» як предмети відання Міністерства освіти і науки України (п. 1 Положення про Міністерство освіти і науки України) [1]. Підтвердженням того, що йдеться про різні сфери суспільних відносин, може слугувати й те, що окремі повноваження цього органу державної виконавчої влади реалізуються і в сфері науки, і в сфері наукової діяльності. Наприклад, у Положенні про Міністерство освіти і науки України виокремлено здійснення заходів щодо проведення єдиної науково-технічної та інноваційної політики у сферах освіти і науки, наукової, науково-технічної діяльності (п. 4 п. п. 24); організацію та координацію інноваційної діяльності у сферах освіти і науки, наукової, науково-технічної діяльності (п. 4 п. п. 26) [1]. При цьому незрозуміло, що охоплює сфера науки та яким чином відбувається демаркація наукової діяльності.

Чинним Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність» визначено засади наукової діяльності, натомість немає аналогу нормативної деталізації сфери науки [2]. Унаслідок відсутності останньої на певних етапах незалежності України в законодавстві про наукову діяльність містились відсилання до сфери науки. Вважаємо означене питанням семантики та юридичної техніки, але аж ніяк не якості та змісту. У зв'язку з цим, доцільним є звернення уваги на ретроспективу юридичного впорядкування: 1) предмету відання центрального органу виконавчої влади, до компетенції якого належить сфера наукової діяльності та/або сфера науки; 2) сфери наукової діяльності та/або сфери науки як об'єктів правового регулювання (відображено у *Таблиці 1*).

Таким чином, можна дійти висновку, що: 1) поняття «сфера науки» на законодавчому рівні в Україні не визначене, а у випадку згадування цього поняття у попередніх редакціях профільного законодавства змістовно йшлося

про наукову діяльність; 2) незалежно від того як було іменовано центральний орган виконавчої влади, предметом відання якого є наукова діяльність, якісно-змістовне наповнення його компетенції щодо сфери науки не можна деталізувати виключно через положення наукової діяльності; 3) станом на сьогодні за Міністерством освіти та науки України закріплені повноваження і в сфері науки, і в сфері наукової діяльності, але вони не мають кардинальних відмінностей від

Таблиця 1

Ретроспектива юридичного впорядкування сфери науки та/або сфери наукової діяльності

1991–1996 рр.	
Нормативно-правове забезпечення	Закон України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності» [3]. Постанова Кабінету Міністрів України «Питання Державного комітету України з питань науки і технологій» [4].
Центральний орган державної виконавчої влади як основний суб'єкт публічної адміністрації у сфері науки та/або сфері наукової діяльності	Державний комітет України з питань науки і технологій, предметом відання якого є *наукова та науково-технічна сфери*, в межах яких суб'єкт уповноважений на здійснення державної наукової й науково-технічної політики (1992 р.).
Об'єкт правового регулювання	1) виокремлено сферу науки та сферу науково-технічної діяльності як об'єкти правового регулювання; 2) бракує визначення поняття «сфера науки», незважаючи на формулювання назви профільного закону; поняття «науково-технічна сфера» трактовано як суспільні відносини, що формуються в процесі здійснення науково-технічної діяльності, з метою одержання нових знань і використання їх для створення і вдосконалення засобів, знарядь, предметів та умов праці і життя людини, духовного та культурного розвитку суспільства; 3) поширене використання: а) словосполучення «сфера науки і техніки»; б) прикметника «науково-технічна»; 4) бракує визначення поняття «наукова діяльність», а науково-технічна діяльність тлумачиться як діяльність, що включає фундаментальні та прикладні наукові дослідження, а також доведення їхніх результатів до стадії практичного використання.
1996–2010 рр.	
Нормативно-правове забезпечення	Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності» [5]. Указ Президента України «Про Положення про Міністерство України у справах науки і технологій» [6]. Указ Президента України «Про Положення про Державний комітет України з питань науки та інтелектуальної власності» [7]. Указ Президента України «Про Міністерство освіти і науки України» [8].
Центральний орган державної виконавчої влади як основний суб'єкт публічної адміністрації у сфері науки та/або сфері наукової діяльності	Міністерство України у справах науки і технологій (1996 р.), предметом відання якого є *сфера наукової та науково-технічної діяльності*, в межах яких суб'єкт, крім іншого, керує діяльністю органів, які здійснюють функції управління в науковій та науково-технічній сфері. Державний комітет України з питань науки та інтелектуальної власності (1999 р.), предметом відання якого є *сфери наукової, науково-технічної діяльності та інтелектуальної власності.* Міністерство освіти і науки України (2000 р.), предметом відання якого є *сфери освіти, наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності та інтелектуальної власності*.
Об'єкт правового регулювання	1) вперше виокремлено наукову діяльність та науково-технічну діяльність як об'єкти правового регулювання (з огляду на формулювання назви нормативно-правового акту – «Про наукову і науково-технічну діяльність»); 2) окремо виокремлено науково-технічну сферу та наукову і науково-технічну діяльність; 3) визначення поняття «наукова сфера» все ще бракує, а поняття «наукова-технічна сфера» – виключено; 4) поняття «наукова діяльність» (1) та «науково-технічна діяльність» (2) визначено майже однаково: «…це інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання нових знань». При цьому 2) стосується нових знань у всіх галузях техніки і технологій. Відмінність між ними полягає і в тому, що формами першої є фундаментальні та прикладні наукові дослідження, а другої – науково-дослідні, дослідно-конструкторські, проєктно-конструкторські, технологічні, пошукові та проєктно-пошукові роботи, виготовлення дослідних зразків або партій науково-технічної продукції, а також інші роботи, пов'язані з доведенням наукових і науково-технічних знань до стадії їхнього практичного використання; 5) чітко сформовано мету профільного Закону, яка полягає у врегулюванні відносин, пов'язаних з науковою і науково-технічною діяльністю.

Продовження таблиці 1

2010–2013 рр.	
Нормативно-правове забезпечення	Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (в ред. від 3 серпня 2010 р.) [9] Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Державного комітету України з питань науково-технічного та інноваційного розвитку» [10]. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Державного комітету України з питань науки, інновацій та інформатизації» [11]. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державний комітет України з питань науки, інновацій та інформатизації» [12]. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» (9 грудня 2010 р.) [13]. Указ Президента України «Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України» (8 квітня 2011 р.) [14]. Указ Президента України «Про затвердження Положення про Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України» (8 квітня 2011 р.) [15]. Указ Президента України «Деякі питання Міністерства освіти та науки України» [16].
Центральний орган державної виконавчої влади як основний суб'єкт публічної адміністрації у сфері науки та/або сфері наукової діяльності	Державний комітет України з питань науково-технічного та інноваційного розвитку (7 квітня 2010 р.), предметом відання якого є *наукова, науково-технічна та інноваційна діяльність*. Комітет є правонаступником Міністерства освіти і науки у питанні забезпечення реалізації державної політики *у сфері наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності та трансферу технологій.* Державний комітет України з питань науки, інновацій та інформатизації (5 липня 2010 р.), предметом відання якого є сфера *наукової, науково-технічної діяльності, трансферту технологій, інформатизації.* Паралельно утворено Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України (2010 р.), предметом відання якого *є сфера освіти і науки, інновацій та інформатизації, інтелектуальної власності, молоді, фізичної культури та спорту*. Державне агентство з питань науки, інновацій та інформації України (2011 р.), що утворене на основі реорганізації Державного комітету України з питань науки, інновацій та інформатизації. Предметом відання цього органу є *сфера наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, інформатизації*. Міністерство освіти і науки (2013 р.), предметом відання якого *є сфери освіти і науки, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, інформатизації, використання національних електронних інформаційних ресурсі*в.
Об'єкт правового регулювання	1) науково-технічна сфера, наукова діяльність та науково-технічна діяльність є об'єктами правового регулювання; 2) поняття «наукова сфера» не використовується; 3) структурно профільний закон, яким врегульовано наукову та науково-технічну діяльність, не зазнав суттєвих змін у виділенні сфери науки.
2014 р. – до сьогодні	
Нормативно-правове забезпечення	Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [2]. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України» [1]. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державне агентство з питань електронного урядування України» [17]
Центральний орган державної виконавчої влади як основний суб'єкт публічної адміністрації у сфері науки та/або сфері наукової діяльності	Міністерство освіти і науки (2014 р.), предметом відання якого є сфери освіти і науки, наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, трансферту (передачі) технологій, а з 27 грудня 2019 р. по теперішній час – сфери освіти і науки, наукової, науково-технічної діяльності, інноваційної діяльності в зазначених сферах, трансферту (передачі) технологій. Державне агентство з питань науки, інновацій та інформації України реорганізовано у Державне агентство з питань електронного урядування України (2014 р.), до предмету відання якого наукова діяльність не належить.
Об'єкт правового регулювання	1) науково-технічну сферу не визначено окремим об'єктом правового регулювання профільного закону. Виокремлено виключно наукову діяльність та науково-технічну діяльність як об'єкти правового регулювання, що відповідає назві нормативно-правового акту – «Про наукову і науково-технічну діяльність»; 2) поняття «наукова діяльність» визначено як інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання нових знань та/або пошук шляхів їхнього застосування, основними видами якої є фундаментальні та прикладні наукові дослідження; 3) науково-технічна діяльність є науковою діяльністю. Окремо виділено й такі види наукової діяльності, як науково-організаційна та науково-педагогічна; 5) чітко сформовано мету профільного Закону, яка полягає у врегулюванні відносин, пов'язаних із науковою і науково-технічною діяльністю.

попередніх періодів (1991–2010 рр.), коли сфера науки окремо не була виділена в якості предмету відання цього суб'єкта публічної адміністрації.

Для досягнення мети цього дослідження вважаємо доцільним вказати, що: сфера науки та сфера наукової діяльності нерозривно пов'язані; поняття «наукова діяльність» апріорі відображає процедурний аспект, тому що це вид діяльності; наповнення публічного адміністрування у сфері науки повинно стосуватись вибору змістовного наповнення наукових досліджень, пріоритетів наукового пошуку та дотримання вимог глобалізації, а публічного адміністрування у сфері наукової діяльності – забезпечення виключно належного впорядкування та створення умов для здійснення інтелектуальної творчої діяльності, що спрямована на одержання нових знань та/або пошук шляхів їхнього застосування.

З огляду на наявні підходи до публічного адміністрування, зазначимо, що наукова діяльність є об'єктом публічного адміністрування в межах тих суспільних відносин, які можуть бути впорядковані відповідно до норм законодавства за допомогою конкретно визначених форм, інструментів, методів та у визначеному порядку з метою забезпечення публічного інтересу. Проаналізувавши нормативно-правові акти, які тим чи іншим чином стосуються публічного адміністрування у сфері наукової діяльності, доходимо висновку, що наукова діяльність як об'єкт публічного адміністрування є цілісним утворенням, що структурно складається з таких елементів, як: а) суспільні відносини, пов'язані з провадженням наукової діяльності (наприклад, визначення порядку функціонування наукових установ); б) суспільні відносини, пов'язані зі створенням умов для підвищення ефективності наукових досліджень і використання їхніх результатів для забезпечення розвитку всіх сфер суспільного життя (наприклад, захист прав інтелектуальної власності на науковий результат); в) суспільні відносини, пов'язані зі створенням умов для провадженням наукової діяльності (наприклад, забезпечення статусу суб'єктів наукової діяльності).

При цьому для досягнення найбільш ефективного результату з упорядкування наукової діяльності суб'єктами публічного адміністрування здійснюється: 1) виконавчо-розпорядча діяльність; 2) надання адміністративних послуг; 3) притягнення до адміністративної відповідальності; 4) забезпечення прав і свобод громадян; 5) управління об'єктами державної та комунальної власності, які використовуються для здійснення наукової діяльності.

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що сфера наукової діяльності є самостійним об'єктом публічного адміністрування, яку слід відмежовувати від сфери науки. Встановлено, що наукова діяльність є об'єктом публічного адміністрування в межах суспільних відносин, які можуть бути впорядковані відповідно до норм законодавства за допомогою конкретно визначених форм, інструментів, методів та у визначеному порядку з метою забезпечення публічного інтересу. Наукову діяльність як об'єкт публічного адміністрування запропоновано розглядати як цілісне утворення, що структурно складається з таких елементів, як: а) суспільні відносини, пов'язані з провадженням наукової діяльності; б) суспільні відносини, пов'язані зі створенням умов для підвищення ефективності наукових досліджень і використанням їхніх результатів для забезпечення розвитку всіх сфер суспільного життя; в) суспільні відносини, пов'язані зі створенням умов для провадженням наукової діяльності. Доцільним є подальше дослідження специфіки інструментів публічного адміністрування, застосовуваних для впорядкування наукової діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки України : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2014 р. № 630 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/630-2014-%D0%BF#Text (дата звернення: 04.07.2021).

2. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-19#Text (дата звернення: 04.07.2021).

3. Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності : Закон України від 13 грудня 1991 р. № 1977-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1977-12/ed19911213#Text (дата звернення: 04.07.2021) (втратив чинність).

4. Питання Державного комітету України з питань науки і технологій : постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 1992 р. № 396 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-92-%D0%BF/ed19920721#Text (дата звернення: 04.07.2021) (втратив чинність).

5. Про внесення змін до Закону України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності : Закон України від 1 грудня 1998 р. № 284-XIV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/284-14/ed19981222#Text (дата звернення: 04.07.2021) (втратив чинність).

6. Про Положення про Міністерство України у справах науки і технологій : Указ Президента України від 23 листопада 1996 р. № 1121/96 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1121/96#Text (дата звернення: 04.07.2021) (втратив чинність).

7. Про Положення про Державний комітет України з питань науки та інтелектуальної власності : Указ Президента України від 13 серпня 1999 р. № 987/99 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987/99#Text (дата звернення: 04.07.2021) (втратив чинність).

8. Про Міністерство освіти і науки України : Указ Президента України від 7 червня 2000 р. № 773/2000 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/773/2000/ed20000607#Text (дата звернення: 04.07.2021) (втратив чинність).

9. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 13 грудня 1991 р. № 1977-XII. Дата оновлення: 3 серпня 2010 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1977-12/ed20100803#Text (дата звернення: 04.07.2021) (втратив чинність).

10. Про утворення Державного комітету України з питань науково-технічного та інноваційного розвитку : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 квітня 2010 р. № 290 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/290-2010-%D0%BF/ed20100714#Text (дата звернення: 04.07.2021) (втратив чинність).

11. Про утворення Державного комітету України з питань науки, інновацій та інформатизації : Постанова Кабінету Міністрів України від 5 липня 2010 р. № 598 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-2010-%D0%BF#Text (дата звернення: 04.07.2021) (втратив чинність).

12. Про затвердження Положення про Державний комітет України з питань науки, інновацій та інформатизації : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2010 р. № 675 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-2010-%D0%BF/ed20100721#Text (дата звернення: 04.07.2021) (втратив чинність).

13. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Указ Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010/ed20101209#Text (дата звернення: 04.07.2021).

14. Про затвердження Положення про Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України : Указ Президента України від 8 квітня 2011 р. № 410/2011 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/410/2011/ed20110408#Text (дата звернення: 04.07.2021) (втратив чинність).

15. Про затвердження Положення про Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України : Указ Президента України від 8 квітня 2011 р. № 437/2011 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/437/2011/ed20110408#Text (дата звернення: 04.07.2021) (втратив чинність).

16. Деякі питання Міністерства освіти та науки України : Указ Президента України від 25 квітня 2013 р. № 240/2013 / Президент України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/240/2013#Text (дата звернення: 04.07.2021) (втратив чинність).

17. Про затвердження Положення про Державне агентство з питань електронного урядування України : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. № 492 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/492-2014-%D0%BF/ed20141001#Text (дата звернення: 04.07.2021).

УДК 342.565
DOI https://doi.org/10.15421/392158

Джафарова М. В.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права та процесу
факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УЧАСТІ У СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ ОРГАНІВ ТА ОСІБ, ЯКИМ ЗАКОНОМ НАДАНО ПРАВО ЗВЕРТАТИСЯ ДО АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДУ В ІНТЕРЕСАХ ІНШИХ ОСІБ

LEGAL REGULATION OF PARTICIPATION IN THE COURT PROCEDURE OF BODIES AND PERSONS GRANTED BY LAW TO APPEAL TO THE ADMINISTRATIVE COURT IN THE INTERESTS OF OTHERS BODIES

Стаття присвячена дослідженню участі в судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до адміністративного суду в інтересах інших осіб.

Здійснено комплексний аналіз теоретико-правових засад діяльності прокурора та Уповноваженого Верховної Ради з прав людини як суб'єктів адміністративного процесу, окреслено зміст та особливості їх участі під час розгляду та вирішення публічно-правових спорів.

Серед суб'єктів адміністративного процесу виділено та окреслено місце прокурора та Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, що обумовлено характером виконання ними важливої функції – захисту прав та свобод людини та громадянина в адміністративному судочинстві, що реалізується шляхом здійснення правозаступницької функції. З'ясовано сутність адміністративно-процесуального статусу прокурора й Уповноваженого Верховної Ради з прав людини як суб'єктів судового процесу та окреслено нормативно-правове регулювання їхньої діяльності в адміністративному судочинстві України.

Розглянуто еволюцію правового статусу прокурора з урахуванням реформування системи судочинства в Україні, системи прокуратури та розвитку судової практики щодо досліджуваних питань. Зроблено висновки та пропозиції щодо вдосконалення правового статусу прокурора в адміністративному процесі з метою забезпечення ефективного захисту прав в адміністративному судочинстві. З'ясовано, що прокурор завжди є представником публічної влади, що й зумовлює його правову природу та процесуальний статус, при реалізації інших функцій використовує надані йому законом владні повноваження.

Окреслено правові аспекти участі Уповноваженого Верховної Ради з прав людини в адміністративному процесі. Зокрема, проаналізовано його правовий статус відповідно до національного законодавства, виокремлено його необхідну участь, загальні та спеціальні повноваження.

Ключові слова: *права людини, прокурор, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, правовий статус, повноваження, адміністративне законодавство.*

The article is devoted to the research in the court procedure of bodies and persons granted by law to appeal to the administrative court in the interests of others bodies.

The paper provides a comprehensive review of the theoretical and legal foundations of the Prosecutor and Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine on Human Rights as a subjects of the administrative process, outlines the content and features of the Prosecutor and Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine on Human Rights during the consideration and resolution of public disputes in administrative court.

Among the subjects of the administrative process, the place of the Prosecutor and Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine on Human Rights are highlighted and outlined, due to the nature of his important function – protection of human and civil rights and freedoms in the administrative process, which is realized through the implementation of the advocacy functions. The essence of the administrative-legal status of the Prosecutor and Verkhovna Rada of Ukraine on Human Rights as a subjects of the administrative process are clarified and the normative-legal regulation of their activity in the administrative process are outlined.

It is highlighted the evolution of legal status of prosecutor under conditions of reforming of judicial system in Ukraine, of public prosecution and development of judicial practice on researched issues. The necessary conclusions and

© Джафарова М. В., 2021

proposals on improving of legal status of Prosecutor in administrative procedure are elaborated and aimed on more efficient protection of person's rights in administrative judicature. The difference between the representation of a procedural representative and a prosecutor in administrative proceedings is analyzed and it is found that the prosecutor is always a representative of public authority, which determines its legal nature and procedural status.

This study highlights the legal aspects of the Verkhovna Rada of Ukraine on Human Rights participation in administrative proceedings. In particular, the legal status of the in accordance with national legislation was analyzed, his necessary participation and general, special powers were singled out.

Key words: *human rights, Prosecutor, the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine on Human Rights, legal status, powers, administrative legislation.*

Постановка проблеми. На сьогодні нормотворцем приділено значну увагу на законодавчому рівні одному з таких інститутів адміністративного процесуального права, як інститут захисту прав, свобод та інтересів інших осіб. Даний правовий інститут сприяє виконанню вимог закону про справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд публічно-правових спорів. Адже у Гл. 4 § 1 ст. ст. 53, 54 Кодексу адміністративного судочинства (надалі – КАС) України визначено правові підстави участі в судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, державних органів, органів місцевого самоврядування, прокурора, фізичних та юридичних осіб, Національного агентства з питань запобігання корупції), а також вичерпно окреслено перелік їхніх процесуальних повноважень в адміністративному судочинстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно зазначити, що різноманітні аспекти функціонування адміністративної юстиції доволі активно розглядаються багатьма вченими, що викликано потребою детального висвітлення питання становлення вищеназваного правового інституту [1, с. 1]. Як приклад, у наукових працях О.В. Агєєва, О.В. Анпілогова, В.М. Бевзенка, О.М. Величка, А.Е. Ганєва, В.Г. Заяця, С.В. Ківалова, А.Т. Комзюка, О.В. Кузьменко, Р.О. Куйбіди, Є.В. Курінного, О.В. Музи, Т.О. Коломоєць, О.П. Рябченко, І.В. Топора окрема увага приділялася вивченню питань щодо визначення змісту та особливостей реалізації представницької функції в адміністративному судочинстві органів та осіб, яким законом надано право звертатися до адміністративного суду в інтересах інших осіб. Як правильно з цього приводу зазначає В.Р. Боровський, «загалом у розгляді суб'єктів адміністративного процесу проблема їхнього визначення є досить досліджуваною та обговорюваною. Однак в адміністративному процесі кожний із його учасників займає відповідне відведене лише йому місце, а тому подальше поглиблене дослідження таких суб'єктів необхідне для удосконалення їхнього процесуального статусу у процесі розгляду та вирішення публічно-правових спорів» [2, с. 1].

Мета і завдання статті. У статті ставимо за мету визначити місце і роль органів та осіб, яким законом надано право звертатися до адміністративного суду в інтересах інших осіб, серед інших учасників судового процесу, а також з'ясувати коло процесуальних повноважень, спираючись на нормативно-правове регулювання їх участі в судовому процесі.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 2 ст. 42 КАС України у справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб [3]. Ч. 1 ст. 53 КАС України чітко роз'яснює, що у випадках, установлених законом, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, державні органи, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи можуть звертатися до адміністративного суду із позовними заявами в інтересах інших осіб і брати участь у цих справах. При цьому названі особи та органи зобов'язані надати суду документи та докази, які підтверджують наявність визначених законом підстав для звернення до суду в інтересах інших осіб. Невиконання цієї вимоги тягне за собою залишення позовної заяви без руху або її повернення.

Одразу варто схвально поставитись до того, що законодавець (на відміну від попередньої редакції КАС України, яка діяла до 2017 року) виключив нормативне положення наступного змісту: «органи та інші особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, можуть діяти як законні представники». По-перше, підстави участі названих

органів і осіб та їх повноваження в судовому процесі розглядаються за межами норм, що складають інститут адміністративного процесуального представництва (ст. ст. 53, 54 Гл. 4 «Учасники судового процесу»); по-друге, законодавець передбачив положення, за яким названі органи та особи можуть брати участь в адміністративній справі через представника (ч. 1 ст. 55 КАС України); по-третє, нормативні приписи, що містяться у ст. 53 КАС України, віддзеркалюють загальні положення одного з інститутів адміністративного процесуального права – інституту захисту прав, свобод та інтересів інших осіб, призначенням якого є надання допомоги, сприяння в судовому захисті кожній особі, яка внаслідок поважних причин (стану здоров'я, похилого віку, матеріального стану) не може самостійно захистити свої права.

З метою визначення процесуальних повноважень названих органів та осіб розглянемо окремі нормативні положення, якими визначений їхній правовий статус. У цьому аспекті зазначимо, що кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, з огляду на те, що останнім здійснюється парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина (ст. ст. 55, 101 Конституції України) [4]. Як бачимо, чинні норми як матеріального, так і процесуального права закріплюють відповідні правові підстави участі Уповноваженого Верховної Ради з прав людини у судовому процесі. При цьому вважається, що діяльність омбудсмана доповнює засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не скасовуючи і не підмінюючи їх. Цей правовий інститут виступає додатковим (субсидіарним) засобом захисту прав і свобод людини в Україні щодо інших правозахисних механізмів, заповнюючи прогалини і компенсуючи недоліки судових засобів захисту прав людини та відомчого контролю за адміністративними органами [5, с. 13].

Відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. № 776/97 Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має право звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права і свободи; брати участь у судовому розгляді справ, провадження в яких відкрито за його позовами (заявами, клопотаннями (поданнями)); вступати у справи, провадження в яких відкрито за позовами (заявами, клопотаннями (поданнями)) інших осіб, на будь-якій стадії їх судового розгляду; ініціювати незалежно від його участі у судовому провадженні перегляд судових рішень [6]. Такі ж самі законодавчі приписи продубльовані в адміністративно-процесуальному законодавстві, а саме у ч. 2 ст. 53 КАС України.

Що стосується участі прокурора в адміністративному судочинстві, то його цільова спрямованість в адміністративній справі пов'язується, передусім, з окремими випадками захисту прав та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів відповідно до покладених на нього функціональних обов'язків. В.Р. Боровський, наприклад, вважає, що прокурор виступає як окремий самостійний суб'єкт владних повноважень, але водночас його процесуальна самостійність тісно пов'язана з інтересами держави чи певного державного органу, на боці якого він здійснює процесуальну діяльність, що обумовлено їхніми інтересами та обсягом порушених прав. Процесуальна самостійність прокурора також окреслена і процесуальним законодавством та наданими йому повноваженнями, вихід за які заборонений [2, с. 9]. Дійсно, участь прокурора у будь-якому виді судового процесу передбачена ст. 131–1 Конституції України та ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VIII, зокрема: «представництво прокурором інтересів громадянина або держави в суді полягає у здійсненні процесуальних та інших дій, спрямованих на захист інтересів громадянина або держави, у випадках та порядку, встановлених законом» [8]. У визначених законом випадках прокурор звертається до суду з позовною заявою, бере участь у розгляді справ за його позовами, вступає за своєю ініціативою у справу, провадження в якій відкрито за позовом іншої особи, до початку розгляду справи по суті, подає апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами (ч. 3 ст. 53 КАС України).

Крім того, прокурор здійснює представництво в суді законних інтересів держави у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу. Однак, не допускається здійснення прокурором представництва в суді інтересів держави в особі державних компаній, а також у правовідносинах, пов'язаних із виборчим процесом, проведенням референдумів, діяльністю Верховної Ради України, Президента України, створенням та діяльністю засобів масової інформації, а також політичних партій, релігійних організацій, організацій, що здійснюють професійне самоврядування, та інших громадських об'єднань. Представництво в суді інтересів держави в особі Кабінету Міністрів України та Національного банку України може здійснюватися прокурором Офісу Генерального прокурора або обласної прокуратури виключно за письмовою вказівкою чи наказом Генерального прокурора або його першого заступника чи заступника відповідно до компетенції (ч. 3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру»).

У ч. 5 ст. 53 КАС України передбачено, що в разі відкриття провадження за позовною заявою, поданою прокурором в інтересах держави в особі органу, уповноваженого здійснювати функції держави у спірних правовідносинах, зазначений орган набуває статусу позивача. У разі відсутності такого органу або відсутності у нього повноважень щодо звернення до суду прокурор зазначає про це в позовній заяві і в такому разі прокурор набуває статусу позивача.

Вищенаведене переконує в тому, що представництво прокурором інтересів фізичних і юридичних осіб, а також держави у суді ґрунтується безпосередньо на нормах Конституції України, інших законодавчих та нормативно-правових актах України, тоді як законне та договірне представництво здійснюються на підставі належно виданих довіреностей або фактах родинних зв'язків. Участь прокурора в адміністративній справі обумовлюється, передусім, тим фактом, що він намагається реалізувати суб'єктивний інтерес саме тієї особи, яку він представляє, а не власну правову потребу. Саме тому у судовому процесі прокурор виступає від свого імені, а не від імені особи, яку представляє. Адже прокурор розпочинає або вступає у процес з метою здійснення покладених на нього функціональних обов'язків щодо захисту прав та інтересів інших осіб, державних чи суспільних інтересів. Реалізація процесуальних прав та обов'язків прокурора полягає у виконанні ним функцій, які чітко визначені, в першу чергу, нормами матеріального права.

На сторінках наукової літератури також підкреслюється факт того, що представництво прокурором інтересів держави в суді має певні особливості, і головна з них – те, що воно ґрунтується безпосередньо на Конституції України, тоді як інші види представництва ґрунтуються на дорученні, адміністративному акті, законі. Попри схожість із представництвом за законом ця подібність не є абсолютною, оскільки Конституція – це закон, що має найвищу юридичну силу, і її не можна ставити на один рівень зі звичайним законом. Крім того, прокурорське представництво відрізняється й за іншими істотними ознаками: за своїм характером, за колами осіб, чиї інтереси прокурор представляє, за сукупністю прав і формами їхньої реалізації [8, с. 180]. Сказане також стосується й Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, оскільки він також займає самостійне місце у судовому процесі, яке визначається завданнями та суттю закріпленого правового статусу – його зацікавленість має державно-правовий, соціальний або суспільний характер і випливає з обов'язків, визначених компетенцією або покладеними на нього функціональними повноваженнями, відповідно до закону.

У цілому аналіз змісту ст. 54 КАС України дає змогу констатувати, що обсяг процесуальних прав та обов'язків органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, дещо відрізняється від процесуальних повноважень інших учасників справи. Так, названі органи та особи мають процесуальні права й обов'язки особи, в інтересах якої вони діють, за винятком права закінчувати справу примиренням, а відмова ними від позову або зміна позовних вимог не позбавляє особу, в інтересах якої подано позовну заяву, права вимагати від суду розгляду справи, вирішення позову в попередньому обсязі (ч. ч. 1, 2 ст. 54 КАС України).

Законодавець також передбачив, що в разі відмови фізичної особи, яка має адміністративну процесуальну дієздатність і в інтересах якої подано позовну заяву, підтримувати заявлені позовні вимоги, то суд залишає позовну заяву без розгляду (ч. 3 ст. 54 КАС України). У такому випадку суд виходить з того, що особа, яка має адміністративну процесуальну дієздатність, самостійно вирішує питання про те, порушені її суб'єктивні права, свободи та інтереси чи ні, незалежно від того, що на їх захист було подано позовну заяву. Це також засвідчує прояв реалізації принципу диспозитивності в повному обсязі, відповідно до якого особа, зацікавлена у результатах розгляду справи, на власний розсуд вирішує, яким чином їй розпоряджатися наданими процесуальними правами.

З іншого боку, відмова органу, уповноваженого здійснювати відповідні функції у спірних правовідносинах, від позову, поданого прокурором в інтересах держави, не позбавляє прокурора права підтримувати позов і вимагати вирішення спору по суті (ч. 4 ст. 54 КАС України). Останнє застереження законодавця має сенс, оскільки такі дії можуть суперечити закону або порушувати чиї-небудь права, свободи або інтереси.

Висновки. Таким чином, аналіз окремих законодавчих приписів, які містяться в КАС України, дає змогу впевнено стверджувати, що порядок участі та функції органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, характеризується власними особливостями, незважаючи на те, що мета їх участі у судовому процесі схожа з метою участі у справі законних представників: 1) можливість звернення цих органів і осіб до суду обумовлена державно-правовим, суспільним або соціальним характером і випливає із функціональних обов'язків і наданої законом компетенції; можливість звернення до суду законних представників завжди має суб'єктивний характер (морально-етичний, родинний, спадковий); 2) лише у чітко передбачених законом випадках ці органи та особи мають право захищати права, свободи та інтереси кожної особи, яка потребує такого захисту (ч. ч. 1, 4 ст. 53 КАС України); при законному представництві завчасно відомо конкретну особу, на захист прав, свобод та інтересів якої буде діяти представник; 3) відмова від участі у справі цих органів і осіб, а також здійснення ними певних процесуальних дій не обмежують особу, на захист якої вони діють, у праві впливати на перебіг судового розгляду справи (наприклад, право на вирішення судом позову в попередньому обсязі, якщо було змінено позовні вимоги цими органами та особами (ч. 2 ст. 54 КАС України); участь у справі законних представників для певної категорії осіб (малолітніх, неповнолітніх фізичних осіб, недієздатних фізичних осіб) виступає єдиною реальною можливістю забезпечити захист своїх прав та законних інтересів у суді (ч. ч. 1, 2 ст. 56 КАС України); 4) органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, завжди діють від свого імені; натомість законні представники – від імені особи, інтереси якої вони представляють; 5) ці органи та особи не мають права закінчувати справу примиренням (ч. 1 ст. 54 КАС України); законні представники мають права реалізовувати всі процесуальні права та обов'язки, що мала би право вчиняти особа, яку представляють, якби вона брала участь у судовому процесі самостійно.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Величко О.М. Представництво прав, свобод та інтересів громадян в адміністративному судочинстві: автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07 – «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2019. 20 с.

2. Боровський В.Р. Адміністративно-правові засади діяльності прокурора як суб'єкта адміністративного процесу: автореф. дис.. … канд. юрид. наук : 12.00.07 – «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Маріуполь : Донецький юридичний інститут МВС України, 2021. 22 с.

3. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV. *База даних «Законодавство України»*. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2747-15

4. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text

5. Майданник О.О. Інститут омбудсмана у механізмі забезпечення прав людини в Україні. *Адвокат.* № 7 (118). 2010. С. 12–16.

6. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text

7. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII. (редакція від 20.01.2018, підстава 2249-19). *База даних «Законодавство України»* : Верховна Рада України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1697-18.

8. Таможня О. Представництво інтересів держави в адміністративному судочинстві: особливості та проблеми нормативно-правового регулювання. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 4. С. 178–185.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.15421/392159

Звірко О. Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та методики викладання правознавства
Навчально-наукового інституту історії та філософії
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

Осіпова О. О.,
суддя Сумського окружного адміністративного суду,
аспірантка
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID ID: 0000-0001-6289-5581

ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ ОПТИМІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

DOCTRINAL ASPECTS OF OPTIMIZATION OF ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS OF UKRAINE

У статті розкриваються проблеми оптимізації діяльності адміністративних судів України у світлі триваючої судової реформи. Розглянуті наявні аргументи за і проти зміни моделі адміністративного судочинства України.

Аргументована позиція, що відокремлена спеціалізована система адміністративних судів найбільш прийнятна для України і відповідає міжнародним стандартам правосуддя. У результаті статистичного аналізу показано, що вона успішно справляється з поставленими перед нею завданнями.

Наведені доводи проти суцільного перезавантаження судової системи і об'єднання місцевих адміністративних судів з місцевими судами інших юрисдикцій. Водночас під час здійснення адміністративного судочинства мають місце певні проблеми, серед яких найсуттєвішими є доступність до адміністративного правосуддя та розмежування юрисдикції адміністративних судів з юрисдикціями господарських та загальних судів.

Подолання зазначених проблем потребує подальшого вдосконалення процесуального законодавства з метою оптимізації діяльності адміністративних судів.

Обґрунтовано висновок, що модель адміністративної юстиції у вигляді відокремленої підсистеми адміністративних судів як першої, так і другої ланок повною мірою відповідає європейським стандартам і забезпечує реалізацію принципу верховенства права, захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, судовий контроль за законністю дій та рішень органів публічної влади, їх посадових та службових осіб. Вагомих підстав для її зміни (злиття із судами цивільної та кримінальної юрисдикції) немає. Подібне реформування принесе більше шкоди ніж користі, негативно позначиться на якості правосуддя, професіональному рівні суддівського корпусу.

Перспективи подальшого реформування адміністративного судочинства в Україні перебувають у площині запровадження сучасних процедур медіації, електронного провадження, покращення контролю за законністю рішень судів з боку судів вищого рівня (особливо Верховного Суду України), оптимізації навантаження на суддів шляхом встановлення раціональних норм їхньої діяльності, своєчасного регулювання кількості суддів залежно від кількості справ, що надходять до судів, розробки і реалізації більш ефективних механізмів відбору, підготовки, підвищення кваліфікації та відповідальності суддів.

Ключові слова: *система адміністративного судочинства, принцип спеціалізації судів, оптимізація судової діяльності.*

The article is dedicated to the problems of optimization of administrative court system of Ukraine in connection with the ongoing reform of the courts. The available arguments for and against reforming the acting model of administrative justice of Ukraine are discussed.

It has been clarified that the system of administrative courts in force has been specially approved for the adoption of Ukrainian society. The results of the statistical analysis show how it can successfully cope with deliveries to its arrogance.

Indicate that you must reinsert the court system and recapture the administrative courts with the common courts. At the same time, with healthy administrative conviction, there are a few significant problems, among them we can

© Звірко О. Є., Осіпова О. О., 2021

call access to administrative justice and delimitation of administrative court jurisdiction from commercial and common courts jurisdictions. A closer look at the problems that need to be solved will require a farther and more thorough amendments to optimize the administrative courts activity.

It has been concluded that the model of administrative justice in Ukraine since 2005 in the form of a separate subsystem of administrative courts of both the first and second links fully meets European standards and ensures the implementation of the rule of law, protection of rights and legitimate interests of individuals and legal entities, judicial control over legality and decisions of public authorities and their officials. There are no good grounds for its change (merger with courts of civil and criminal jurisdiction). Such reform will do more harm than good, negatively affect the quality of justice, the professional level of the judiciary.

Prospects for further reform of administrative proceedings in Ukraine are in the area of introduction of modern mediation procedures, electronic proceedings, improvement of control over the legality of court decisions by higher courts (especially the Supreme Court of Ukraine), optimization of the burden on judges by establishing rational norms of their activity, depending on the number of cases received by the courts, the development and implementation of more effective mechanisms for the selection, training, retraining and accountability of judges.

Key words: *administrative court system, principle of court specialization, optimization of court activity.*

Постановка проблеми. Реалізація засад правової держави зумовлює необхідність забезпечення ефективного судового захисту прав людини. В 1992 році Верховна Рада України схвалила Концепцію судово-правової реформи, якою в Україні з метою розгляду спорів між громадянами і органами державного управління передбачено запровадження адміністративного судочинства. Проваджувана судово-правова реформа в Україні зробила певні кроки в напрямі реалізації такої концепції, але не забезпечила становлення інтегративної доктрини адміністративного судочинства та досконалих правових процедур.

Актуальність досліджуваної теми зумовлюється новими обертами конституційної та судово-правової реформи, недосконалістю чинних законів та необхідністю їх узгодження з міжнародними правовими стандартами, появою довгоочікуваної національної стратегії з прав людини [3] та нових правових актів, що потребують осмислення і узагальнення практики їх застосування [4], недостатнім аналізом сучасних проблем оптимізації діяльності адміністративних судів.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання такої проблеми, показує, що проблема забезпечення оптимізації діяльності адміністративних судів, незважаючи на певну увагу дослідників [5–23], потребує більш інтегративного аналізу з урахуванням сучасних правничих актів та міжнародних стандартів.

Метою роботи є визначення шляхів гармонізації доктрини оптимізації діяльності адміністративних судів з урахуванням міжнародних правових стандартів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правнича доктрина – це зумовлена інтелектуальним, духовним, культурним і науковим розвитком, станом моральності та політико-правовою і етичною культурою суспільства цілісна і гармонічна система принципів, поглядів, уявлень, ідей, концепцій і модельних норм щодо права та його розвитку, що виступають теоретичним стрижнем та концептуальною основою державотворчої, правотворчої, правозастосовної та правотлумачної діяльності [21, с. 5].

Побудова системи судів загальної юрисдикції в Україні на принципах територіальності і спеціалізації була закріплена у ст. 125 Конституції України 1996 року, пунктом 12 Перехідних положень встановлений п'ятирічний термін для формування системи судів загальної юрисдикції. В 2001 році була проведена так звана Мала судова реформа, а саме внесені зміни до дванадцяти законів, що мали відношення до організації та діяльності судів. Законом України від 7 лютого 2002 року «Про судоустрій України» № 3018-III встановлено, що судова влада реалізується, крім іншого, шляхом адміністративного судочинства (ч. 2 ст. 1), у системі судів загальної юрисдикції утворюються спеціалізовані суди окремих судових юрисдикцій, у тому числі адміністративні (ст. 19). 6 липня 2005 року Верховною Радою України було прийнято Кодекс адміністративного судочинства України, який набрав чинності з 1 вересня 2005 року.

7 липня 2010 року Верховною Радою України прийнято новий Закон «Про судоустрій і статус суддів» № 2453-VI, у ст. 18 якого було збережено спеціалізацію судів у єдиній системі судів загальної юрисдикції, а значить і окрему

підсистему адміністративних судів, в яку входили місцеві окружні адміністративні суди, окружні апеляційні суди, Вищий адміністративний суд України. Також було передбачено створення Судової палати в адміністративних справах Верховного Суду України.

Але на цьому реформування моделі судоустрою України не закінчилось. З 2014 року на судову систему України одна за одною накочуються хвилі судової реформи. Законом від 8 квітня 2014 року № 1188-VII «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» було ініційовано процес спеціальної перевірки суддів з метою очищення судової влади. Законом України від 12.02.2015 № 192-VIII «Про забезпечення права на справедливий суд» було викладено в новій редакції Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів».

У 2016 році в Україні розпочато новий виток чергової судової реформи. 02.06.2016 було прийнято Закон України № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». В Основному Законі вперше було проголошено, що *з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди*. У той же день 02.06.2016 року був прийнятий новий Закон України № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів», в якому знову закріплено принцип спеціалізації судів і спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ (ст. 18), передбачено створення місцевих окружних та апеляційних адміністративних судів, відбулося повернення до триланкової вертикалі побудови системи адміністративних судів.

3 жовтня 2017 року Верховною Радою України було ухвалено Закон України № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», яким названі кодекси викладені в нових редакціях і максимально уніфіковано процесуальні норми. 21.12.2016 Верховною Радою України прийнятий Закон України «Про Вищу раду правосуддя», який набрав чинності 05.01.2017 року. 7 листопада 2019 року набув чинності Закон від 6 жовтня 2019 року № 193-IX «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування», який ініціював Президент України. Цей закон вніс суттєві зміни у діяльність Вищої Ради Правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів щодо організації відбору та призначення кандидатів на посади суддів.

Ключовими завданнями сьогодення, як випливає із заяв ініціаторів реформування, є оптимізація мережі судів, зокрема адміністративних, тобто укрупнення або ліквідація наявних судів, перевантаження судів, тобто звільнення діючих нині суддів та набір нових, які мають бути кращими у професійному та морально-етичному відношеннях. Знову лунають закиди щодо доцільності об'єднання місцевих господарських судів та окружних адміністративних судів з місцевими судами загальної юрисдикції. Тобто фактично йдеться про ліквідацію самостійності окремих гілок судової влади. У зв'язку з цим постає питання, наскільки обґрунтовані такі пропозиції з наукового, практичного, політичного та економічного боків. Подібні проблеми дискутувалися на початку 2000-х років і закінчилися прийняттям Кодексу адміністративного судочинства України та створенням окремої системи адміністративних судів.

Більшістю науковців і міжнародною спільнотою (зокрема, Венеціанською комісією) було визнано правильним і доцільним запровадження в Україні моделі адміністративного судочинства, подібної до німецької, яка діє в Україні майже шістнадцять останніх років. Нині виникла нагальна потреба повернутися до розгляду цього питання, тим більше, що після внесення останніх змін у законодавство щодо правосуддя спеціальні наукові розвідки щодо оптимізації діяльності адміністративних судів у нових політичних та економічних реаліях в Україні тільки розпочинаються.

Останніми роками питання *вдосконалення діяльності адміністративних судів в Україні* постійно перебували в центрі уваги науковців, які стосувалися місця адміністративного суду у системі державних органів України та організаційно-правових проблем принципу спеціалізації судів. Але виконані вони в інших реаліях часу і законодавства. У численних наукових статтях наводилися аргументи як «за», так і «проти» зміни моделі судоустрою України [6; 9; 11; 13; 7; 19; 20; 22].

На наше переконання, доводи прихильників зміни моделі адміністративного судочинства України заслуговують на новий розгляд і осмислення з урахуванням сучасних економічних, політичних та правових умов, що склалися в українському суспільстві.

Так, згідно з Концепцією адміністративної реформи в Україні, схваленою Указом Президентом України 22 липня 1998 року № 810/98, у 2005–2006 роках була розбудована окрема самостійна спеціалізована система адміністративних судів. Сьогодні це триланкова вертикаль (27 місцевих окружних адміністративних суди, 9 адміністративних апеляційних судів, Верховний Суд України, у складі якого діє Касаційний адміністративний суд). Подібна модель відокремленого адміністративного судочинства вже понад століття успішно працює в п'ятнадцяти країнах Європи, в тому числі в Іспанії, Франції та ФРН.

За своєю суттю судова реформа 2016 року полягала в послідовному прийнятті двох законів: перший з яких вносив зміни в Конституцію (Закон № 1401-VIII), а другий забезпечував імплементацію зазначених змін у Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (Закон № 1402-VIII).

Оскільки ключовим питанням реформи адміністративної юстиції є правильний вибір моделі судоустрою, послідовно розглянемо *аргументи «за» і «проти»* існування в Україні відокремленої підсистеми адміністративних судів.

До аргументів «за» можна віднести такі: 1) відокремлена система адміністративних судів успішно діє майже п'ятнадцять років. До результатів її діяльності в українського суспільства менше за все претензій; 2) українська модель адміністративних судів в основних своїх рисах відповідає моделям, прийнятим у провідних країнах Європи (ФРН, Франція, Іспанія), де вона становить окрему гілку судової влади; 3) діючий нині судоустрій України отримав схвальну оцінку Венеціанської комісії; 4) у суддів місцевих адміністративних судів склалася своя спеціалізація розгляду справ і накопичений певний позитивний досвід; 5) ліквідація системи адміністративних судів означатиме корінну переробку законодавчої бази; 6) адміністративне судочинство має суттєві відмінності від загального цивільного судочинства, оскільки здійснює особливу роль не тільки захисту прав фізичних та юридичних осіб, а і судовий контроль за діями, рішеннями чи бездіяльністю органів публічної влади; 7) адміністративна юстиція діє у сфері публічно-правових відносин, на відміну від приватно-правової сфери, властивої цивільним відносинам, і має справу із суб'єктами, наділеними владними повноваженнями; 8) в адміністративному судочинстві мають місце суттєві особливості судової процедури: активна роль суду, обмежена дія принципів змагальності та диспозитивності, нерівність сторін, специфічний тягар доказування тощо.

Що стосується заяв про суцільне перезавантаження судів, до цього гасла слід поставитися з великою пересторогою. Ніяких правових підстав для цього немає. Судді ще не оговталися після недавнього очищення влади (люстрації), всі діючі судді пройшли оцінювання і атестацію і знову піддавати їх перевірочним процедурам, погодьтеся, це вже занадто. Якщо кожна влада буде перезавантажувати суди під себе, про яку незалежність і стабільність судової влади можна говорити.

Суть проблеми полягає не в поголовному перезавантаженні судів за суб'єктивними критеріями, а в тому, щоб посилити контроль апеляційних судів і особливо Верховного Суду за рішеннями місцевих судів, щоб кожне сумнівне рішення перевірялось незалежно від наявності скарг учасників процесу, щоб корупційні дії суддів чи груба халатність з їхнього боку своєчасно фіксувалися в установленому законом порядку і працювали механізми притягнення винних осіб до відповідальності.

Завдання держави – не створювати атмосферу психологічного тиску на суддів (чергове полювання на «відьом»), а створювати належні матеріальні та фінансові умови для їхньої праці, розробити науково обґрунтовані нормативи і порядок розподілу навантаження на суддів і забезпечувати належну кількість суддів для оперативного та якісного розгляду судових справ. Об'єднувальна реформа по суті нічого не міняє: залишається та ж сама кількість справ, а кількість суддів не зменшиться, а можливо, навпаки, зросте, ніяких фінансових вигід така перебудова державі не принесе, оскільки спеціалізація суддів розшириться, збільшиться кількість судових палат тощо. Виникне серйозна проблема кадрового дефіциту суддів, на підготовку яких і стажування потрібен тривалий час і додаткові витрати. Як наслідок, якість здійснення такого виду правосуддя помітно впаде.

Оперуючи показниками Звітів судів першої інстанції про розгляд справ у порядку адміністративного судочинства за 2019 та 2020 рік (форма 1-а), аналітичних таблиць № 1 та № 24 щодо кількості справ, що надійшли, та середньомісячного надходження справ і матеріалів на одного суддю місцевого загального суду, можна дійти висновку, що якість розгляду справ адміністративними судами перебуває приблизно на одному рівні з показником місцевих загальних судів. Таким чином, діюча система адміністративних судів цілком справляється з поставленими перед нею завданнями і корінного реформування заради самого реформування не потребує.

На думку більшості науковців, і, до речі, на думку Венеціанської комісії, діюча в Україні модель адміністративного судочинства найбільш прийнятна для нашої країни, враховуючи менталітет населення, правову культуру та традиції, досвід здійснення правосуддя, міжнародні стандарти правосуддя. Повернення до радянських стереотипів вирішення у загальних судах адміністративних спорів загрожує реальній незалежності судової влади, сприятиме звуженню спеціалізації суддів, а значить зниженню якості розгляду справ.

На нашу думку, серед аргументів на користь зміни моделі адміністративного судочинства, що діє в Україні, найбільш вагомими слід визнати віддаленість місцевих окружних адміністративних судів від місця проживання більшості населення такого судового округу та проблеми у розмежуванні судових юрисдикцій м і ж адміністративними, господарськими та загальними судами. Інші аргументи другорядні і на серйозну увагу не заслуговують.

Насправді, побоювання щодо утруднення доступу до адміністративного судочинства явно перебільшені. Обставина віддаленості частини населення від адміністративного суду нині не є серйозною перешкодою для звернення до суду, тому що: по-перше, стрімко запроваджується електронне провадження, по-друге, більшість справ вирішується у спрощеному провадженні без виклику сторін; по-третє, можливе представництво через центри надання безоплатної правової допомоги.

Безумовно, в адміністративному судочинстві України існують нагальні проблеми, які потребують свого вирішення. Результати моніторингу адміністративного судочинства в Україні, проведеного експертами «Право – Justice» шляхом опитування суддів, адвокатів, науковців, посадових чи службових осіб органів публічної влади виявили наявність таких проблем оптимізації діяльності адміністративних судів та суб'єктів владних повноважень, що стосуються дискреційних повноважень органів влади; відсутності у КАСУ індивідуальної відповідальності окремого державного службовця у разі встановлення судом протиправності його рішень, дій або бездіяльності; відсутності чітких критеріїв розмежування юрисдикції адміністративних судів від юрисдикції господарських судів та судів загальної юрисдикції; врегулювання спорів за участю судді; контролю за виконанням судових рішень.

Цей перелік можна доповнити проблемними питаннями запровадження професійних медіаторів та незалежних квазісудових органів для попереднього досудового розв'язання спорів, вдосконалення порядку стягнення та розмірів судового збору і судових витрат, відшкодування моральної шкоди. Але наявність названих проблем не означає, що вибрана та апробована в Україні модель адміністративного судочинства не відповідає потребам суспільства і потребує заміни на іншу, запровадження якої може мати непередбачувані руйнівні наслідки.

Отже, діюча в Україні з 2005 року модель адміністративної юстиції у вигляді відокремленої підсистеми адміністративних судів як першої, так і другої ланок повною мірою відповідає європейським стандартам і забезпечує реалізацію принципу верховенства права, захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, судовий контроль за законністю дій та рішень органів публічної влади, їх посадових та службових осіб. Вагомих підстав для її зміни (злиття із судами цивільної та кримінальної юрисдикції) немає. Подібне реформування принесе більше шкоди ніж користі, негативно позначиться на якості правосуддя, професіональному рівні суддівського корпусу.

Перспективи подальшого реформування адміністративного судочинства в Україні перебувають у площині запровадження сучасних процедур медіації, електронного провадження, покращення контролю за законністю рішень судів з боку судів вищого рівня (особливо Вер-

ховного Суду України), оптимізації навантаження на суддів шляхом встановлення раціональних норм їхньої діяльності, своєчасного регулювання кількості суддів залежно від кількості справ, що надходять до судів, розробки і реалізації більш ефективних механізмів відбору, підготовки, підвищення кваліфікації та відповідальності суддів.

Висновки. Відокремлена спеціалізована система адміністративних судів найбільш прийнятна для України і відповідає міжнародним стандартам правосуддя. Вона успішно справляється з поставленими перед нею завданнями та не потребує перезавантаження та об'єднання місцевих адміністративних судів з місцевими судами інших юрисдикцій. Водночас під час здійснення адміністративного судочинства мають місце певні проблеми, серед яких найсуттєвішими є доступність до адміністративного правосуддя та розмежування юрисдикції адміністративних судів з юрисдикціями господарських та загальних судів.

Перспектива подальшого дослідження проблеми полягає в тому, що їх системний аналіз зумовлює потребу подальшого вдосконалення процесуального законодавства з метою оптимізації діяльності адміністративних судів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України: прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. Із змінами і доповненнями, внесеними згідно із законами України. URL: http:///www.zakon.rada.gov.ua.

2. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2005, № 35–36, № 37, ст. 446. Із змінами, внесеними згідно із законами України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text.

3. Національна стратегія прав людини: затверджена Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text.

4. Закон України від 27 квітня 2021 року № 1416-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи». *Голос України* від 25.05.2021. № 95. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1416-20#Text.

5. Авер'янов В.Б. Принцип верховенства права в новій адміністративно-правовій доктрині. *Часопис Київського ун-ту права*, 2006. № 1. С. 3–8.

6. Бевзенко В.М., Смокович М.І. Адміністративний процес України: теорія, практика : підручник. Київ : Дакор, 2021. 1204 с.

7. Васильєв С.В. Звернення до суду: алгоритм процесуальних дій (адміністративна юрисдикція) : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2021. 342 с.

8. Державознавство : підручник / В. Сухонос, В. Сухонос, А. Куліш, Р. Білокінь ; за ред. Володимира Сухоноса. Суми : Університетська книга, 2021. 493 с.

9. Дорош В.С. Міжнародне адміністративне судочинство в захисті прав людини. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2014. № 1. С. 151–162.

10. Завгородній В.А. Вплив практики Європейського суду з прав людини на юридичну діяльність в Україні: теоретичний, методологічний і прикладний аспекти : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 536 с.

11. Звірко О.Є., Осіпова О.О. Щодо вдосконалення правових механізмів забезпечення організаційної (інституціональної) незалежності суддів. *Актуальная юриспруденция :* сборник научных трудов. 2015. № 4. С. 229–233.

12. Коваль М.В., Кайдаш О.Ю., Коваль А.М. Механізм забезпечення реалізації рішень Європейського суду з прав людини : монографія. Ірпінь : Університет ДФС України, 2020. 292 с.

13. Лошицький М.В., Сироєд С.О. Які адміністративні суди потрібні Україні? *Держава і право :* збірник наукових праць. *Серія «Юридичні науки».* Випуск 45. Київ, 2009. С. 242–252.

14. Макушев П.В. Тертишник В.М. Верховенство права та практика застосування інституту оскарження неправомірних дій органів державної виконавчої служби. *Вісник Академії митної служби України. Серія «Право».* 2015. № 1 (14). С. 29–35.

15. Незалежність і дисциплінарна відповідальність суддів: міжнародні стандарти й національна практика : монографія / Н. Антонюк, О. Верба-Сидор, Т. Пашук, С. Рабінович. Вид. 2-ге. Київ : Алерта, 2021. 248 с.

16. Нечитайло О. За 10 років адміністративні суди довели життєву необхідність свого існування для громадян. *Юридична Газета*. 2016. № 3–4. С. 46–48.

17. Пипяк М.І. Адміністративний суд у системі державних органів України : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Львів. 2016. 22 с.

18. Проблеми формування правової держави в Україні в умовах глобалізації : монографія / гол. ред.: О.М. Іваній. Суми, 2018. 128 с.

19. Решота В.В. Англосаксонська модель адміністративної юстиції. Львів : СПОЛОМ, 2020. 180 с.

20. Сілантьєва Е.Є. Організаційно-правові проблеми принципу спеціалізації судів : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Харків, 2014. 20с.

21. Тертишник В.М. Правнича допомога та захист у кримінальному процесі : підручник / За заг. ред. д.ю.н., академіка НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ : Алерта, 2018. 480 с.

22. Цибуляк-Кустевич А.С. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні. *Право України*. 2018. № 11. С. 214–230.

23. Щербанюк О.В. Самостійність і незалежність судової влади як умова конституційно-правового прогресу. *Альманах права. Право і прогрес: складові забезпечення в сучасних умовах*. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016. Випуск 7. С. 79–82.

УДК 342.72/.73
DOI https://doi.org/10.15421/392160

Кадикало О. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту та соціального забезпечення
Університету банківської справи

ОСОБЛИВОСТІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ОКРЕМИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

PECULIARITIES OF REGULATORY AND LEGAL PROVISION OF SOCIAL PROTECTION OF CERTAIN LAYERS OF THE POPULATION IN UKRAINE

Розглянуто особливості нормативно-правового забезпечення соціального захисту громадян пенсійного віку та дітей. Законодавче забезпечення суспільних відносин у сфері пенсійного забезпечення та соціального забезпечення дітей характеризується суттєвою розгалуженістю. Проаналізовано нормативне забезпечення системи загальнообов'язкового накопичувального пенсійного забезпечення, що перебуває на стадії запровадження. Акцентовано, що законодавче закріплення зазначеної системи на сьогодні проходить розгляд у Верховній Раді України. Наголошено, що функціонування системи загальнообов'язкового накопичувального пенсійного забезпечення надасть можливість громадянам України отримувати після досягнення пенсійного віку додаткові пенсійні виплати за рахунок внесків до накопичувальної пенсійної системи. Накопичення кожної особи підлягають обліку на індивідуальному накопичувальному пенсійному рахунку такої особи та можуть бути успадковані. Зазначений підхід поступово приводитиме до підвищення рівня соціального захисту людей пенсійного віку, залучення потужного внутрішнього довгострокового інвестиційного ресурсу, що сприятиме збільшенню інвестицій у національну економіку.

Наголошено на суттєвій проблемі, що ускладнює вдосконалення нормативно-правового забезпечення соціального захисту дітей, зокрема, відсутність у законодавчій базі чіткого визначення мети соціального захисту дитинства, що дало б можливість організаціям та установам на місцях, а також органам виконавчої влади розширювати коло завдань та вирішувати проблеми загальносоціального рівня без виділення окремого так званого «дитячого аспекту». Іншою проблемою визначено те, що окремі гарантії соціального захисту, передбачені законодавством, носять суто декларативний характер, оскільки відсутня практика їх застосування. Підтримано позицію, що нормативно-правове регулювання соціального захисту окремих верств населення в Україні характеризується дуалізмом – спостерігається співіснування радянського (соціальне забезпечення, пільги, соціальні та компенсаційні виплати) і новітнього європейського підходу (соціальні послуги, соціальна робота, житлові субсидії).

Ключові слова: *соціальний захист, соціальне забезпечення, нормативно-правове забезпечення, пенсії, соціальний захист дітей, соціальний захист пенсіонерів, пенсійне забезпечення.*

Peculiarities of normative-legal provision of social protection of citizens of retirement age and children were considered. Legislative provision of public relations in the field of pensions and social security of children is characterized by significant diversification. The normative provision of the system of compulsory accumulative pension provision, which is being implemented, was analyzed. It was emphasized that the legislative consolidation of this system is currently being considered by the Verkhovna Rada of Ukraine. It was emphasized that the functioning of the system of compulsory accumulative pension provision will enable citizens of Ukraine to receive additional pension benefits after reaching the retirement age through contributions to the accumulative pension system. The savings of each person are subject to accounting on the individual accumulative pension account of such person and can be inherited. This approach will gradually lead to an increase in the level of social protection of people of retirement age, attracting a strong domestic long-term investment resource, which will increase investment in the national economy.

It was emphasized that a significant problem complicates the improvement of legal support for social protection of children, in particular, that the legislation does not clearly define the purpose of social protection of children, which would allow organizations and institutions on the ground, as well as executive authorities to expand to solve problems of the general social level without allocating separate, so to speak, "children's aspect". Another problem is that some guarantees of social protection provided by law are purely declarative, as there is no practice of their application. The position was supported that the legal regulation of social protection of certain segments of the population in Ukraine is characterized by dualism - there is a coexistence of Soviet (social security, benefits, social and compensation benefits) and the latest European approach (social services, social work, housing subsidies).

Key words: *social protection, social security, normative-legal provision, pensions, social protection of children, social protection of pensioners, pension provision.*

© Кадикало О. І., 2021

Реформування всієї системи економічних відносин, соціальні перетворення та трансформаційні зрушення, що відбуваються в Україні, надають особливої актуальності побудові дієвої правової основи забезпечення соціального захисту окремих категорій населення в нашій державі. Недаремно у статті 1 Основного Закону Україна проголошена, з-поміж іншого, соціальною, правовою державою. Саме належне забезпечення соціальних гарантій є сьогодні одним із пріоритетних завдань, що постають перед чинною владою. Розстановка таких акцентів у державотворенні сприятиме стабілізації ситуації в суспільстві та налагодженню ефективного діалогу влади з населенням. На сьогодні найбільш незахищеними категоріями є особи пенсійного віку та діти, зокрема, з певними розладами здоров'я. Тому особливості нормативно-правового забезпечення їхнього соціального захисту потребує ретельного вивчення та вдосконалення.

Окремі аспекти проблематики забезпечення соціального захисту населення в України висвітлювали у своїх працях В. Бакиров, Н. Борецька, П. Бригадін, Л. Горієва, І. Даниленко, Ю. Качуренко, К. Кизилова, І. Кузина, О. Куценко, О. Лихошва, Н. Рак, П. Ситник, В. Скуратівський, Д. Тарасенко, В. Трощинський, А. Чечель тощо. Проте особливості нормативно-правового забезпечення соціального захисту окремих верств населення потребують більш ретельного дослідження.

Сьогодні можна виділити два найважливіших пріоритети економічної політики держави: розвиток системи пенсійного забезпечення в Україні, що є одним з видів соціального забезпечення непрацездатних громадян в Україні, а також підтримка дітей як майбутнього України. Особливістю забезпечення осіб пенсійного віку та дітей є те, що їх рівень безпосередньо залежить не лише від розвитку економіки країни, але й від тенденцій, що спостерігаються у політиці в певний період. Також не останню роль у цьому відіграє благополуччя працездатного населення та ефективність його нормативно-правових засад.

Чинні нормативно-правові акти, що врегульовують суспільні відносини у сфері пенсійного забезпечення та соціального забезпечення дітей, досить розгалужені – від Основного Закону та міжнародних договорів до підзаконних нормативно-правових актів. Зокрема, у ст. 46 Конституції України встановлено, що пенсії мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму. А ст. 92 Конституції України закріплює, що форми і види пенсійного забезпечення встановлюються виключно Законами України. Так само в Основному Законі є норма, присвячена соціальному захисту дітей, зокрема, у ст. 52 Конституції України гарантовано, що на державу покладається утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. При цьому держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Сьогодні Україна робить суттєві кроки у напряму визнання її повноправним членом європейського співтовариства, у тому числі й щодо гарантування належного рівня соціального захисту населенню держави.

Зокрема, була ратифікована низка міжнародних нормативно-правових документів, які забезпечують соціальний захист окремих верств населення, зокрема, дітей, а саме:

– Конвенція про права дитини [1], якою проголошено, що держави-учасниці надають батькам і законним опікунам належну допомогу у виконанні ними своїх обов'язків з виховання дітей та забезпечують розвиток мережі дитячих установ;

– Європейська конвенція про здійснення прав дітей [2], де анонсовано підтримку прав дітей, надання їм процесуальних прав тощо;

– Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства [3], що визначає загальні підходи до запобігання сексуальній експлуатації та сексуальному насильству стосовно дітей і боротьби з цими явищами, захисту прав дітей, які стали жертвами сексуальної експлуатації та сексуального насильства, сприяння національному та міжнародному співробітництву в боротьбі із сексуальною експлуатацією та сексуальним насильством стосовно дітей.

Наведений перелік міжнародних нормативно-правових актів не вичерпний. Водночас, на відміну від питань соціальних гарантій дітей, питання призначення та виплати пенсій закріплені в окремих міжнародних договорах (угодах), зокрема:

– договори, за якими витрати на виплату пенсій здійснює держава, на території якої проживає отримувач (територіальний принцип). Напри-

клад, Угода про гарантії прав громадян держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у галузі пенсійного забезпечення (підписана 13 серпня 1992 р.), Угода між Урядом України та Урядом Республіки Білорусь про гарантії прав громадян у галузі пенсійного забезпечення (підписана 14 грудня 1995 р.), Угода між Урядом України та Урядом Республіки Молдова про гарантії прав громадян у галузі пенсійного забезпечення (підписана 29 серпня 1995 р.) тощо;

– договори, за якими кожна договірна сторона призначає та виплачує пенсію за відповідний страховий (трудовий) стаж, набутий на території держави цієї сторони (пропорційний принцип). Зокрема, Угода між Україною та Республікою Польща про соціальне забезпечення (ратифікована Верховною Радою України 5 вересня 2013 р.), Угода між Україною та Естонською Республікою у сфері соціального забезпечення (ратифікована Верховною Радою України 5 жовтня 2010 р.), Договір між Україною та Чеською Республікою про соціальне забезпечення, підписаний 04 липня 2001 р. (ратифікований Верховною Радою України 22 листопада 2002 р.) тощо.

З урахуванням положень міжнародних нормативно-правових актів будується й національне законодавство. Одним з позитивних аспектів міжнародного досвіду щодо створення дієвої системи пенсійного забезпечення є існування можливості накопичення пенсійних виплат на майбутнє. Тому сьогодні держава створює передумови активному запровадженню в Україні системи накопичувального пенсійного забезпечення, що надасть можливість громадянам України отримувати після досягнення пенсійного віку додаткові пенсійні виплати за рахунок внесків до накопичувальної пенсійної системи [4, с. 144]. Запровадження такого додаткового елемента пенсійної системи дасть змогу відновити належний рівень пенсійного забезпечення та сформувати гідний рівень пенсійних накопичень.

Функціонування системи загальнообов'язкового накопичувального пенсійного забезпечення надасть можливість громадянам України отримувати після досягнення пенсійного віку додаткові пенсійні виплати за рахунок внесків до накопичувальної пенсійної системи. Протягом усього періоду накопичення має здійснюватися інвестування внесків. Накопичення кожної особи підлягають обліку на індивідуальному накопичувальному пенсійному рахунку такої особи та можуть бути успадковані. Зазначений підхід поступово приводитиме до підвищення рівня соціального захисту людей пенсійного віку, залучення потужного внутрішнього довгострокового інвестиційного ресурсу, що сприятиме збільшенню інвестицій у національну економіку.

Проте запровадження системи накопичувального пенсійного забезпечення на сьогодні перебуває в початковій стадії, а її законодавче закріплення проходить розгляд у Верховній Раді України. Відповідно до змісту Проекту Закону про загальнообов'язкове накопичувальне пенсійне забезпечення частина внесків до Пенсійного фонду України має спрямовуватись до державного Накопичувального пенсійного фонду України, бути персоніфікована та враховуватись на індивідуальних пенсійних рахунках.

Слід зазначити, що сучасній дійсності українського суспільства притаманне те, що політичні чинники безпосередньо впливають як на розвиток пенсійного забезпечення, будучи похідними від процесу старіння населення, так і на розвиток соціального захисту дітей, зокрема, тих, що перебувають у складних життєвих обставинах. Зокрема, непоодинокі випадки призначення спеціальних пенсій, які виникають в результаті успішних політичних рішень і практично незворотно породжують додаткові витрати Пенсійного фонду [5, с. 134]. Лобіювання інтересів певного прошарку населення, без сумніву, призводить до зростання напруги у суспільстві та породження зневіри в соціальну справедливість, яку має забезпечувати держава.

Натомість соціальний захист дітей також перебуває не в найкращому стані. На сьогодні існує проблема фінансування центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді та закладів соціального обслуговування. В умовах проведення Антитерористичної операції виділення бюджетних коштів на захист дитинства в Україні здійснюється за залишковим принципом. Тому в сучасному українському суспільстві економічна база соціального захисту дітей значно зменшилася [6, с. 153]. Також певну проблему у вдосконаленні нормативно-правового забезпечення соціального захисту дітей створює відсутність у законодавчій базі чіткого визначення мети соціального захисту дитинства, що дало б можливість організаціям та установам

на місцях і навіть органам виконавчої влади розширювати коло завдань та вирішувати проблеми загально соціального рівня (в рамках соціальних процесів – освітнього, культурного, дозвіллєвого) без виділення окремого «дитячого аспекту». Зазначена ситуація призводить до того, що система соціального захисту дітей розчиняється в чисельних напрямах соціальної діяльності [6, с. 154].

Чинне законодавство характеризується розгалуженістю нормативно-правових актів, що врегульовують питання соціального захисту різних верств населення. Це призводить до наявності цілої низки суперечностей і неузгодженості окремих його положень. Зазначені особливості вимагають кодифікації соціального законодавства, що дасть змогу скоротити його обсяги, спростити зміст, подолати термінологічну заплутаність та позбутися застарілих норм, що не задовольняють виклики сучасного суспільства. Крім того, це також зумовлює відсутність справді дієвого механізму отримання соціальних гарантій, надання яких передбачено значною кількістю нормативно-правових актів. До того ж санкції, передбачені за порушення норм законодавства, яке врегульовує питання соціального захисту окремих верств населення, досить м'які; як свідчить практика, їхнє правозастосування також не досить ефективне. Це стимулює працівників соціальної сфери вчиняти правопорушення та відчувати себе безкарними у випадку невиконання своїх функціональних обов'язків у досліджуваній сфері. Крім того, привертає увагу, що окремі гарантії соціального захисту, передбачені законодавством, носять суто декларативний характер, оскільки відсутня практика їх застосування (яскравим прикладом є невідпрацьований механізм захисту від психологічного та інформаційного насильства). Згадані вище аспекти зумовлюють необхідність розроблення Соціального кодексу, що дозволить нівелювати усі вказані недоліки.

Не викликає сумніву, що система соціального захисту розбудовується та реалізується на національному рівні відповідно до структури і ресурсів самої держави, хоча і за допомогою створення дієвих механізмів на підставі узагальнення провідного міжнародного досвіду та з використанням можливостей міжнародного співробітництва. Різноманіття міжнародних стандартів соціального захисту дає державі змогу формувати й удосконалювати національну систему соціального забезпечення з урахуванням тих із них, яким відповідають економічні, політичні, демографічні та інші умови певної країни [7].

Ми погоджуємось із тим, що нормативно-правове регулювання соціального захисту характеризується певним дуалізмом – спостерігається співіснування радянського (соціальне забезпечення, пільги, соціальні та компенсаційні виплати) і новітнього європейського підходу (соціальні послуги, соціальна робота, житлові субсидії). Більшість конституційних соціальних стандартів залишаються деклараціями через застарілість і неефективність чинних механізмів соцзахисту, низьку адресність, зрівняльний характер і невідповідність системи соціального захисту реальним потребам українського суспільства, неефективність і непрозорість системи бюджетного фінансування соціальних видатків держави, дискусійність прямої дії конституційних норм щодо соціальних прав [8, с. 22].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція про права дитини : Конвенція ООН від 20 листопада 1989 р. *Верховна Рада України* : *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

2. Європейська конвенція про здійснення прав дітей : Конвенція Ради Європи від 25 січня 1996 р. *Верховна Рада України* : *База даних «Законодавство України»*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text.

3. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : Конвенція Ради Європи від 25 жовтня 2007 р. *Верховна Рада України* : *База даних «Законодавство України»*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text.

4. Бурденюк С.В. Перспективи розвитку накопичувального пенсійного забезпечення в Україні. *Інноваційна економіка.* 2020. № 5–6 (84). С. 142–147.

5. Шевченко Н.П. Державне управління процесами реформування системи пенсійного забезпечення України в контексті євроінтеграції : дис. … канд. наук державного управління : 25.00.01. Івано-Франківськ, 2019. 263 с.

6. Клименко О.Ю. Ключові складові соціальної підтримки дітей в Україні. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.* 2015. № 1148. С. 151–156.

7. Клименко А.Л. Соціальний захист і соціальне забезпечення в умовах євроінтеграції України: окремі аспекти. *Теорія і практика правознавства*. 2017. Вип. 2 (12). URL: http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/119583/114133

8. Кочемировська О.О., Пищуліна О.М. Основні напрями оптимізації системи соціального захисту в Україні : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2012. 88 с.

УДК 342.951(004.896)
DOI https://doi.org/10.15421/392161

Костенко О. В.,
доктор філософії в галузі права,
завідувач наукової лабораторії теорії цифрової трансформації і права
наукового центру цифрової трансформації і права
ДНУ «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»

НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ПРАВА У СФЕРІ ІНТЕРНЕТ РЕЧЕЙ (IOT) ТА ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF LAW IN THE FIELD OF INTERNET OF THINGS (IOT) AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Кількість пристроїв IoT найближчим часом збільшиться настільки, що стане неконтрольованою. Це у свою чергу провокує зростання масштабних ризиків несанкціонованого доступу кіберзлочинності як до ідентифікаційних даних фізичних та юридичних осіб, так і до пристроїв IoT. На сьогодні технологічне середовище IoT неоднорідне, оскільки використовує різноманітні радіотехнології передачі даних, платформи IoT, ідентифікатори, універсальні ідентифікаційні системи та механізми ідентифікації, переважно застосовуючи нормативно-правові акти технічного характеру. Розробка законодавства у сфері Інтернету речей та штучного інтелекту є вкрай актуальною.

У роботі досліджується розвиток сучасного права у сфері Інтернету речей (IoT) та штучного інтелекту в Україні. Розглядаються інноваційні підходи до створення напрямів правового регулювання в контексті інформаційного, цивільного та кримінального права, а також окремих напрямів суспільних відносин. Здійснено огляд правових позицій науковців, які досліджують тенденції формування сучасних правових поглядів на розвиток законодавства.

Підкреслюється наявність незбалансованої та неструктурованої модернізації національного законодавства, насичення його здебільшого не збалансованою юридичною термінологією.

Існує нагальна потреба розроблення сучасних дефініцій у даній сфері та формування сучасної нормативно-правової бази, яка здійснюватиме регулювання суспільних відносин у сфері управління ідентифікаційними даними, а також забезпечить необхідне правове регулювання процесів управління ідентифікаційними даними.

Наголошено на доцільності створення комплексного законодавства у сфері управління ідентифікаційними даними, яке забезпечить якісне регулювання суспільних відносин у сфері управління ідентифікаційними даними та інформації, що застосовуються для ідентифікації суб'єктів та об'єктів у державних реєстрах, базах даних та інформаційно-комунікаційних системах.

Цифровізація стає невід'ємним фактором сучасних суспільних відносин, в яких з'являються нові «дійові особи» у формі IoT та штучного інтелекту, які також вимагають від людства наділення їх правами, обов'язками, відповідальністю та іншими рисами, притаманними самодостатній соціальній системі. Завдання фахівців у галузі права більш ефективно формувати основи права IoT та ШІ, випереджаючи та локалізуючи ризики безконтрольної глобалізації пристроїв Інтернету речей та штучного інтелекту.

Ключові слова: *Інтернет речей, IoT, штучний інтелект, цивільне право, кримінальне право, інформаційне право, управління ідентифікаційними даними.*

The number of IoT devices will soon increase to the point of becoming uncontrolled. This, in turn, provokes an increase in large-scale risks of unauthorized access by cybercrime to the credentials of both individuals and legal entities, as well as IoT devices. Today, the technological environment of IoT is heterogeneous as it uses a variety of radio technologies for data transmission, IoT platforms, identifiers, universal identification systems and identification mechanisms and regulations of mostly technical nature. The development of legislation in the field of the Internet of Things and artificial intelligence is extremely important.

The paper investigates the directions of development of modern law in the field of Internet of Things (IoT) and artificial intelligence in Ukraine. Modern approaches to the creation of areas of legal regulation in the context of information, civil and criminal law, as well as certain areas of public relations are considered. A review of the legal positions of scholars who study the trends of formation of modern legal views on the development of legislation.

It emphasizes the existence of unbalanced and unstructured modernization of national legislation, saturating it with unbalanced legal terminology.

© Костенко О. В., 2021

There is an urgent need to develop modern definitions in this area and the formation of a modern legal framework that will regulate public relations in the field of identity management, as well as provide the necessary legal regulation of processes

Emphasis is placed on the feasibility of creating comprehensive legislation in the field of identity management, which will ensure quality regulation of public relations in the field of identity management and information used to identify sub objects and objects in state registers, databases and information and communication systems.

Digitization is becoming an integral factor of modern social relations in which new "effective" persons "in the form of IoT and artificial intelligence, which require humanity to endow them with the rights, duties, responsibilities and other features inherent in a self-sufficient social system.

The task of legal professionals is to more effectively shape the foundations of IoT and AI law, anticipating and localizing the risks of uncontrolled globalization of the Internet of Things and artificial intelligence.

Key words: *Internet of Things, IoT, artificial intelligence, civil law, criminal law, information law, identity management.*

Постановка проблеми. Інтернет речей (далі – IoT) та штучний інтелект (далі – ШІ) стали реальним фактором, який змінює та створює суспільні відносини. Водночас IoT та ШІ в цифровому світі не мають чітко визначеного значення. Правове регулювання в цій сфері знаходиться на стадії формування і містить достатньо законодавчих проблем, які лежать не тільки в площині інформаційного права, а й стосуються інших галузей права.

Стан опрацювання. Серед праць вітчизняних вчених, які досліджували проблеми правового регулювання у сфері IoT та штучного інтелекту, слід виділити роботи В.Г. Пилипчука, О.А. Баранова, Т.Г. Каткова, Є.О. Харитонова та О.І. Харитонову, К.І. Бєлякова, О.О. Тихомирова, М.О. Стефанчука, О.Е. Радутного, М.В. Крачевського, О.В. Костенка, О.О. Кармазу, О.А. Грабовську, О.І. Федоренко, Д.В. Кушерець, В.М. Кукліна, Н.М. Лобанчикову, О.І. Бугеру. Дослідження доцільно узагальнити та виділити напрями розвитку.

Мета статті – огляд наукових підходів до формування правових позицій регулювання суспільних відносин у сфері Інтернету речей та штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні ми перебуваємо в ері Інтернету речей (IoT), за допомогою якого здійснюється інтеграція (асиміляція) в загальносвітову цифрову екосистему будь-яких фізичних об'єктів, матеріальних та нематеріальних суб'єктів з використанням електронних пристроїв. Це потребує проведення наукових досліджень, визначення проблем та викликів у парадигмі IoT, їх вплив на соціальні та технологічні відносини. У своїх наукових роботах О.А. Баранов стверджує, що загалом можна визначити такі майбутні напрями наукових досліджень, як:

– визначення теоретико-методологічних основ та практичних рекомендацій щодо засад правового регулювання суспільних відносин в умовах «взаємодії»: людина – робот, робот – робот, робот – людина;

– вдосконалення всієї системи правового регулювання в умовах прийняття рішень (проявів «волевиявлення») роботами із штучним інтелектом;

– проведення теоретико-методологічних досліджень щодо визначення прогнозованих (майбутніх) правових моделей при реалізації суспільних відносин в умовах застосування Інтернету речей із ШІ у цивільному, інформаційному (комп'ютерні технології, телекомунікації, використання радіочастотного ресурсу тощо), морському, авіаційному, медичному, кримінальному, адміністративному, сімейному праві тощо;

– проведення теоретико-методологічних досліджень щодо визначення прогнозованих (майбутніх) правових моделей при реалізації суспільних відносин в умовах застосування технологій Інтернету речей із ШІ у промисловості, сільському господарстві, банківській сфері, енергетиці, медицині, освіті тощо;

– проведення правових досліджень з метою забезпечення в умовах застосування технологій Інтернету речей із ШІ лібералізації та конкуренції на певних ринках; захисту прав споживачів; визначення відповідальності; безпеки, зокрема кібербезпеки; захисту персональних даних, інтелектуальної власності та авторського права [1].

У своїй науковій роботі Т.Г. Каткова досліджує питання правових проблем штучного інтелекту та висуває ідею створення Карти правових реформ використання штучного інтелекту – аналітичного документа, який має містити бачення громадянського сектору щодо пріоритетів використання та розвитку правового середовища для

розробників і користувачів штучного інтелекту. Увагу пропонується зосередити на таких проблемах: статус штучного інтелекту, відшкодування шкоди, завданої штучним інтелектом, захист персональних даних, інтелектуальна власність та штучний інтелект, проблеми дискримінації у зв'язку з використанням штучного інтелекту. Т.Г. Каткова вважає, що Карта правових реформ використання штучного інтелекту в Україні має містити такі напрями: цивільне та кримінальне законодавство, страхове та антидискримінаційне законодавство, захист персональних даних, законодавство у сфері інтелектуальної власності та медичне право [2].

Разом з тим Є.О Харитонов та О.І Харитонова доводять, що «існують всі підстави вважати Інтернет речей об'єктом цивільних правовідносин». На їх думку «природною є їхня участь у цивільних правовідносинах, оскільки, власне, для оптимізації цивільного обігу і створювався Інтернет речей» [3].

Отже, як вважають Є.О Харитонов та О.І Харитонова, орієнтація на «прецедентний» підхід до вирішення проблем правового регулювання у ІТ-сфері, зокрема у сфері «Інтернету речей», є невиправданою. Натомість доцільним вважається використання концептів «ІТ-право» (зокрема – «Інтернет-право»), що формується як симбіоз уявлень про цей феномен у віртуальній та дійсній реальності з метою уведення у звичне правове поле традиційних цивільних відносин та ІТ-відносин, віртуальних за своєю сутністю. Така постановка питання робить доцільним розгляд головних властивостей відносин та правовідносин, що складаються у сфері Інтернету взагалі та Інтернету речей зокрема [4]. Слід зазначити, що проблема систематизації норм в галузі IoT актуальна. Це можна дослідити на прикладі варіативного розвитку поняття IoT, яке постійно вдосконалюється та розвивається і на сьогодні активно застосовуються наступні варіанти дефініції «Інетрнет речей (IoT)»:

– пристрої, транспортні засоби, будови та інші предмети, вбудовані в електроніку, програмне забезпечення, датчики та мережеве підключення, що дозволяє цим об'єктам збирати та обмінюватися даними [5];

– сукупність взаємодіючих технічних систем і комплексів, що складаються з мікропроцесорів, сенсорів, пристроїв, систем передачі даних, локальних і/або розподілених обчислювальних ресурсів і програмних засобів, у тому числі програм штучного інтелекту, на основі використання величезної кількості даних і мережі Інтернет та призначених для здійснення суспільних відносин, зокрема, пов'язаних із наданням послуг або проведенням робіт за безпосередньою участю або без участі суб'єктів цих відносин (юридичних або фізичних осіб) [6];

– глобальна інфраструктура для інформаційного суспільства, яка надає передові послуги шляхом взаємозв'язку (фізичних та віртуальних) речей на основі наявних та розвинутих взаємодіючих інформаційно-комунікаційних технологій [7];

– всесвітня мережа взаємопов'язаних об'єктів, однозначно адресованих на основі стандартних протоколів зв'язку [8];

– парадигма, за допомогою якої наявні мережеві пристрої підключаються до реальних об'єктів, таких як побутова техніка, транспортні засоби та охорона здоров'я [9];

– динамічна глобальна мережева інфраструктура із самоконфігуруючими можливостями, заснованими на стандартних та сумісних протоколах зв'язку, де фізичні та віртуальні «речі» мають ідентифікаційні дані, фізичні атрибути та віртуальні особистості та їх використання, інтелектуальні інтерфейси безперешкодно інтегровані в інформаційну мережу [10].

Розвиток національного законодавства в сучасних інформаційних напрямах не завжди доцільно здійснювати шляхом прямої інтервенції англомовних термінів. За результатами здійсненого К.І. Бєляковим та О.О. Тихомировим аналізу зарубіжної літератури можна зробити висновок: багаторічний досвід роботи європейських термінологів доводить, що не завжди варто вводити в обіг іншомовні слова за наявності загальноприйнятих національних [11; 12].

До основних проблем Інтернету речей можна віднести інформаційну безпеку і захист персональних даних: визначення механізмів реалізації принципу попередньої згоди на використання та знищення персональних даних; правовий вплив на регулювання транскордонних потоків персональних даних; використання персональних даних інтелектуальними комплексами, що функціонують без участі суб'єктів (юридичних або фізичних осіб).

Необхідність та актуальність правового регулювання використання персональних даних у сфері IoT вивчено в наукових дослідженнях В.Г. Пилипчука, О.А. Баранова, В.М. Брижка, К.С. Мельника та інших науковців і для цього підготовлено низку проєктів нормативно-правових актів [13; 14].

Накопичення персональних та ідентифікаційних даних третіми особами збільшує ризики їх незаконного використання. Фактично ідентифікаційні дані стали стратегічним ресурсом будь-якої держави і потребують відповідного фізичного, технічного та правового регулювання, а також обов'язкового захисту.

Дослідники наголошують на доцільності створення комплексного законодавства у сфері управління ідентифікаційними даними в тому числі IoT та ШІ, яке забезпечить якісне регулювання суспільних відносин у сфері управління ідентифікаційними даними та інформації, що застосовуються для ідентифікації суб'єктів та об'єктів у державних реєстрах, базах даних та інформаційно-комунікаційних системах [15].

Питання правового регулювання суспільних відносин у контексті правової відповідальності штучного інтелекту досліджують О.А. Баранов, В.Г. Пилипчук, М.О. Стефанчук, О.Е. Радутний, М.В. Крачевський, О.В. Костенко. Так, О.А. Баранов пропонує поділити штучний інтелект на три основні групи: «слабкий штучний інтелект», «сильний штучний інтелект» та «штучний суперінтелект» [16]. О.А. Баранов стверджує, що роботи-андроїди можуть виступати стороною суспільних відносин, тому що вони можуть самостійно оцінювати дії інших суб'єктів і самостійно формувати або змінювати мету та зміст своїх дій, їхні дії не можуть бути заздалегідь передбачені [17]. Таку ж точку зору підтримує М.О. Стефанчук і пропонує наділяти певний вид роботів цивільною правоздатністю. На думку М.О. Стефанчука, поняття «електронна особа» може бути застосоване винятково до роботів із певними характеристиками, зумовленими наділенням їх штучним суперінтелектом, які свідчитимуть про їхню здатність самостійно діяти в межах суспільних правовідносин, а отже, бути носіями специфічних прав і обов'язків [18].

З точки зору кримінального права О.Е. Радутний досліджує окремі питання розвитку та застосування штучного інтелекту в умовах, коли відповідальність не можна покласти на його розробника та/або користувача в залежності від ситуації, а також розглядає можливість застосування до самодосконалого штучного інтелекту окремих заходів кримінально-правового впливу.

Водночас виникає питання, чи є прийнятним застосування до штучного інтелекту заходів кримінально-правового впливу та видів покарань, спрямованих на те, щоб обмежити, створити незручності або позбавити правопорушника того, що в нього є. О.Е. Радутний зазначає, що дії штучного інтелекту вже сьогодні розглядаються як більш законослухняні та передбачувані у порівнянні з поведінкою звичайної людини, а необхідність покладення відповідальності як на людину, так і на штучний інтелект створює певний виклик сучасній правовій доктрині [19].

Слід зазначити, що нині етап розвитку технологій із штучним інтелектом не потребує їх ідентифікації як суб'єктів суспільних відносин, оскільки звичайні роботи і роботи зі штучним інтелектом усе ще є об'єктами, які здійснюють діяльність за алгоритмами та програмами, створеними та заданими людиною. Разом з тим вони як об'єкти мають бути ідентифіковані згідно правил маркування товарів, виробів, програмного забезпечення тощо із відповідною нумерацією, товарним знаком та мітками інтелектуальної власності. Водночас деякі виробники пристроїв та роботів із штучним інтелектом пропонують надати роботам класу NAI та AGI юридичні права та обов'язки, які характеризують робота як суб'єкта правових відносин, та електронний (квантовий) підпис як інструмент для забезпечення його ідентифікації та волевиявлення в інформаційному середовищі.

Українське законодавство наразі не передбачає можливості правового регулювання суспільних відносин у сфері робототехніки, а також механізмів ідентифікації роботів із штучним інтелектом як суб'єктів правовідносин, тому доцільно розпочати роботу над створенням сучасних правових регуляторів у сфері робототехніки, спираючись на міжнародний досвід у цій сфері [20].

Так, низка науковців (О.О. Кармаза, О.А. Грабовська, О.І. Федоренко, Д.В. Кушерець, В.М. Куклін та їхні співавтори) вважає, що штучний інтелект (комп'ютерні програми, інформаційні технології зі штучного інтелекту,

електронна особа (особистість) тощо) – майбутнє виключно цивілістичного процесу і він змінить філософію та правову природу здійснення судочинства, дозволить адаптувати самостійні приватні юридичні процеси до розвитку суспільних відносин, які існуватимуть на час його запровадження, але з дотриманням моральних та процесуальних норм щодо застосування різних проявів штучного інтелекту в юридичному процесі. На їх думку, поняття «штучний інтелект» є широким поняттям, яке охоплює різні наукові сфери, різні методології його дослідження, інструменти тощо [21].

О.О. Кармаза, О.А. Грабовська у своїх дослідженнях констатують, що робот зі штучним інтелектом в Україні не є суб'єктом процесуальних правовідносин чи суб'єктом інших правовідносин, але «електронна особа (особистість)» може набути такого правового статусу за умови, що будуть дотримані загальні принципи використання штучного інтелекту (принципи поваги до основних прав і свобод людини, недискримінації, якості та безпеки, прозорості, неупередженості, справедливості, контролю з боку людини тощо), а межі, порядок та способи її діяльності визначатимуться законом [22].

В.М. Куклін висловлює думку про неможливість самостійного існування штучного інтелекту через складнощі формалізації баз знань, яких людина набуває протягом життєвого циклу, оскільки ці дані об'ємні, складні, масштабні, надлогічні, і їх відтворення є наразі непідйомним завданням [23].

Окремий напрямок досліджень – інформаційна безпека у сфері IoT та штучного інтелекту. З метою забезпечення безпеки у сфері IoT О.В. Бугера вважає доцільним розвинути напрямок концептуального обґрунтування використання можливостей Інтернету речей для запобігання злочинності. При цьому використання Інтернету речей для запобігання злочинності можливе шляхом формування комплексної системи збору кримінологічно значимої інформації та її аналізу з використанням звукових датчиків, відеокамер, безпілотних літальних апаратів та інших технологічних елементів [24].

За ствердженнями Н.М. Лобанчикової, доцільно звернутися до чотирирівневої архітектури безпеки IoT від компанії Cisco Systems, яка відіграла провідну роль у розробці моделі IoT на Всесвітньому форумі IoT (IWF). Чотирирівнева модель архітектури складається із таких рівнів: безпека на основі ролей, захист від втручання і виявлення втручань, захист даних і конфіденційність; ці функції охоплюють всі рівні архітектури, захист протоколів Інтернету [25].

Вивчаючи правові проблеми безпеки Інтернету речей, К.Г. Некіт стверджує, що серед заходів забезпечення інформаційної безпеки у сфері IoT та профілактики заподіяння шкоди Інтернетом речей перш за все необхідно виділити саморегуляцію, яка повинна забезпечуватися за допомогою тісної співпраці технологічних компаній та громадянського суспільства. Це мінімізує втручання держави в цю сферу, що сприятиме швидкому розвитку інноваційних технологій.

Проблема захисту прав людини та відшкодування шкоди, спричиненою Інтернетом речей, виникає вже у випадку, коли відбувся факт правопорушення. У такому разі слід врахувати, що умови відшкодування шкоди, заподіяної пристроєм, що входить до Інтернету речей, включатимуть: 1) наявність шкоди; 2) протиправність поведінки заподіювача шкоди (яким виступатиме виробник пристрою), що виражається в неприйнятті заходів забезпечення безпеки пристрою; 3) причинний зв'язок між поведінкою заподіювача та шкодою; 4) вину заподіювача шкоди. [26].

Новий напрямок правового регулювання у сфері IoT – управління ідентифікацією IoT та ШІ. Згідно з дослідженнями, сьогодні ідентифікація фізичної особи в цифровому просторі може здійснюватися за різними технологіями. Наразі єдиною визнаною у світі системою електронної ідентифікації є інфраструктура відкритих ключів PKI, яка заснована на криптографічних технологіях, за умови персональної ідентифікації користувача/власника особистого ключа цифрового підпису на момент власноручного створення особистого ключа електронного підпису.

Сучасне IoT-середовище неоднорідне і в механізмах ідентифікації, і в універсальних ідентифікаційних системах. Така ж неоднорідність притаманна й підходам до юридичного оформлення нормативної бази та галузі в цілому. Більше того, немає одностайної наукової думки щодо класифікації ідентифікаційних та персональних даних, їх деталізації та однозначності формулювання дефініцій.

Вважається доцільним у галузі IoT та ШІ визначити уповноваженого державного суб'єкта права, на якого покласти завдання розробки правових регуляторних актів, вітчизняного глосарію технічних і техніко-юридичних визначень, дефініцій і законодавчих положень, а також розробити відкриту онлайн-платформу для залучення розробників робототехніки та штучного інтелекту до державних програм цифровізації країни та забезпечення їх державною фінансовою підтримкою та правовим захистом [27].

Отже, сьогодні ідентифікаційні дані є важливим інформаційним активом, який впливає на суспільні відносини в багатьох сферах життєдіяльності людини. Також суспільної актуальності набувають процеси управління ідентифікаційними даними пристроїв IoT та ШІ.

Управління цифровими даними пристроїв IoT та ШІ не має чітко визначених правових критеріїв. Першим кроком у цьому напрямку стане розробка уніфікованого класифікатора ідентифікаційних даних IoT та ШІ. [28].

Висновки. Цифровізація стає невід'ємним фактором сучасних суспільних відносин, в яких з'являються нові «дійові особи» у формі IoT та штучного інтелекту, що вимагають від людства наділення їх правами, обов'язками, відповідальністю та іншими рисами, притаманними самодостатній соціальній системі. Правові дослідження від загальних проблем застосування штучного інтелекту розгалужуються на різні галузі права: цивільне, інформаційне, адміністративне, інтелектуальної власності тощо. Це свідчить про актуальність правового регулювання застосування штучного інтелекту у всіх сферах життєдіяльності людини. Завдання фахівців у галузі права –ефективніше формувати основи права IoT та ШІ, випереджаючи та локалізуючи ризики безконтрольної глобалізації пристроїв Інтернету речей та штучного інтелекту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранов О.А. Інтернет речей і право: погляд у майбутнє. *Інтернет речей: проблеми правового регулювання та впровадження* : зб. матеріалів доп. учасн. III наук.-практ. конф. Київ, 2019. С. 7–13.
2. Каткова Т.Г. Штучний інтелект в Україні: правові аспекти. *Право і суспільство*. 2020. № 6. С. 46–55.
3. Харитонов Є.О., Харитонова О.І. До проблеми цивільної правосуб'єктності роботів. *Інтернет речей: проблеми правового регулювання та впровадження* : матеріали II наук.-практ. конф., м. Київ, 29 листопада 2018 р., Київ, 2018. 168 с.
4. Харитонов Є.О., Харитонова О.І. Категорія «Інтернет речей» та цивільні правовідносини. *Наукові праці НУ ОЮА.* 2017. С. 169–177. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12514/Kharytonov%20E.%20O.%2c%20Kharytonova%20O.%20I.%20The%20category%20%c2%abInternet%20of%20things%c2%bb.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
5. International Telecommunication Union (ITU). Internet of Things Global Standards Initiative. URL: http://www.itu.int/en/ITU-T/gsi/iot/Pages/default.aspx (дата звернення: 02.07.2021).
6. Баранов О.А. Інтернет речей (IoT) і блокчейн. *Інформація і право.* 2018. № 1 (24). С. 59–71. URL: http://ippi.org.ua/baranov-oa-internet-rechei-iot-i-blokchein-st-59-71?fbclid=IwAR3EQyUbY1uMBjZs6YhatBrncsAB_vFPVuQ1Ns0wmaR1QSjtApbhmIfrZwo.
7. International Telecommunication Union (ITU). ITU-T Recommendation ITU-T Y.2060 (06/2012). URL: https:// www.itu.int/ITU-T/recommendations/rec.aspx?rec=y.2060 (дата звернення: 03.07.2021).
8. N. Kong, Park Jungsoo, N. Crespi, G. Lee, Ilyoung Chong The Internet of Things – Concept and Problem Statement. URL: https://www.semanticscholar.org/paper/The-Internet-of-Things-Concept-and-Problem-Kong-Jungsoo/5ef74cba1f2836fa895aa9f336bc88e8246e711d?sort=relevance (дата звернення: 02.07.2021).
9. Lu Yan, Yan Zhang, Laurence T. Yang, Huansheng Ning The Internet of Things: From RFID to the Next-Generation Pervasive Networked. *eBook, ISBN 9780429133152*. 336 c. URL: https://doi.org/10.1201/9781420052824 (дата звернення: 02.07.2021).
10. The Internet of Things. ITU Internet Reports 2005. URL: https://www. itu.int/net/wsis/tunis/newsroom/stats/The-Internet-of-Things-2005.pdf (дата звернення: 03.07.2021).
11. Бєляков К.І., Ланде Д.В., Новікова В.Г. Інформаційне законодавство України: новели 2013 року : *Юридичний вісник України.* Київ, 2013. № 52 (965). С. 14–15.
12. Костенко О.В. Управління ідентифікаційними даними (ідентифікація): проблеми понятійно-категоріального апарату : The latest development of the modern legal sciences and education in Ukraine and EU countries: an experience, challenges, expectations Collective monograph Wloclawek, Republic of Poland, 2021. С. 317–330.
13. Баранов О.А., Брижко В.М. Захист персональних даних в сфері Інтернет речей. *Інформація і право.* 2016. № 2. С. 85–91.
14. Становлення і розвиток правових основ та системи захисту персональних даних в Україні : монографія / В.Г. Пилипчук та ін. ; за ред.: В.М. Брижка, В.Г. Пилипчука. Київ : Нац. акад. прав. наук України, «АртЕк», 2017. 226 с.
15. Костенко О.В. Управління ідентифікаційними даними: правове регулювання анонімізації та псевдонімізації. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2021. №1. С. 110–118.
16. Баранов О.А. Інтернет речей і штучний інтелект: витоки проблеми правового регулювання. *ІТ-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні*: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 17 листопада 2017 р. Львів, 2017. С. 18–42.
17. Баранов О.А. Інтернет речей (IoT): мета застосування та правові проблеми. *Інформація і право*. 2018. № 2 (25). С. 31–45.
18. Стефанчук М.О. Теоретичні засади цивільної правосуб'єктності фізичних осіб та особливості її здійснення : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака. Київ, 2020. 473 с.

19. Радутний О.Е. Штучний інтелект та окремі питання кримінального права. *Концептуальні основи кримінальної законотворчості* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 19 жовтня 2017 р. Одеса, 2017. С. 382–392. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/8046;jsessionid=2F3C4A33222C3382E26C0BA440FB30E0 (дата звернення: 03.07.2021).

20. Костенко О.В., Костенко В.В. Правова відповідальність та ідентифікація суб'єктів і об'єктів зі штучним інтелектом (IoT). *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 1. С. 158–162.

21. Кармаза О.О., Грабовська О.О. Електронна особа (особистість) як суб'єкт правовідносин у цивілістичному процесі. *Цивільне право і процес.* 2021. № 2. С. 5–10. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/2/2_2021.pdf#page=5.

22. Кармаза О.О. Використання видів (форм) штучного інтелекту в нотаріальному процесі України: проблеми та шляхи вирішення. *Цивільне право і процес.* 2021. № 3. С. 13–18. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/3/3.pdf.

23. Куклин В.М. Особенности развития искусственного интеллекта на современном этапе. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія : Математичне моделювання. Інформаційні технології. Автоматизовані системи управління.* 2018. Вип. 40. С. 34–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIMAM_2018_40_6 (дата звернення: 01.07.2021).

24. Бугера О.І. Інтернет речей та запобігання злочинності. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. №6. С. 295–298. URL: http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/6/54.pdf.

25. Лобанчикова Н.М., Серденюк Б.О. Дослідження процесів захисту інформації в IoT. *Секція 2. Інформаційні технології та кібербезпека.* С. 80-83. – URL: https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/38-1.pdf (дата звернення: 03.07.2021).

26. Некіт К.Г. Проблеми забезпечення інформаційної безпеки та відшкодування шкоди, заподіяної пристроями, підключеними до Інтернету речей. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 27. С. 107–111. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chac_2017_27_22 (дата звернення: 03.07.2021).

27. Костенко О.В. Ідентифікація IoT: Витоки проблеми правового регулювання управління ідентифікаційними даними. *Juris Europensis Scientia*. 2021. №1. С. 77–83.

28. Костенко О.В. Управління ідентифікаційним даними: правове регулювання та класифікація. *Молодий вчений*. 2021. № 3 (91). С. 90–95.

УДК 342.951:347.79 (477)
DOI https://doi.org/10.15421/392162

Кузнєцов С. С.,
кандидат політичних наук,
директор
Навчального центру фахівців морського транспорту

УКРАЇНА – МОРСЬКА ДЕРЖАВА: КОНЦЕПТ «ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ» У КОНТЕКСТІ ПРАВОВОЇ (МОРСЬКОЇ) ДОКТРИНИ

UKRAINE – A MARITIME STATE: A CONCEPT OF LEGAL PERSONHOOD IN THE CONTEXT OF LEGAL (MARITIME) DOCTRINE

У межах статті було досліджено концепт «правосуб'єктність» у контексті правової (морської) доктрини для України як морської держави. Автор зазначає наявність численних наукових досліджень, які стосуються визначення, змісту та об'єму поняття «правосуб'єктність». При цьому його єдине загальновизнане розуміння відсутнє. Це значно ускладнює формування концепту «правосуб'єктність» у контексті правової (морської) доктрини для України як морської держави. Зазначене, за оцінкою автора, слід розглядати як недостатність правового обґрунтування, тобто відсутність загальнотеоретичних правових основ його формування та реалізації, зокрема концептуальних правових положень. Цим визначається актуальність проведеного у статті дослідження. За його результатами автор формулює розуміння визначення, змісту та об'єму поняття «правосуб'єктність держави», робить висновок про те, що із приєднанням до Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 р. Україна – незалежна і суверенна держава – набула певних прав, обов'язків і відповідальності у сфері освоєння морського середовища. Таким чином, вона набула (як особливий колективний суб'єкт права, що має загальну та спеціальну правоздатність) галузевої «морської» (зокрема, і «міжнародної морської») дієздатності (як суб'єкт морських правовідносин, зокрема статус «держави-учасниці» Конвенції); положення повноправного учасника міжнародного морського правопорядку («a legal order for the seas and oceans») щодо реалізації функцій держави (основних напрямів, завдань і цілей її соціального призначення) у процесі діяльності у сфері освоєння морського середовища як об'єкту державного впливу; деліктоздатності як здатності нести юридичну відповідальність за протиправні діяння та за їх негативні наслідки, зокрема, бути відповідачем у справах, що розглядаються в міжнародних (міжнародних морських) юрисдикційних органах. Автор відзначає необхідність та робить наукову пропозицію про включення концепту «правосуб'єктність» до процесу формування та реалізації правової (морської) доктрини для України як морської держави.

Ключові слова: *правосуб'єктність держави, правоздатність, функції держави, складові правосуб'єктності держави, правосуб'єктність України як морської держави.*

The article researches the concept of legal personhood in the context of Legal (Maritime) Doctrine of Ukraine as a maritime state. The author points out the existence of various scientific studies that concern definition, context, and depth of the legal personhood notion. However, there is no single generally accepted meaning of it. This greatly complicates the formation of the legal personhood concept in the context of Legal (Maritime) Doctrine of Ukraine as a maritime state. The above said, according to the author, should be regarded as a lack of legal justification, namely the want of legal general theoretical basis for its formation and implementation, including conceptual legal provisions. This defines the relevance of the study conducted in the article. According to the results, the author forms meaning of the definition, context, and depth of the state's legal personhood notion. He concludes that Ukraine, after joining United Nations Convention on the Law of the Sea in 1982, as an independent and sovereign state acquired certain rights, duties, and responsibilities in the sphere of marine environment development. Thus, it acquired (as a particular collective law entity with general and special capacity) sectoral 'maritime' (including international maritime) capacity (as a subject of legal maritime relations, including 'state-participant' of the Convention status). It also acquired provisions of the full-fledged participant of the international maritime law (a legal order for the seas and oceans) for realization of the state functions (its social purposes main vectors, tasks, and goals) in the process of marine environment development as an object of state influence and delictual capacity (tort) as an ability to bear legal responsibility for illegal actions and its negative consequences, in particular, to be a defendant in law suits in international (international maritime) jurisdictional bodies. The author marks the scientific necessity and proposes to include the legal personhood concept in the process of formation and implementation of Legal (Maritime) Doctrine of Ukraine as a maritime state.

Key words: *legal personhood of a state, legal capacity, state functions, components of a state's legal personhood, legal personhood of Ukraine as a maritime state.*

© Кузнєцов С. С., 2021

Постановка проблеми. 14 грудня 2009 р. набула чинності Постанова Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 р. № 1307 «Про затвердження Морської доктрини України на період до 2035 р.» [1], якою було затверджено першу редакцію Морської доктрини України на період до 2035 р. (далі – Мордок 2009). Підставою для формування Мордок 2009 став Указ Президента України № 463/2008 від 20 травня 2008 р. [2], яким було введено в дію рішення РНБО України від 16 травня 2008 р. «Про заходи щодо забезпечення розвитку України як морської держави». У цьому рішенні РНБО звертає увагу на те, що існує «комплекс проблем», пов'язаних із розвитком України як морської держави, а їх розгляд вказує на наявність «загрозливих явищ та системних недоліків у цій сфері», що може бути віднесено до «основних загроз національній безпеці і оборони України» [3].

Підставою для формування нової редакції Мордок 2009 був Указ Президента України № 287/2015 від 26 травня 2015 р. [4], яким було введено в дію рішення РНБО України від 6 травня 2015 р. «Про стратегію національної безпеки України» [5]. Вимога до Кабінету Міністрів України щодо затвердження «у тримісячний строк» нової редакції Морської доктрини України, як складової «основних напрямів» державної політики у сфері забезпечення національної безпеки, виконана не була. Але 28 грудня 2018 р. набула чинності Постанова Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1108 «Про внесення змін до Морської доктрини України на період до 2035 р.» [6]. Цією постановою було затверджено другу – чинну на сьогодні (24 травня 2021 р.) – редакцію Морської доктрини України на період до 2035 р. (далі – Мордок 2018). Правовою підставою формування Мордок 2018 став «черговий» Указ Президента України від 12 жовтня 2018 р. № 320/2018 [7], яким було введено в дію рішення РНБО України від 12 жовтня 2018 р. «Про невідкладні заходи щодо захисту національних інтересів на Півдні та Сході України, Чорному та Азовському морях і Керченській протоці». У цьому рішенні РНБО, розглянувши загрози національній безпеці, «констатувала наявність умов, що можуть призвести до критичної дестабілізації економічної та суспільно-політичної ситуації» та вирішила, зокрема, вимагати від Кабінету Міністрів України «забезпечити безумовне виконання» рішення РНБО України від 6 травня 2015 р. в частині затвердження Морської доктрини України (п. 7) [8].

3 грудня 2020 р. набула чинності Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1023 «Про внесення змін до п. 2 Постанови Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 р. № 1307 та визнання таким, що втратив чинність, п. 2 Постанови Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1108 [9]. Зазначеною постановою змін до Мордок 2018 не вносилося, але заслуговує уваги той факт, що майже через два роки було скасовано вимогу (можливо як таку, яку так і не було виконано) до Міністерства інфраструктури, Міністерства оборони, Міністерства економічного розвитку і торгівлі, яка стосувалася розробки «разом із іншими зацікавленими органами виконавчої влади» та подання Кабінетові Міністрів України «у тримісячний строк» проєкту плану заходів з реалізації Мордок 2018. Зазначимо, що завдання реалізації Мордок 2018, зокрема, забезпечення дотримання її положень під час розроблення «документів державного планування» – практичне завдання – не було скасовано. На наш погляд, забезпечення якості та ефективності реалізації Мордок 2018 певною мірою залежатиме від наукового обґрунтування форм, методів і напрямів діяльності компетентних органів виконавчої влади України, що слід розглядати як наукове завдання. Зазначене зумовлює актуальність дослідження саме концепту «правосуб'єктність» у контексті правової (морської) доктрини для України [10, с. 279]. Отже, об'єктом дослідження визначено формування загальнотеоретичних підвалин правової (морської) доктрини для України, а предметом дослідження – концепт «правосуб'єктність» у контексті правової (морської) доктрини для України як морської держави.

Мета дослідження – розглянути концепт «правосуб'єктність» у контексті правової (морської) доктрини для України як морської держави. Для досягнення мети дослідження проаналізовано наукові здобутки українських та іноземних вчених, які становлять його емпіричну базу. Це, зокрема, наукові праці таких дослідників, як Н. Арабаджи, О. Зайчук, О. Джураєва, В. Дудченко, Ю. Оборотов, Н. Онищенко, М. Панов, А. Рябошапченко, О. Скакун – у сфе-

рі загальнотеоретичної юриспруденції; П. Бірюков, І. Лукашук, Н. Ушаков, М. Черкес – у сфері міжнародного (міжнародного морського) права; О. Висоцький, В. Демиденко, О. Шемякін – у сфері морського права України, зокрема, дослідження змісту поняття «правосуб'єктність України як морської держави».

Виклад основного матеріалу. Підвищення значення вдосконалення механізму дії права, інститутів і функцій держави визначає, за твердженням Ю. Оборотова, «швидкісний режим розвитку людини, суспільства і природи у XXI столітті», що може свідчити про «актуальність проблематики сучасної держави», яка пов'язана зі змінами, що відбуваються в «національній державі в епоху глобалізації, інформатизації та індивідуалізації суспільства» [11, с. 360–361]. О. Джураєва аналізує зміст поняття «функція держави» і стверджує, що «сучасна юриспруденція» пропонує таку дефініцію цього поняття: «нормативно закріплені, основні, природні, постійні напрями і сторони (види) діяльності держави, зумовлені об'єктивними потребами суспільного розвитку з точки зору її внутрішніх і зовнішніх завдань, в яких виражається і конкретизується соціальна сутність та призначення держави». «У правовому вимірі сутність сучасної держави (державно-організованого суспільства)» виявляється в її спроможності втілити й гарантувати стабільний правопорядок «у рамках визначеної території»; у різних сферах суспільного життя, відповідно до потреб, що об'єктивно виникають і формуються як її завдання. Але «особливості сучасної державності» призводять до зміни переліку функцій сучасної держави, їх змісту і цілей, що обумовлює «перегляд пріоритетних напрямів діяльності держави» [12, с. 434, 439, 440, 445].

Звідси, формування та реалізація «державної морської політики» України, за визначенням Мордок 2018 – «системи цілей, заходів, засобів та узгоджених дій центральних і місцевих органів виконавчої влади, спрямованих на реалізацію національних інтересів на морі» – потребує окремого дослідження концепту «морська правосуб'єктність» у контексті правової (морської) доктрини для України як морської держави, зокрема, визначення критеріїв виокремлення, ознак та змісту. Наведемо думку Н. Арабаджи, який з цього приводу стверджує, що «згідно з традиційними поглядами» завдання чистого пізнання (науки) полягає в описі і розкритті «справжньої природи речей, їх сутності», а «опис сутності явища називається визначенням» [13, с. 41].

М. Панов вказує, що правова наука є галуззю «специфічних знань», «системоутворювальними елементами» якої «виступають наукові гіпотези, правові ідеї і теорії, концепції, методи, методики і принципи наукового дослідження, правові інститути, факти і явища правової реальності» та яка має притаманну їй «упорядковану систему взаємопов'язаних, взаємообумовлених і взаємодіючих понять і категорій», які «за суттю і змістом визначаються предметом даної науки» та «водночас відображають логіко-семантичну організацію знань у сфері держави і права та утворюють «понятійний апарат» («збірне» поняття, до обсягу якого входять як правові поняття, так і правові категорії) даної науки. Отже, нові «логіко-правові одиниці» – категорії або поняття, несуть у собі «певні смислові та прагматичні значення, в яких знаходить відображенння сутність («квінтесенція») правових ідей, теорій і концепцій, що мають на меті забезпечити ефективне і найбільш доцільне та досконале правове регулювання суспільних відносин [14, с. 109, 113]. При цьому «один з пріоритетних напрямів загальнотеоретичних досліджень – вивчення механізму сучасної держави, специфіки його організації, функціонування та правового забезпечення» [15, с. 348].

Загальновизнано визначати поняття «правосуб'єктність» як «загальну, абстрактну здатність, обов'язкову передумову мати і здійснювати суб'єктивні права і юридичні обов'язки, тобто бути «суб'єктом права, приймати участь у правовідносинах»; як «особливу юридичну якість, обов'язкову юридичну передумову, властивість, можливість або здатність стати або бути суб'єктом права – носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, а отже – учасником правовідносин» [16, с. 438–439, 445]. «Вирази «суб'єкт права» й «особа, що володіє правосуб'єктністю», співпадають» [17, с. 582], а можливість суб'єкта бути учасником правовідносин визначається його правосуб'єктністю – «специфічною правовою здатністю особи», тобто здатністю бути суб'єктом права, що включає правоздатність – здатність мати суб'єктивні

права і юридичні обов'язки, дієздатність – здатність своїми діями набувати суб'єктивних прав і юридичних обов'язків та реалізовувати їх, і деліктоздатність – здатність нести юридичну відповідальність за свої діяння [18, с. 145]. Отже, правосуб'єктність – об'єднувальна категорія, що являє собою сукупність правоздатності та дієздатності [19, с. 444]. Звідси, «щоб стати суб'єктом (учасником) правовідносин, потрібно бути суб'єктом права, тобто мати правосуб'єктність (правоздатність, дієздатність, деліктоздатність)» [20, с. 396].

У правовій теорії і на практиці розрізняють «три основні види» правоздатності: «загальну» – здатність будь-якої особи чи організації бути суб'єктом права як такого; «галузеву» – «юридичну здатність» особи чи організації бути суб'єктом тієї чи іншої галузі права; «спеціальну» – здатність бути учасником правовідносин, що виникають у зв'язку із заняттям певних посад чи належністю особи до «певної категорії» суб'єктів права (виникнення завжди потребує виконання «особливих умов») [21, с. 442].

О. Скакун визначає «суб'єктів правовідносин» як суб'єктів права, що «використовують» свою правосуб'єктність у «конкретному» правовідношенні, тобто «виступають реалізатором» суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, повноважень і юридичної відповідальності. Науковиця виокремлює такі їх види: індивідуальні (фізичні особи), колективні (юридичні особи), держава і її структурні підрозділи та спеціальні спільноти; кваліфікує «з юридичної точки зору» державу як «правосуб'єктну організацію» – особливий колективний суб'єкт «різноманітних» правовідносин: публічно-правових і приватноправових (зокрема, міжнародно-правових), як за межами, так і в межах країни. Але дослідниця зауважує при цьому, що держава не має «спеціальної компетенції», бо вона як «суверенна організація» користується правом самостійно визначати для себе «коло обов'язків та предмет відання (функціональне призначення)» [17, с. 583–584, 597–598]. В. Дудченко додає до вказаного вище переліку правовідносин процесуально-правові (наприклад, «винесення судових рішень та вироків від імені України») і вказує на те, що на державу як суб'єкта правовідносин не розповсюджується положення про обмежену, спеціальну правоздатність [18, с. 149].

Зазначимо, що у цьому випадку слід розуміти: йдеться про «сфери діяльності» держави, тобто об'єкти державного впливу. О. Джураєва стверджує, що, «на думку багатьох науковців», саме «класифікація за об'єктами державного впливу» (як критерієм такої класифікації) є найбільш обґрунтованою класифікацією функцій держави в сучасних умовах. Отже, функції держави «виступають як основні напрями реалізації завдань і цілей, соціального призначення держави» в процесі її діяльності в різних сферах суспільного життя, що дозволяє виділити функції економічного, політичного, соціального, культурного та міжнародного характеру [15, с. 358–359]. При цьому Н. Арабаджи стверджує, що «головна думка спеціалістів з міжнародного права» полягає в тому, «що право та економіка є двома нерозривними сферами функціонування держав». Звідси, «правовий порядок – інтегративний чи міжнародний – є умовою та гарантією економічного порядку» [13, с. 137]. Звернемо увагу на Преамбулу Конвенції ООН з морського права 1982 р. (далі – UNCLOS 82) [22], в якій держави-учасниці визначили свою мету як створення «правового режиму» («a legal order») і визнали, що досягнення цієї мети сприятиме встановленню «справедливого і рівноправного міжнародного економічного порядку» («a just and equitable international economic order»).

А. Рябошапченко робить висновок про необхідність вироблення особливих механізмів участі та взаємодії суб'єктів світової політики, яка виникає тому, що «сьогодні стрімко» відбувається становлення «єдиного глобального простору» та формується «новий світовий порядок». Це, у першу чергу, визначає «галузеву» спрямованість досліджень, зокрема проблеми «міжнародного морського правопорядку», а отже, «ролі міжнародного права та його суб'єктів» у становленні міжнародного правопорядку у певних галузях [23, с. 36, 37]. Дослідник звертає увагу на те, що поширений серед зарубіжних вчених погляд на міжнародний порядок як на «автономну систему обов'язкових правових норм», сприймається науковою спільнотою «неоднозначно». Спірність такого погляду «міжнародні юристи» пов'язують з «особливою інституційною структурою» міжнародного права – з тим, що в міжнародному правопорядку відсутні

«централізовані органи законодавства, судові рішення та правозастосування» (А. Рябошапченко із посиланням на [24]).

М. Черкес звертає увагу на особливості міжнародного права, що випливають із характеру його суб'єктів, якими є «лише суверенні й повністю незалежні держави», і досліджує «ознаки й особливості їхньої міжнародної правосуб'єктності», серед яких він визначає наступні: 1. Держави мають суверенітет. 2. Держави мають міжнародну правоздатність і дієздатність. Зокрема, мають можливість вступати у зносини з іншими державами і брати участь у «міжнародній правотворчості», тобто створювати норми міжнародного права. 3. Держави несуть відповідальність за порушення міжнародних норм. 4. Держави мають можливість застосовувати санкції до порушників міжнародного права. Застосування збройної сили проти агресії – «одна з суттєвих ознак міжнародної правосуб'єктності». Щодо визначення обсягу міжнародної правосуб'єктності держави – «якщо не виникає сумніву в повноті її суверенітету, правосуб'єктність унітарної держави не викликає сумніву»; щодо «обмеження державного суверенітету» і, таким чином, міжнародної правосуб'єктності – сучасне міжнародне товариство «залишило в минулому всі форми» обмеження [25, с. 15–18, 53, 56]. Вищезгадане декларувалося й іншими науковцями-міжнародниками (див., наприклад: [26, с. 70–87], [27, с. 325–369], [28, с. 111–127]).

Україна стала повноправним суб'єктом міжнародного права, що здійснює безпосередні зносини з іншими державами «в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах» з моменту проголошення Декларації про державний суверенітет України, яка визначила її державний суверенітет як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» [29] і проголошення 24 серпня 1991 р. України незалежною демократичною, самостійною українською державою [30].

Наведене, на думку О. Висоцького, слугує підставою для дослідження, зокрема, «місця і ролі України як суверенної морської держави» в системі морських міжнародних зносин, «її міжнародної морської правосуб'єктності» та, власне, двох її аспектів – змісту і форм її реалізації «у державно-правовій та міжнародно-правовій практиці України». Дослідник звертає увагу на «певну умовність» досліджуваного поняття (за його словами, вона «очевидна»), але його застосування як «самостійної категорії» у конкретних наукових і практичних цілях «цілковито виправдана», якщо її розуміти як «елемент загальної правосуб'єктності держави», тобто йдеться тільки «про специфічну сферу» її прояву – про «особливу здатність» бути носієм прав і обов'язків («суто морської якості») у сфері морської діяльності, а отже «має спеціальну морську правосуб'єктність». Але розуміння міжнародної морської дієздатності як «фактичної можливості» держави відповідно до її «морського потенціалу» (географічне розташування, рівень розвитку морської техніки, стан морської економіки і т. ін.) веде до «змішування якісно різних категорій – категорії юридичної та категорії матеріальної». Наведене дає підстави досліднику розуміти міжнародну морську правосуб'єктність як «один із проявів, елемент загальної міжнародної правосуб'єктності країни, її особливу юридичну здатність бути суб'єктом міжнародних правовідносин, мати повною мірою міжнародні права та приймати на себе юридичні обов'язки в сфері морської діяльності» [31, с. 322–323, 325, 327]. Вищенаведене не викликає принципових зауважень у правників-мариністів (див., наприклад, наукові праці В. Демиденка [32, с. 3–28], О. Шемякіна [33, с. 10–16; 34, с. 80–87)]).

Висновки і пропозиції. Зазначене вище дає підстави, не здійснюючи ретельного аналізу окремих із наведених положень (що може згубно вплинути на формування цілісної картини дослідження), зробити такі висновки та пропозиції:

1. Розуміння поняття «правосуб'єктність»: а) як особливої юридичної здатності (якості, властивості, можливості) або обов'язкової юридичної передумови стати або бути суб'єктом права (учасником правовідносин) носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків і відповідальності; б) як об'єднувальної категорії для певного кола суб'єктів, індивідуальних і колективних, зокрема держав – особливих колектив-

них суб'єктів; в) як об'єднувальної категорії, що являє собою сукупність правоздатності, дієздатності та деліктоздатності – дає змогу стверджувати, що:

1.1. Застосування поняття «правосуб'єктність» у терміносполученнях з використанням термінів «загальна», «державна», «міжнародна», «морська» тощо не відповідає положенням загальнотеоретичної юриспруденції у частині, що стосується системи її понятійно-категоріального апарату. Найбільш коректним є застосування таких терміносполучень: правосуб'єктність індивідуальних осіб, правосуб'єктність колективних осіб, зокрема правосуб'єктність держави;

1.2. Дослідження змісту та об'єму правосуб'єктності, зокрема правосуб'єктності держави загалом, слід здійснювати як послідовне дослідження змісту та об'єму правоздатності держави, дієздатності держави і деліктоздатності держави окремо.

2. Розуміння поняття «правоздатність» як «родового» для її видів: загальної, галузевої і спеціальної правоздатності та загальновизнаного їх змісту, а також виділення для дослідження саме правоздатності держави дає змогу визнати:

2.1. Загальна правоздатність і спеціальна правоздатність держави (як особливого колективного суб'єкту) забезпечені наявністю у неї (і тільки у неї) особливої юридичної ознаки – державного суверенітету, яка є юридичною підставою та зумовлює реалізацію державою її функцій, зокрема функціонування політичної влади як у межах території («національний (територіальний) суверенітет»), так і за її межами – участь у міждержавних зносинах («міждержавний суверенітет»).

2.2. Галузева правоздатність держави – «юридична здатність» держави бути суб'єктом правовідносин – відносин, що виникають у різних сферах суспільного життя та дістали врегулювання нормами тієї чи іншої галузі права. Отже, «морську» правоздатність держави можна визначати як здатність держави бути суб'єктом правовідносин, що виникають у сфері морської діяльності та дістали врегулювання нормами морського права; відповідно «міжнародну морську» правоздатність – нормами міжнародного морського права.

3. Дієздатність держави – здатність своїми діями набувати суб'єктивних прав та юридичних обов'язків і реалізовувати їх – зумовлена тим, що функції держави виступають як основні напрями реалізації завдань і цілей, соціального призначення держави у процесі її діяльності в різних сферах суспільного життя – сферах діяльності держави як об'єкта державного впливу. Досягнення мети дослідження потребує підкреслення, що в ньому досліджується сфера морської діяльності як сфера реалізації функцій держави – об'єкта державного впливу.

4. Деліктоздатність держави – здатність нести юридичну відповідальність за протиправні діяння та за їх негативні наслідки, зокрема бути відповідачем у справах, що розглядаються в міжнародних (міжнародних морських) юрисдикційних органах.

5. Із приєднанням до UNCLOS 82 Україна – незалежна і суверенна держава – набула певних прав, обов'язків і відповідальності у сфері освоєння морського середовища, тобто набула – як особливий колективний суб'єкт права, що має загальну та спеціальну правоздатність – галузевої «морської» (зокрема, і «міжнародної морської») дієздатності як суб'єкт морських правовідносин, зокрема статус «держави-учасниці» («State Party») і звідси – положення повноправного учасника міжнародного морського правопорядку («a legal order for the seas and oceans») щодо реалізації функцій держави – основних напрямів, завдань і цілей її соціального призначення – в процесі діяльності у сфері освоєння морського середовища як об'єкта державного впливу, а також деліктоздатності – як здатності нести юридичну відповідальність за протиправні діяння та за їх негативні наслідки, зокрема бути відповідачем у справах, що розглядаються в міжнародних (міжнародних морських) юрисдикційних органах.

6. Слід визнати необхідність, а отже, пропонувати включення концепту «правосуб'єктність» до процесу формування та реалізації правової (морської) доктрини для України як морської держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про затвердження Морської доктрини України на період до 2035 р. : Постанова Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 р. № 1307. / *Кабінет Міністрів України. / База даних «Законодавство України».* URL: https://cutt.ly/1n9IAOs.

2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 16 травня 2008 р. «Про заходи щодо забезпечення розвитку України як морської держави» : Указ Президента України № 463/2008 від 20 травня 2008 р. / *База даних «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463/2008#Text.

3. Про заходи щодо забезпечення розвитку України як морської держави : Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 16 травня 2008 р. / *База даних «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0015525-08#Text.

4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України № 287/2015 від 26 травня 2015 р. / *База даних «Законодавство України».*. URL: https://cutt.ly/ImngdlI.

5. Про Стратегію національної безпеки України : Рішення Ради національної безпеки України від 6 травня 2015 р. / *База даних «Законодавство України».* URL: https://cutt.ly/Lmngaup.

6. Про внесення змін до Морської доктрини України на період до 2035 р. : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1108. / *База даних «Законодавство України».* URL: https://cutt.ly/nn9IDvM.

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 12 жовтня 2018 р. «Про невідкладні заходи щодо захисту національних інтересів на Півдні та Сході України, у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці» : Указ Президента України від 12 жовтня 2018 р. № 320/2018. / *Президент України.* URL: https://www.president.gov.ua/documents/3202018-25174.

8. Про невідкладні заходи щодо захисту національних інтересів на Півдні та Сході України, у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці : Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 12 жовтня 2018 р. / *База даних «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0011525-18#Text

9. Про внесення змін до пункту 2 постанови Кабінету Міністрів України від 7 жовтн.я 2009 р. № 1307 та визнання таким, що втратив чинність, пункту 2 постанови Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 р. № 1108 : Постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1023. / *База даних «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-2020-%D0%BF#n7.

10. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. Москва : Сов. энциклопедия, 1989. 815 с.

11. Оборотов Ю.М. Сучасна держава: від образу до поняття. *Креативність загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. С. 360–369.

12. Джураєва О.О. Функція держави як категорія юриспруденції. *Креативність загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. С. 432–445.

13. Арабаджи Н.Б. Аксіологія сучасного правового порядку : монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС., 2014. 188 с.

14. Панов М.І. Методологічні проблеми формування понятійного апарату правової науки. *Правова система України: історія, стан та перспективи*: у 5 т. Харків : Право, 2008. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. С. 109–128.

15. Джураєва О.О. Динаміка сучасної держави. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія / за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. С. 347–362.

16. Оніщенко Н.М., Зайчук О.В. Поняття суб'єкта права. *Теорія держави і права. Академічний курс* : підручник / за заг. ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 438–439.

17. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник. Харьков: Эспада, 2005. 840 с.

18. Дудченко В. Правовые отношения. *Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс* : учебник / под ред. Ю.Н. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2011. С. 141–154.

19. Оніщенко Н.М., Зайчук О.В. Правосуб'єктність. *Теорія держави і права. Академічний курс* : підручник / за заг. ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 432–435.

20. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.

21. Оніщенко Н.М., Зайчук О.В. Правоздатність: поняття, види. *Теорія держави і права. Академічний курс* : підручник / за заг. ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. С. 440–442.

22. Convention on the Law of the Sea, 1982. URL: https://cutt.ly/Mn9DqP1

23. Рябошапченко А.О. Сучасні тенденції розвитку міжнародного правопорядку. *Юридична наука: виклики і сьогодення*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 12–13 червня 2020 р.). Одеса : Причорноморська фундація права, 2020. С. 35–37.

24. Collins R. The International Problem in Modern International Law. URL: https://cutt.ly/SmngEym

25. Черкес М.Ю. Міжнародне право : підручник. Київ : Правова єдність, 2009. 392 с.

26. Ушаков Н.А. Субъекты современного международного права. *Международное право* : учебник / под ред. Н.Т. Блатовой. Москва : Юрид. лит., 1987. С. 70–87.

27. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть : учеб. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2008. 432 с.

28. Бирюков П.Н. Международное право : учеб. 5-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрайт, 2011. 793 с.

29. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. № 55-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text

30. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серпня 1991 р. № 142-XII / *База даних «Законодавство України».* URL: https://cutt.ly/zmngcBB

31. Современное международное морское право и практика его применения Украиной / под ред. А.А. Щипцова. Київ : Наукова думка, 1995. 343 с.

32. Демиденко В.В. Міжнародно-правова основа національного морського права України: теоретичні аспекти. Одеса : АО БАХВА, 1995. 104 с.

33. Шемякин А.Н. Морская правосубъектность и государственный суверенитет Украины. *Международное морское право и Черноморский регион*: материалы семинара (12–17 ноября 2001 года, г. Одесса); под ред. Е.В. Додина. Одеса, 2001. С. 10–16.

34. Шемякин А.Н. Современное международное морское право и перспективы его развития. Одеса : Издат-Информ ОГМА, 2002. 316 с.

УДК 352.1
DOI https://doi.org/10.15421/392163

Стрижак Є. Ю.,
викладач кафедри цивільного, господарського та екологічного права
Університету митної справи та фінансів,
аспірант кафедри правового забезпечення господарської діяльності
факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ОБ'ЄДНАНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ЯК СУБ'ЄКТА БЮДЖЕТНИХ ПРАВОВІДНОСИН

SPECIFIC FEATURES OF AMALGAMATED TERRITORIAL COMMUNITY AS A SUBJECT OF FISCAL LEGAL RELATIONS

У статті досліджуються особливості правового статусу об'єднаної територіальної громади як суб'єкта бюджетних правовідносин. Розглядаються причини, що призвели до необхідності впровадження в Україні адміністративної реформи з децентралізації влади та утворення об'єднаних територіальних громад. Проводиться паралель із адміністративною реформою Республіки Польща. Підкреслюється головне призначення реформи з децентралізації: структурна реорганізація місцевої влади з чітким визначенням компетенції одиниць самоврядування і фінансова реорганізація для спроможності надання жителям громади якісних публічних послуг.

Аналізуються позиції науковців, представників економічної та юридичної наук, щодо формулювання поняття «об'єднана територіальна громада». Звернено увагу на те, що вчені, які працюють в різних галузях знань, досліджують окремі аспекти утворення об'єднаної територіальної громади. Робиться наголос на необхідності об'єднання зусиль науковців для якомога чіткішого та повнішого викладення поняття «об'єднана територіальна громада» у правовій нормі з метою якісного врегулювання суспільних відносин. Запропоновано визначення поняття «об'єднана територіальна громада» з урахуванням двох ключових ознак – це об'єднання двох або більше первинних суб'єктів самоврядування та фінансова спроможність надання послуг своїм членам.

Визначається місце поняття «об'єднана територіальна громада» в одному понятійному ряду з категоріями «первинний суб'єкт місцевого самоврядування», «територіальна громада», «територіальна громада села», «територіальна громада селища», «територіальна громада міста» в межах інституту місцевого самоврядування, а також взаємозв'язок з категоріями «бюджет місцевого самоврядування», «місцеві фінанси», «бюджетні правовідносини».

Аналізується дискусія вчених щодо ознак об'єднаної територіальної громади як суб'єкта фінансових правовідносин. Встановлено наявність відмінності об'єднаної територіальної громади від інших територіальних громад – суб'єктів бюджетних правовідносин. Визначено, що саме суб'єктивне право на отримання субвенцій з державного бюджету на формування відповідної інфраструктури згідно з планом соціально-економічного розвитку територіальної громади робить її унікальним суб'єктом бюджетних правовідносин.

Ключові слова: *об'єднана територіальна громада, бюджетні правовідносини, сутність об'єднаної територіальної громади, фінансова спроможність.*

The author of the article studies specific features of the legal status of a amalgamated territorial community as a subject of fiscal legal relations. The author has a;so studied the reasons that led to the need of implementing administrative reform in Ukraine to decentralize power and to form amalgamated territorial communities. A parallel with the administrative reform of the Republic of Poland is drawn. The author has emphasized the main purpose of the decentralization reform: structural reorganization of local government with a clear definition of the competence of self-government units and financial reorganization to enable the provision of quality public services to the community.

The points of view of scholars, representatives of economic and legal sciences on the formulation of the concept of "amalgamated territorial community" have been analyzed. Particular attention has been paid to the fact that scholars working in different fields of knowledge study certain aspects of the formation of an amalgamated territorial community. The emphasis has been made on the need to unite the efforts of scholars to formulate the most clear and complete concept of "amalgamated territorial community" in the legal norm in order to qualitatively regulate social relations. The author has offered to define the concept of "amalgamated territorial community" taking into account two key features – it is the association of two or more primary subjects of self-government and the financial solvency to provide services to their members.

© Стрижак Є. Ю., 2021

The place of the concept of "amalgamated territorial community" has been defined within one conceptual series with the categories of "primary subject of local self-government", "territorial community", "village territorial community", "settlement territorial community", "city territorial community" within local self-government institution, as well as the relationship with the categories of "local self-government budget", "local finance", "fiscal legal relations".

The author has analyzed the discussion of scholars on the features of an amalgamated territorial community as a subject of financial legal relations. The existence of differences of the amalgamated territorial community from other territorial communities that are subjects of fiscall legal relations has been established. It has been determined that the very subjective right to receive subventions from the state budget for the formation of appropriate infrastructure in accordance with the plan of socio-economic development of the territorial community, makes it a unique subject of fiscal legal relations.

Key words: *united territorial community, budgetary legal relations, essence of united territorial community, financial ability.*

Постановка проблеми. Важливим етапом децентралізації влади в Україні стали об'єднані територіальні громади (далі – ОТГ). Законодавець вирішив заохочувати жителів сіл, селищ та містечок до об'єднання певними фінансовими преференціями, які мали поступово зробити територіальні громади спроможними задовольняти потреби населення за рахунок коштів, отриманих із власних джерел. Водночас нечітка законодавча визначеність поняття «об'єднані територіальні громади», їхніх функцій і повноважень, особливостей ОТГ як учасників бюджетних правовідносин, відсутність правової регламентації статусу цільових фондів у бюджетах ОТГ та інші законодавчі недоліки гальмують і віддаляють досягнення мети реформи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження наявного понятійно-категоріального апарата в сфері місцевого самоврядування, формулювання нових актуальних дефініцій, пов'язаних з утворенням ОТГ, виявлення ознак та сутності цього досить нового для України явища – надзвичайно важливі питання для вітчизняних юристів, економістів, а також фахівців у галузі державного управління.

Вчені економісти вже досить активно обирають об'єктом наукового пізнання суспільні відносини за участю ОТГ. Н.Я. Спасів присвячує свої наукові праці характеристиці статусу ОТГ як новітнього суб'єкта територіального самоврядування, а також долучається до побудови наукової парадигми фінансів ОТГ [1]. І.Ф. Коломієць та А.О. Пелехатий досліджують теоретичні і практичні аспекти формування ОТГ [2]. В.І. Рошило аналізує особливості функціонування бюджетів ОТГ [3]. Фінансову спроможність територіальних громад в умовах адміністративно-фінансової децентралізації досліджують Х.О. Патицька, В.М. Коваль, Т.Ф. Куценко, Ю.О. Раделицький та багато інших науковців.

Беруть участь у дослідженнях питань формування і функціонування бюджетів ОТГ і фахівці у сфері державного управління: Т.А. Крушельницька, О.Ю. Матвеєва, Л.В. Беззубко, Л.В. Сухарська, С.А. Дяченко та інші.

Юристи наразі менш активно досліджують правові засади інституційно-організаційної та бюджетної реформ місцевого самоврядування. Аналіз сучасного стану законодавства в означеній сфері здійснили Є.А. Ананьєва, Ю.М. Ковальчук, О.Б. Росоляк, О.В. Сударенко. Водночас існує багато наукових праць, що стосуються бюджетних правовідносин, таких представників фінансово-правової науки, як Л.К. Воронова, В.В. Білик, М.М. Бліхар, О.П. Гетманець, І.М. Дмитрук, М.П. Кучерявенко, О.А. Музика-Стефанчук, А.О. Монаєнко, А.С. Нестеренко, А.А. Нечай, Л.О. Нікітіна, О.П. Орлюк, З.І. Перощук, В.Д. Чернадчук, Н.Я. Якимчук, та інших. Їхні наукові доробки і стануть теоретичним підґрунтям для роботи над цією статтею.

Метою статті є уточнення поняття «об'єднана територіальна громада», визначення місця і взаємозв'язку з іншими юридичними категоріями, виявлення сутності ОТГ, встановлення особливостей ОТГ як суб'єкта бюджетних правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Суспільні науки, представники яких виробляють, формулюють певні дефініції, розкривають зміст понять, аналізують суттєві сторони чи ознаки тих самих явищ, на нашу думку, мають розвиватися в більш тісній взаємодії між собою. У цьому зв'язку вбачаємо доцільним здійснити аналіз позицій науковців різних галузей знань щодо поняття та сутності ОТГ і виявити особливості ОТГ як суб'єкта бюджетних правовідносин.

Н.Я. Спасів, досліджуючи сутність ОТГ, висловила думку, що фахівці тих чи інших галузей науки роблять наголос на окремих аспектах, які більшою мірою відповідають специфіці їхнього предмета, можливостям категоріального апарата та завданням дослідження, тому часто відсутня єдність у трактуваннях, втрачаються важливі ознаки явища, сутність [1, с. 210]. Слід погодитися з думкою Н.Я. Спасів і додати, що сказане цілком стосується і представників юридичної науки, які працюють в різних галузях права. Завдання ж вченого полягає в тому, що він має врахувати й об'єднати всі нюанси явища, особливості, сторони, на які звертають увагу інші науковці, оцінити їхнє значення і включити принаймні до доктринального поняття.

Як відомо, понятійний апарат юридичної науки складається з доктринальних та легальних правових понять. При цьому знаний фахівець у галузі теорії права С.С. Алексєєв зазначає, що для досягнення визначеності і стабільності в урегулюванні суспільних відносин поняття слід якомога чіткіше та повніше викладати саме в правовій нормі [4, с. 45], тобто зробити його легальним. Вважаємо це надзвичайно слушним посланням видатного теоретика сучасному законодавцю та іншим суб'єктам законодавчої ініціативи і науковцям.

Подібної думки дотримуються Л.В. і В.С. Яричевські, які, досліджуючи роботи С.С. Алексєєва та А.М. Васильєва, висловили припущення про важливість і необхідність формування системоутворювальних категорій у фінансовому праві та закріплення цих галузевих дефініцій і принципів в нормах позитивного права задля підкреслення самостійності фінансового права [5, с. 145–146]. Погоджуючись з науковцями, ми б хотіли зазначити, що галузева самостійність фінансового права та його понятійного апарата не може набувати цілковитої автономії від понятійно-категоріальних лінійок інших галузей права.

Більшість науковців дійсно вважає, що різні науки розвиваються не незалежно, а у тісній взаємодії між собою [6, с. 96]. Наприклад, на переконання В.В. Білик, категорії бюджетного права і суміжних із ним адміністративного та конституційного права не можуть розглядатися без врахування їхніх взаємозв'язків [7, с. 6]. Ми повністю підтримуємо таку позицію вчених.

Так, на нашу думку, поняття «об'єднана територіальна громада» повинно мати своє місце і взаємозв'язок з іншими юридичними категоріями єдиного понятійного ряду важливих категорій міжгалузевого інституту місцевого самоврядування. На підставі аналізу законодавства та наукових досліджень вітчизняних вчених можемо констатувати, що поняття «об'єднана територіальна громада» має стояти поряд із категоріями «первинний суб'єкт місцевого самоврядування», «територіальна громада», «територіальна громада села», «територіальна громада селища», «територіальна громада міста». Водночас поняття «об'єднана територіальна громада» має бути у певних взаєминах – субординації чи залежності, з іншими поняттями та категоріями, як-то «бюджет місцевого самоврядування», «місцеві фінанси», «бюджетні правовідносини», які є одними з галузеутворювальних в фінансовому праві.

Отже, для вдалого формулювання поняття певного явища чи процесу дійсності, слід встановити та вивести їхні природні зв'язки зі спорідненими явищами і процесами, визначити властиві ознаки і сторони, особливо підкреслити суттєві з них. Переважна більшість представників аналітичної юриспруденції та філософської науки підтримує саме цей підхід до визначення правових категорій [4; 6].

Нагадаємо, що як продукт децентралізації ОТГ виникли в Україні на підставі Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (далі – Концепція) у 2014 році. Серед причин, які стали підґрунтям для проведення децентралізації, автори Концепції назвали відсутність у великої кількості територіальних громад комунальної власності, малу чисельність жителів та, як наслідок, незначні надходження від податку з доходів фізичних осіб і майна до бюджетів місцевого самоврядування. Здебільшого ресурсна, а також інституційно-організаційна неспроможність більшості самоврядних одиниць на місцях заважала ефективному розвитку громад. Отже, мова йшла про практичну неможливість здійснювання органами місцевого самоврядування наданих їм законом повноважень і фактичну дотаційність їхніх бюджетів. Дотаційність 5 419 бюджетів місцевого самоврядування становила понад 70%, а 483 територіальні громади на 90%

утримувалися за рахунок коштів державного бюджету [8]. Слід зазначити, що така ситуація тривала без змін роками.

Ідеї та моделі реорганізації місцевого самоврядування в Україні були запозичені з-за кордону, зокрема з досвіду відомої в усьому світі адміністративної реформи у Республіці Польща (найбільш децентралізованої країни у Центральній і Східній Європі). Гміни, що є базовим елементом системи місцевого самоврядування Польщі, можуть об'єднувати велике село з меншими та невеличкими хуторами або місто з селищем і селами, які розташовані неподалік. Як бачимо, польська гміна є аналогом ОТГ, що утворюються в Україні.

На переконання одного з «батьків» реформи місцевого самоуправління в Республіці Польща професора Єжи Регульськи, вона виступила головним символом трансформації системи управління від ієрархічно-бюрократичної до демократичної, а гміни і повяти як основа польського місцевого самоврядування утворюються насамперед для задоволення потреб окремого жителя громади (надання державних послуг, встановлення місцевих правил, реалізація ініціатив для задоволення місцевих потреб тощо) [9, с. 12].

Тобто головним призначенням реформи з децентралізації є структурна реорганізація територіальної організації влади з чітким визначенням компетенції одиниць самоуправління та фінансова реорганізація з метою спроможності надання жителям громади якісних публічних послуг. На жаль, про децентралізацію в Україні посадовцями і науковцями говорилося дуже багато, але навіть через 6 років після запуску реформи залишається невирішеною безліч питань, зокрема бюджетні повноваження ОТГ й досі чітко не врегульовані.

Чинне законодавство не визначає поняття ОТГ, яке, на наше переконання, мало б міститися в статті 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» поряд з іншими важливими термінами, що є визначальними в системі місцевого самоуправління України. Вказаний закон долучає добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр, до загального поняття територіальної громади [10]. Спеціальний Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [11] не містить власного термінологічного апарата, в інших статтях визначення категорії «об'єднана територіальна громада» теж не наводиться. Отже, законодавство у сфері місцевого самоврядування поняття «об'єднана територіальна громада» не формулює.

Як нами вже було зазначено, науковці, представники різних суспільних наук, вже зверталися до визначення поняття ОТГ. Н.Я. Спасів, проаналізувавши законодавчі колізії та дискусії у науковій літературі, зосередившись на первинності економічного підґрунтя і соціально-економічної самоорганізації, пропонує власне визначення ОТГ. На його думку, ОТГ – це спроможна соціально-економічна система із самостійно сформованими органами місцевого самоврядування, інтегрована локально, територіально, економічно і фінансово, здатна на основі різнорівневих зв'язків між її елементами забезпечити функціонування і розвиток інфраструктури та зростання суспільного добробуту [1, с. 211]. Таке визначення ОТГ дійсно охоплює мету створення та певні завдання ОТГ, але, на нашу думку, не підкреслює ключового моменту саме об'єднання первинних суб'єктів самоврядування, на якому сама Н.Я. Спасів спочатку акцентувала увагу [1, с. 211], до того ж, не містить особливостей, властивих виключно ОТГ.

Натомість Ю.М. Ковальчук при визначенні ОТГ відзначила саме об'єднавчу ознаку та власну спроможність ОТГ вирішувати питання, але економічну сторону, зокрема фінансову, науковець у понятті не відображає. На її думку, ОТГ – це створене згідно з законом добровільне об'єднання територіальних громад сіл, селищ та міст, яке є первинною (базовою) одиницею в системі адміністративно-територіального устрою і спроможне самостійно або через органи вирішувати питання місцевого значення [12, с. 89]. Загалом таке визначення заслуговує на підтримку.

Своєрідно формулює поняття ОТГ шляхом підкреслення факту об'єднання територіальних громад через приєднання до юридичної особи: сільської, селищної, міської ради, розміщеної в адміністративному центрі ОТГ, Є.А. Ананьєва [13, с. 63]. Науковець в цьому визначенні акцентує увагу на представницьких органах, а не на самих жителях, об'єднаних постійним проживанням у межах села, селища, міста. Представницькі органи можуть виступати в цьому випад-

ку в якості ініціаторів добровільного об'єднання. Суб'єктами об'єднання є саме суміжні територіальні громади сіл, селищ, міст.

На цих прикладах визначення поняття ОТГ представниками економічної та юридичної наук можемо побачити і констатувати важливість взаємодії між науковцями для досягнення більш вагомих результатів, розробки рекомендацій щодо включення понять в акти національного законодавства.

На нашу думку, дві головні ознаки, що виявляють сутність ОТГ, необхідно включити до визначення поняття ОТГ. Перша, що перебуває в організаційній площині, – це об'єднання двох або більше первинних суб'єктів самоврядування, які мають суміжні території. Друга ознака – фінансова спроможність надання послуг своїм членам.

Отже, об'єднана територіальна громада – це добровільне об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст, що мають суміжні території і встановлений єдиний адміністративний центр, спроможне на надання послуг жителям громади, яке має суб'єктивне право на додаткову державну підтримку, а також особливості в бюджетному регулюванні.

Дискусія щодо особливостей ОТГ як суб'єкта саме бюджетних правовідносин у науковому товаристві лише започатковується. Є.А. Ананьєва, проаналізувавши статус ОТГ як суб'єкта фінансових правовідносин та місце бюджету ОТГ в системі місцевих бюджетів, основну увагу приділяє теоретичним засадам правосуб'єктності і лише опосередковано порушує питання, що характеризують відмінність ОТГ від інших суб'єктів самоврядування [13; 14].

Досліджуючи статус ОТГ як суб'єкта фінансового права, О.В. Сударенко визначає його на рівні міст обласного значення [15, с. 127]. Водночас науковець відзначає певні відмінності, властиві саме ОТГ, наприклад, отримання спеціальної субвенції на розвиток інфраструктури [15, с. 127], але в загальному висновку цю відмінність вченим відображено так і не було.

М.М. Бліхар також, розкриваючи новітній етап реформування суб'єктного складу бюджетних правовідносин 2014–2015 років, виділяє окремий вид бюджетно-інвестиційних правовідносин, а в якості їхніх суб'єктів називає органи і посадових осіб законодавчої та виконавчої влади [16, с. 32]. Органи місцевого самоврядування включаються науковцем до переліку суб'єктів без виокремлення ОТГ. На нашу думку, саме ОТГ потрібно виділяти серед інших суб'єктів місцевого самоврядування в якості суб'єкта зазначеного виду бюджетних правовідносин з огляду на спеціальні повноваження, передбачені статтею 10 Закону України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [11], у сфері отримання субвенцій на формування інфраструктури згідно з планом соціально-економічного розвитку територіальної громади.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. На наше переконання, ОТГ як суб'єкти бюджетних правовідносин мають низку відмінностей у правах та обов'язках від інших територіальних громад. Насамперед це стосується права на отримання субвенцій на формування інфраструктури згідно з планом соціально-економічного розвитку територіальної громади. Частково пов'язаними з наведеною особливістю є питання формування та витрачання коштів спеціальних фондів бюджетів ОТГ на фінансування місцевих програм. Саме видатки на фінансування місцевих програм у сфері медицини, соціального захисту окремих категорій населення, транспорту та дорожнього господарства із спеціальних фондів бюджетів ОТГ ми і плануємо розглянути в наступному дослідженні. Вважаємо також, що об'єднавчою метою для науковців, представників різних галузей знань, що досліджують певні аспекти функціонування ОТГ в Україні, має бути використання спільних напрацювань для підвищення якості законодавства задля подальшого його ефективного правозастосування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Спасів Н.Я. Об'єднана територіальна громада як новітній суб'єкт місцевого самоврядування: наукове пізнання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2019. № 33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_en_2019_33_43 (дата звернення: 16.07.2021).

2. Коломієць І.Ф., Пелехатий А.О. Теоретико-практичні аспекти формування об'єднаних територіальних громад в Україні. *Економіка України.* 2017. № 4 (665). С. 46–55.

3. Рошило В.І. Формування бюджетів об'єднаних територіальних громад: проблеми та перспективи. *Економічний форум*. 2016. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecfor_2016_2_45 (дата звернення: 13.07.2021).

4. Алексеев С.С. Проблемы теории государства и права : учебник. Москва : Юридическая литература, 1987. 448 с.

5. Яричевская Л.В., Яричевский В.С. Проблемы формирования системообразующих категорий финансового права. *Актуальные проблемы финансового права Республики Беларусь, России, Украины* / под ред. Д.В. Винницкого. Санкт-Петербург : Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2006. С. 145–153.

6. Кохановский В.П. Философия и методология науки : учебник для высших учебных заведений. Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. 576 с.

7. Білик В.В. Поняття і категорії бюджетного права : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2010. 18 с.

8. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-р#Text (дата звернення: 16.07.2021).

9. Регульски Є. Можливості запозичення досвіду Польщі з розвитку місцевого самоуправління і демократії / Міжнародний банк реконструкції і розвитку : World Bank Publications, 2015. 32 с.

10. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text (дата звернення: 16.07.2021).

11. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 5 лютого 2015 р. № 157-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text (дата звернення: 16.07.2021).

12. Ковальчук Ю.М. Щодо поняття об'єднаної територіальної громади як елемента правового регулювання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція».* 2017. Т. 1. № 29. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nvmgu_jur_2017_29(1)__24 (дата звернення: 16.07.2021).

13. Ананьєва Є.А. Об'єднана територіальна громада як суб'єкт фінансових правовідносин. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного. університету. Серія «Юриспруденція».* 2020. № 43. URL: http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc43/15.pdf (дата звернення: 16.07.2021).

14. Ананьєва Є.А. Правове значення бюджету об'єднаної територіальної громади в системі місцевих бюджетів. *Scientific collection «Interconf».* 2021. № 51. URL: https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/11639 (дата звернення: 16.07.2021).

15. Сударенко О.В. Об'єднані територіальні громади як суб'єкт фінансового права. *Право і суспільство.* 2017. Ч. 2. № 4. С. 124–129.

16. Бліхар М.М. Специфіка суб'єктного складу бюджетно-інвестиційних правовідносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету Серія «Право».* 2018. № 52 (2). URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/713966.pdf (дата звернення: 16.07.2021).

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.15421/392164

Чернявська О. М.,
здобувач кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ПРО ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ

METHODS OF PROVING EVIDENCE IN CASES OF VIOLATION OF CUSTOMS RULES

Статтю присвячено дослідженню методики доказування у справах про порушення митних правил.

Зазначено, що доказування в будь-якому процесі відіграє важливу роль, оскільки допомагає встановити істину та визначити винуватість або невинність особи. Наголошено, що у справах про порушення митних правил процес доказування містить низку особливостей, пов'язаних зі сферою правового регулювання, суб'єктним складом учасників, процедурою, що зумовило необхідність дослідження методики проведення доказування у справах про порушення митних правил.

Обґрунтовано на нормативному рівні до переліку доказів у справах про порушення митних правил віднесено: 1) протоколи (про порушення митних правил, процесуальних дій, додатків до них); 2) пояснення (свідків, особи, яка притягується до відповідальності); 3) висновки експерта; 4) інші документи (належним чином завірені їхні копії або витяги з них); 5) інформацію (зокрема ту, що перебуває в електронному вигляді); 6) товари (безпосередні предмети порушення митних правил зі спеціально виготовленими сховищами (тайниками), що використовувалися для приховування безпосередніх предметів порушення митних правил від митного контролю; транспортні засоби, що використовувалися для переміщення безпосередніх предметів порушення митних правил через митний кордон України).

Зазначено, що методика доказування є важливим теоретичним складником із безсумнівним прикладним значенням для об'єктивного та оперативного розгляду і вирішення справ про порушення митних правил.

Запропоновано методику доказування у справах про порушення митних правил розглядати як нормативно встановлену сукупність дій, спрямованих на виявлення істини у справах про порушення митних правил на підставі аналізу допустимих фактичних даних.

Виокремлено структурні елементи методики доказування у справах про порушення митних правил, до яких віднесено: 1) перевірку; 2) аналіз; 3) зіставлення.

Ключові слова: *доказування, методика, справи про порушення митних правил, оцінювання, доказ.*

The article is devoted to the study of methods of proof in cases of violation of customs rules.

It is stated that proof in any process is important because it helps to establish the truth and determine the guilt or innocence of a person. It is emphasized that in cases of violation of customs rules the process of proof is endowed with a number of features related to legal regulations, the subject composition of the participants, the procedure, which in turn necessitated the study of methods of evidence in cases of violation of customs rules.

The attribution to the list of evidence in cases of violation of customs rules is substantiated at the normative level: 1) protocols (on violation of customs rules, procedural actions, appendices to them); 2) explanations of: witnesses, the person who is brought to responsibility: 3) conclusions of the expert; 4) other documents (duly certified copies or extracts from them); 5) information (including that in electronic form); 6) goods (direct objects of violation of customs rules; with specially made storages (hiding places) used to hide direct objects of violation of customs rules from customs control; vehicles used to move direct objects of violation of customs rules across the customs border of Ukraine).

It is stated that the method of proof is an important theoretical component with an undoubted applied value for objective and prompt consideration and resolution of cases of violation of customs regulations.

It is proposed to consider the method of proving in cases of violation of customs rules as a normatively established set of actions aimed at revealing the truth in cases of violation of customs rules on the basis of analysis of valid facts.

The structural elements of the method of proving in cases of violation of customs rules are singled out, which include: 1) inspection; 2) analysis; 3) comparison.

Key words: *proving, methodology, cases of violation of customs rules, evaluation, proof.*

© Чернявська О. М., 2021

Актуальність теми дослідження. Наразі в національному законодавстві не вироблено єдиної методики здійснення провадження у справах про порушення митних правил, зокрема щодо етапу збору доказів. Отже, виникає необхідність та актуальність дослідження обраної теми.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням окремих питань, пов'язаних із доказуванням у справах про порушення митних правил, займалися такі науковці, як: Д.М. Бахрах, Н.І. Білак, І.П. Голосніченко, Є.В. Додін, С.А. Дуженко, С.В. Ківалов, Б.А. Кормич, В.В. Прокопенко, Д.В. Приймаченко, та інші. При цьому питання здійснення методики проведення доказування у справах про порушення митних правил вченими розглянуто не було.

Постановка завдання (формулювання мети статті). Метою статті є дослідження методики проведення доказування у справах про порушення митних правил.

Виклад основного матеріалу. Встановлення істини у справах про порушення митних правил є одним із основних завдань, які покладено на митний орган. Формалізм підходу, що може бути використано під час доказування у справах про порушення митних правил, виправдовується виключно фактичним дотриманням принципів верховенства права та належного врядування. Це обґрунтовано тим, що належне підтвердження необхідних обставин справи одночасно має гарантувати особі дотримання її прав, свобод та інтересів у разі їхнього порушення. Діяльність з доказування потребує застосування наукових рекомендацій різних галузевих наук щодо пошуку, виявлення, фіксації, дослідження й оцінки фактичних даних, матеріалів, речових доказів, а також виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню правопорушення або полегшували його вчинення.

Питання доказування в будь-якому процесі відіграють важливу роль, оскільки допомагають встановити істину та визначити винуватість або невинність особи. При цьому доказування у справах про порушення митних правил містить низку особливостей, пов'язаних зі сферою правового регулювання, суб'єктним складом учасників, процедурою тощо. Виходячи з вищезазначеного, обумовлено актуальність дослідження методики проведення доказування у справах про порушення митних правил.

Загалом поняття «доказування» відображає процес встановлення за допомогою доказів усіх фактів, обставин, що мають значення для вирішення справи [1, с. 295]. Доказування у справах про порушення митних правил детерміноване загальними ознаками доказування у справах про адміністративні правопорушення. Отже, цьому правовому явищу притаманні такі загальні ознаки:

1) доказування є особливою формою пізнання дійсності, яка відбувається виключно на підставі норм права;

2) поза правовим врегулюванням результати доказування не вважаються юридично значущими; пізнання дійсності в формі доказування може відбуватися в опрацьованих наукою та апробованих практикою формах за допомогою відповідних засобів пізнання, зокрема і технічних;

3) включення та використання відповідних методів, форм і засобів пізнання до процесу доказування передбачає їхнє юридичне закріплення та визнання такими явищами; зміст доказування утворює діяльність відповідних суб'єктів, яка стосується збору, дослідження, оцінки та використання доказової інформації (доказів);

4) використання кожного з елементів доказування втілюється у відповідну діяльність (фактичну або розумову), яка здійснюється за допомогою певних засобів у притаманних їй юридично визначених формах [2, с. 170].

Специфіка доказування у справах про порушення митних правил обумовлена особливостями митної справи. Митним кодексом України визначено, що під час розгляду справ про порушення митних правил мають бути встановлені будь-які фактичні дані, на основі яких у визначеному законом порядку можна довести:

– наявність або відсутність порушення митних правил;

– винуватість особи у його вчиненні;

– інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи.

До доказів у справах про порушення митних правил нормативно віднесено:

1) протоколи про порушення митних правил, процесуальних дій, додатки до них;

2) пояснення свідків, особи, яка притягується до відповідальності;

3) висновки експерта;

4) інші документи, належним чином завірені їхні копії або витяги з них;

5) інформація, зокрема та, що перебуває в електронному вигляді;

6) товари – безпосередні предмети порушення митних правил зі спеціально виготовленими сховищами (тайниками), що використовувалися для приховування безпосередніх предметів порушення митних правил від митного контролю; транспортні засоби, що використовувалися для переміщення безпосередніх предметів порушення митних правил через митний кордон України [3].

Набуття статусу доказу тими чи іншими фактичними даними у справах про порушення митних правил залежить, з одного боку, від їхнього законодавчого врегулювання, а з іншого – від інтелектуально-вольової діяльності осіб, які беруть участь у доказуванні.

Важливим теоретичним складником із безсумнівним прикладним значенням для об'єктивного та оперативного розгляду і вирішення справ про порушення митних правил є методика доказування. Вважаємо вірною думку Ю.С. Даниленко, яка зазначає, що методи застосовуються, як правило, в теоретичних дослідженнях, а методики використовуються у практичній діяльності. Таким чином, похідним від поняття «метод» є поняття «методика», що здійснює конкретизацію визначеного методу у формі процедури, послідовності дій, правил чи інструкцій [4, с. 68].

Під методикою варто розуміти комплексне та послідовне використання різних методів – сукупності способів, підходів і прийомів, які дозволяють отримувати й вивчати необхідну інформацію про об'єкт дослідження. Такими методами є контроль, нагляд, спостереження, допит, аналіз конкретних ситуацій. Кожен метод наукового пізнання слід розглядати як систему регулятивних принципів практичної і теоретичної діяльності людини.

Варто зауважити, що чітке законодавче закріплення методики доказування відсутнє, через що виникають проблеми під час здійснення цього виду діяльності. Завдяки розробленню методики доказування у справах про порушення митних правил, визначення відповідних методів пізнання істини, дослідження доказів і можливості їхнього застосування очікується скорочення зусиль і часу на розслідування справ про порушення митних правил, підвищення показників якості проведених розслідувань.

Методика доказування у справах про порушення митних правил може бути визначена як нормативно встановлена сукупність дій, спрямованих на виявлення істини у справах про порушення митних правил на підставі аналізу допустимих фактичних даних.

Крім того, структура методики доказування у справах про порушення митних правил включає в себе елементи: 1) перевірки; 2) аналізу; 3) зіставлення. Доказування здійснюється на основі інтелектуальної, аналітичної, творчої діяльності, оскільки суб'єкт обирає найоптимальніший варіант збору, оцінки та використання доказів для встановлення істини у справах про порушення митних правил.

Методика доказування у справах про порушення митних правил передбачає реалізацію відповідних етапів.

На першому етапі відбувається з'ясування певних обставин у справі, вирішення взаємозалежних та конкретних взаємозумовлених завдань, встановлення всіх обставин діяння, що може бути визначено як порушення митних правил. Збір доказів можна сформулювати як виявлення, отримання, фіксацію, вилучення і збереження доказів.

На другому етапі зібрані докази мають бути перевірені й оцінені.

На *третьому етапі* формуються відповідні висновки, уповноваженими суб'єктами приймаються відповідні рішення.

Деякі автори розподіляють і процес доказування у справах про порушення митних правил на етапи: *початковий, подальший* та *заключний*. На початковому етапі потрібно провести пошук, виявлення і закріплення доказів з метою отримання інформації, яка дає підставу для висунення версії про вчинення правопорушення певною особою. Сутність і характер дій (бездіяльності) можуть бути визначені об'єктом посягання й об'єктивною стороною складу, описаного у відповідній статті, способом вчинення правопорушення певного виду [5, с. 54]. З огляду на зазначене, доцільно буде виокремити основні

етапи здійснення методики доказування у справах про порушення митних правил: 1) збір усіх доказів; 2) їхня перевірка на допустимість та належність; 3) оцінка доказів; 4) використання доказів для встановлення істини у справі.

Процес доказування може об'єктивуватись у чітко встановлених межах. Межі доказування у справах про порушення митних правил формуються на основі об'єктивних та суб'єктивних факторів. Об'єктивними є фактори, які встановлено на підставі нормативно-правових актів та які регулюють діяльність митних органів. Під час доказування суб'єкти діють у межах установлених законодавством повноважень, тому вибір фактичних даних та способи їхнього підтвердження залишаються виключно в площині права. В інших випадках доказування матиме характер безконтрольності, що є порушенням принципів права. Відсутність законодавчих норм, якими регламентовано алгоритм черговості дій, що охоплюють процес доказування, може призвести до довільного та неналежного використання повноважень співробітниками митних органів. Суб'єктивними є фактори, встановлені на підставі індивідуального та творчого підходу особи, яка здійснює доказування у справах про порушення митних правил, та різні у кожному конкретному випадку.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що методика доказування у справах про порушення митних правил зумовлена загальними обставинами доказування, яке реалізується в межах розгляду справ про адміністративні правопорушення, та особливостями здійснення митної справи. Зауважимо, що методика доказування у справах про порушення митних правил нормативно не визначена, але повинна корелювати з загальноприйнятими принципами верховенства права та належного врядування. Доцільним є подальше дослідження процесу доказування у справах про порушення митних правил.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. Москва, 1968. Т. I. 468 с.

2. Рекуненко Т.О. Доказування в процесі розгляду справ про адміністративне правопорушення. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 169–173.

3. Митний кодекс : Закон України від 13 березня 2012 р. № 4495-VI. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4495-17.

4. Даниленко Ю.С. Методи оцінювання результатів службової діяльності державних службовців. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. № 6. С. 68–70.

5. Чернявська О.М. Докази та доказування у справах про порушення митних правил: до питання вдосконалення правового забезпечення. *LEX PORTUS*. 2019. № 3. С. 51–58.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/392165

Колпаков В. К.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету

Шарая А. А.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету

Галіцина Н. В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного та трудового права
Запорізького національного університету

ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕДУРНОГО ПРАВА: ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІСТУ (З УРАХУВАННЯМ ПОЛОЖЕНЬ ПРОЄКТУ ЗАКОНУ «ПРО АДМІНІСТРАТИВНУ ПРОЦЕДУРУ»)

PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE PROCEDURAL LAW, TAKING INTO ACCOUNT THE PROVISIONS OF THE DRAFT LAW "ON ADMINISTRATIVE PROCEDURE"

У статті проведено характеристику змісту принципів адміністративно-процедурного права з урахуванням положень проєкту Закону «Про адміністративну процедуру». Обґрунтовано, що в адміністративно-правовій науці не сформоване загальноприйняте поняття принципів адміністративно-процедурного права. Це є причиною появи дискусій щодо їхнього переліку і змісту, ролі у відповідній підгалузі адміністративного права. Тому є нагальна необхідність дослідження цього базового для галузевої науки адміністративного права поняття.

Наголошено на необхідності ухвалення «базового» спеціального закону, який би визначив загальні правила адміністративно-процедурних відносин. У такому законі варто закріпити і перелік відповідних принципів, а також розкрити їхній зміст. Проаналізовано результати сучасної вітчизняної нормопроєктної роботи в контексті закріплення принципів адміністративних процедур. Виокремлено особливості та недоліки закріплення принципів, які є основою адміністративно-процедурних відносин.

До принципів адміністративно-процедурного права віднесено: верховенство права; законність; рівність учасників перед законом; використання повноважень з належною метою; обґрунтованість та визначеність; безсторонність (неупередженість) адміністративного органа; добросовісність і розсудливість; пропорційність; відкритість; своєчасність і розумний строк; ефективність; презумпцію правомірності дій та вимог особи; офіційність; гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні; гарантування ефективних засобів правового захисту; державну мову та доступність. Вони взаємодоповнюють один одного і формують універсальне підґрунтя для регулювання всіх адміністративно-процедурних відносин.

Ключові слова: *принципи, адміністративно-процедурне право, принципи адміністративно-процедурного права, принципи адміністративної процедури, законність, рівність, обґрунтованість, безсторонність, добросовісність, пропорційність, відкритість, своєчасність, ефективність, офіційність.*

The article describes the content of the principles of administrative procedural law, taking into account the provisions of the draft law "On Administrative Procedure". It is substantiated that in the administrative-legal science the generally accepted concept of the principles of administrative-procedural law is not formed. This is the reason for discussions about their list and content, the role in the relevant sub-branch of administrative law. Therefore, there is an urgent need to study this basic concept of administrative law for branch science.

Emphasis was placed on the need to adopt a "basic" special law that would define the general rules of administrative-procedural relations. Such a law should establish a list of relevant principles, as well as disclose their content. The results of modern domestic normative design work in the context of consolidating the principles of administrative procedures are analyzed. The peculiarities and shortcomings of consolidating the principles that are the basis of administrative-procedural relations are highlighted.

© Колпаков В. К., Шарая А. А., Галіцина Н. В., 2021

The principles of administrative procedural law include: the rule of law; legality; equality of participants before the law; use of authority for a proper purpose; validity and certainty; impartiality (impartiality) of the administrative body; good faith and prudence; proportionality; openness; timeliness and reasonable time; efficiency; presumption of legality of actions and requirements of a person; officialism; guaranteeing the right of a person to participate in administrative proceedings; guaranteeing effective remedies; state language and accessibility. They complement each other and formulate a universal basis for the regulation of all administrative and procedural relations.

Key words: *principles, administrative procedural law, principles of administrative procedural law, principles of administrative procedure, legality, equality, validity, impartiality, good faith, proportionality, openness, timeliness, efficiency, formality.*

В адміністративно-правовій науці не сформоване загальноприйняте поняття принципів адміністративно-процедурного права, що, зі свого боку, породжує дискусії щодо їхнього переліку і змісту, ролі у відповідній підгалузі адміністративного права. Це викликає необхідність дослідження базового для галузевої науки адміністративного права поняття. Враховуючи положення загальнотеоретичних і фахових адміністративних наукових досліджень, можна вважати, що принципами адміністративно-процедурного права є універсальні, основоположні, зумовлені соціальними закономірностями, закріплені в адміністративно-процедурних нормах фундаментальні ідеї та базові засади, які є підґрунтям для відносин суб'єктів публічної адміністрації з приватними та іншими особами під час вирішення індивідуальних адміністративних справ у сфері публічного адміністрування. Серед ознак, притаманних принципам адміністративно-процедурного права, слід виокремити: наявність специфічної сфери регулятивного впливу – адміністративно-процедурної діяльності, універсальність та загальнозначущість, регулятивність, соціальну обумовленість, нормативну врегульованість, системність, основоположність, стабільність, прогресивність, непорушність, які взаємодоповнюють одна одну й у такий спосіб зумовлюють унікальність ресурсу принципів адміністративно-процедурного права. Принципи фактично відображають світоглядні ідеї щодо належної моделі взаємовідносин суб'єктів публічної адміністрації з приватними особами; вони фактично виражають сутність правил поведінки таких суб'єктів; діють системно як сукупність основних та загальних правил; їхня дія поширюється на всі різновиди адміністративних процедур; вони зумовлюють вдосконалення підгалузі, а їхнє порушення спричинює скасування чи перегляд рішень у справі або застосування інших засобів відповідальності.

Слід відзначити таку тенденцію – здебільшого відсутність використання в науковому правничому середовищі поняття «принципи адміністративно-процедурного права», натомість можна зустріти такі поняття, як «принципи адміністративної процедури», «принципи адміністративного процедурного регулювання», «принципи адміністративно-процедурної діяльності» та численні інші, які в жодному разі не варто ототожнювати у повному обсязі з принципами адміністративно-процедурного права і формування яких варто розглядати в якості своєрідної передумови для формування системи принципів адміністративно-процедурного права як системи підгалузевих принципів адміністративного права.

Варто зазначити, що необхідність ухвалення «базового» спеціального закону, який би визначив загальні правила адміністративно-процедурних відносин, назріла вже давно, необхідність його прийняття вже неодноразово обґрунтовувалась. Про доцільність належної нормативної уніфікації адміністративно-процедурних засад у своїх роботах неодноразово зазначають О.І. Миколенко, В.К. Колпаков, Д.С. Астахов, Н.О. Армаш, Т.О. Коломоєць, Р.С. Мельник, О.В. Кузьменко, Д.В. Приймаченко, Д.В. Лученко, І.В. Бойко та інші. При цьому, підтримуючи ідею уніфікації відповідних норм, водночас різними є пропозиції щодо виду акта – кодекс, закон, що в будь-якому разі сприятиме упорядкуванню джерел адміністративно-процедурного права й визначенню місця і ролі адміністративно-процедурного права в системі адміністративного права як його підгалузі. Тому зовсім не викликає питань і заперечень сама важливість прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру». Почалася відповідна нормопроєктна робота наприкінці 90-х років XX ст., враховуючи положення Концепції адміністративної реформи 1998 року. Проте і досі такий закон не було ухвалено, що

підтверджує складність питань, які охоплюють адміністративно-процедурний складник. Однак водночас зміст і структура такого закону повинні бути виважені та логічні. Саме тому обов'язково слід передбачити в законі окремий розділ із назвою «Принципи адміністративної процедури» із їхнім вичерпним переліком та зазначенням змісту. Тобто в жодному разі не можна нехтувати закріпленням принципів адміністративно-процедурних відносин на нормативному рівні. Загалом таким вимогам цілком відповідає структура проєкту Закону України «Про адміністративну процедуру» (номер реєстрації 3475 від 14 травня 2020 року), значна частина якого (зокрема ст. 4–18) присвячена переліку та змісту принципів адміністративної процедури.

Для результатів нормопроєктної роботи характерним є просте перерахування принципів адміністративних процедур (без поділу їх на види чи групи за певним критерієм). Наприклад, у проєкті Закону України «Про адміністративну процедуру» від 28 грудня 2018 року [1], зокрема у ст. 4, закріплені загальні принципи адміністративної процедури, до яких належать:

1) верховенство права;

2) законність;

3) рівність учасників адміністративного провадження перед законом;

4) використання повноважень з належною метою;

5) обґрунтованість та визначеність;

6) безсторонність (неупередженість) адміністративного органа;

7) добросовісність і розсудливість;

8) пропорційність;

9) відкритість;

10) своєчасність і розумний строк;

11) ефективність;

12) презумпція правомірності дій і вимог особи;

13) офіційність;

14) гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні;

15) гарантування ефективних засобів правового захисту [1].

Така ж сама ситуація складається і з проєктом Закону України «Про адміністративну процедуру» від 14 травня 2020 року (який прийнято в першому читанні і 8 квітня 2021 року надано для другого читання) [2], де у ст. 4 закріплені такі принципи адміністративної процедури:

1) верховенство права, зокрема законності та юридичної визначеності;

2) рівність перед законом;

3) обґрунтованість;

4) безсторонність (неупередженість) адміністративного органа;

5) добросовісність і розсудливість;

6) пропорційність;

7) відкритість;

8) своєчасність і розумний строк;

9) ефективність;

10) презумпція правомірності дій і вимог особи;

11) офіційність;

12) гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні;

13) гарантування ефективних засобів правового захисту [2]. Після такого перерахування законопроєкт містить детальну характеристику цих принципів. Порівнюючи зазначений перелік із попереднім законопроєктом, можна помітити певні зміни у формулюванні: використання словосполучення «рівність перед законом» замість «рівність учасників адміністративного провадження перед законом»; не передбачено у переліку принципу «використання повноважень з належною метою», однак водночас варто додати, що положення про те, що «Адміністративний орган зобов'язаний використовувати свої повноваження з метою, з якою такі повноваження надані. Мета, з якою надані повноваження, визначається законом або випливає з його цілей», враховано у змісті принципу пропорційності.

Загалом можна вважати належним закріплення принципів адміністративної процедури, запропоноване новим проєктом Закону України «Про адміністративну процедуру», за винятком окремих зауважень, наприклад:

– відсутність серед визначення принципу верховенства права положення про те, що адміністративний орган застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики України та Європейського суду з прав людини, хоча варто взяти до уваги те, що у ст. 3 законопроєкту зазначено, що адміністративна процедура визначається Конституцією України, цим та іншими законами України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та з урахуванням практики Європейського суду з прав людини;

– відсутність прямої норми, яка б передбачала відповідальність за порушення принципів адміністративної процедури.

Окрему увагу варто звернути на те, що в запропонованому переліку принципів адміністративних процедур у проєктному законодавстві не передбачено принципу державної мови. Проте у ст. 19 проєкту Закону України «Про адміністративну процедуру» передбачені положення про мову здійснення адміністративного провадження. Зокрема, зазначено, що адміністративне провадження здійснюється державною мовою відповідно до закону. Учасник адміністративного провадження, його представник, особа, яка сприяє розгляду справи, котра не володіє або недостатньо володіє державною мовою чи має вади слуху, під час здійснення адміністративного провадження має право користуватися послугами перекладача (зокрема перекладача жестової мови) в порядку, встановленому законом. У разі подання особою документів, необхідних для здійснення адміністративного провадження, складених іншою мовою, ніж державна, така особа в установленому законом порядку самостійно забезпечує їхній переклад на державну мову, крім випадків, передбачених законом [2]. Такі положення цілком відповідають нормам Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року, в якому передбачено, що єдиною державною (офіційною) мовою в Україні є українська мова, статус української мови як єдиної державної мови передбачає обов'язковість її використання на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені цим Законом [3]. Положення про мову здійснення адміністративних процедур не однозначне і в розмаїтті нормативно-правових актів, які на сьогоднішній день визначають засади здійснення адміністративних процедур різними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування тощо. Це підтверджує існування такої засади й обумовлює систематизацію відповідних положень. Саме тому варто додати до переліку принципів адміністративно-процедурного права принцип здійснення адміністративних процедур державною мовою.

Також запропоновано розширити «традиційний» перелік принципів адміністративно-процедурного права, які є універсальними, і доповнити його принципом транспарентності. В.М. Пилаєва, розглядаючи наукові підходи до визначення принципу транспарентності в діяльності органів виконавчої влади у національній науці адміністративного права, вказує, що відсутність нормативного визначення поняття транспарентності сприяє появі декількох підходів до розуміння принципу транспарентності, відокремлюючи його від конституційного принципу гласності [4, с. 131]. У широкому етимологічному значенні під транспарентністю заведено розуміти інформаційну прозорість. В українській мові синонімами терміна «транспарентність» можна було б вважати «відкритість», «гласність», «публічність». Але жоден із названих термінів, хоча і є близьким за значенням, водночас не розкриває змісту терміна «транспарентність» повністю. Відкритість, гласність і публічність можуть розглядатись як елементи транспарентності. З позицій права головним складником транспарентності слід вважати саме доступність. Відкритість, гласність і публічність при цьому виступають, імовірніше, засобами, що забезпечують доступність тієї або іншої інформації [5]. Транспарентність органів публічного управління є якісною характеристикою діяльності органів публічної адміністрації, що базується на трьох основних елементах – відкритості, прозорості та доступності, які у взаємозв'язку визначають інтегративний зміст досліджуваного поняття [6, с. 44]. Поєднання саме цих трьох елементів (відкритість, прозорість та доступність) у змісті принципу транспарентності позитивно відобразить динаміку розвитку адміністративно-процедурного права, щоправда, головний акцент з огляду на те, що деякі принципи вже були виокремлені раніше, має зосереджуватися на доступності адміністративно-процедурних відносин, адміністративних процедур для будь-яких осіб, що й має знайти своє закріплення саме як універсальна засада регулювання адміністративно-процедурних відносин.

Також цілком доцільним є доповнення відповідного переліку принципів адміністративно-процедурного права принципом системності як універсальним принципом, що полягає у створенні і розвитку державою чіткої та зро-

зумілої системи адміністративних процедур, доступної для сприйняття та використання будь-якими приватними особами. При цьому під системою розглядається не просто різноманіття самих адміністративних процедур, а елементів. Серед елементів такої системи в теорії адміністративного права пропонують виокремлювати: 1) суб'єкт публічного адміністрування, до якого має можливість звертатися фізична чи юридична особа; 2) нормативно-правові акти, що врегульовують порядок здійснення адміністративної процедури; 3) адміністративний акт, який видається за результатами розгляду заяви; 4) зміст і цільове призначення адміністративної процедури [7, с. 209]. Отже, система адміністративних процедур як упорядковане комплексне угрупування буде сприяти належній реалізації прав, свобод та інтересів приватних осіб у відносинах із суб'єктами публічної адміністрації.

Окрім того, слід враховувати і новітні («новаційні») для теорії права принципи, які розроблені в новітній період в адміністративно-правовій доктрині і пропонуються для впровадження. Так, мова йде про інноваційний принцип клієнтоорієнтованості у публічному управлінні, запропонований В.О. Галай [8, с. 21]. Цей принцип полягає у фактичній орієнтації на управління суспільним розвитком через взаємодію з громадянами за принципами «сервісних організацій». Зміст такого принципу зводиться до реалізації «позитивних очікувань» отримувачів публічних послуг (так званих приватних осіб), застосування до них персоналізованого «позитивного» ставлення, що має завершитися кінцевою метою: задоволеністю отримувачів публічних послуг та формуванням лояльності до діяльності публічного сектора і держави в цілому. Тому сучасним державним інституціям варто орієнтуватися на споживача, змінювати ціннісні орієнтації публічних службовців і зосереджувати їхню діяльність на меті якісного обслуговування й задоволення інтересів споживачів [8, с. 21]. Мова фактично йде про антропологічність, або ж людиноцентричність адміністративно-процедурного права, його «сервісне» спрямування. Безперечно, це повною мірою узгоджується з пріоритетом функціонального призначення адміністративного права, адміністративно-процедурного права як його підгалузі, і знаходить прояв у всьому розмаїтті предмета регулювального впливу з боку останнього. Щодо ініціативних адміністративно-процедурних відносин це є цілком зрозумілим, щодо втручальних – також, бо навіть в таких відносинах має простежуватися людиноцентричність та сервісність обслуговування (у контрольних процедурах важливо не лише виявити недоліки, а й надати поради щодо поліпшення, усунення причин тощо).

Отже, до принципів адміністративно-процедурного права слід віднести: верховенство права; законність; рівність учасників перед законом; використання повноважень з належною метою; обґрунтованість та визначеність; безсторонність (неупередженість) адміністративного органа; добросовісність і розсудливість; пропорційність; відкритість; своєчасність і розумний строк; ефективність; презумпцію правомірності дій та вимог особи; офіційність; гарантування права особи на участь в адміністративному провадженні; гарантування ефективних засобів правового захисту; державну мову та доступність. Вони взаємодоповнюють один одного і формують універсальне підґрунтя для регулювання всіх адміністративно-процедурних відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Проєкт Закону «Про адміністративну процедуру» від 28 грудня 2018 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=65307.

2. Проєкт Закону «Про адміністративну процедуру» від 14 травня 2020 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68834.

3. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25 квітня 2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19.

4. Пилаєва В.М. Наукові підходи щодо визначення принципу транспарентності в діяльності органів виконавчої влади у вітчизняній науці адміністративного права. *Право і суспільство*. 2016. № 2 (2). С. 128–132.

5. Гришина В.В. Транспарентность банковской деятельности как фактор реализации прав граждан на получение субсидии для приобретения жилого помещения. URL: http//www. yurclub. ru/docs/ bank/article7. Html.

6. Єсімов С.С., Бондаренко В.А. Транспарентність як принцип діяльності органів публічного управління в умовах використання інформаційних технологій. *Соціально-правові студії*. 2018. Випуск 1. С. 42–49. URL: http://www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/biblioteka/sps/SPS_2018_1/09.pdf.

7. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В.В. Галунько та ін. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.

8. Галай В.О. Сучасна концепція принципів публічної служби в адміністративному праві України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Ірпінь, 2020. 40 с.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 343.9:343.235.2- 057.874
DOI https://doi.org/10.15421/392166

Ведернікова А. О.,
ад'юнкт факультету підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції України Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИДІВ БУЛІНГУ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF TYPES OF BULLYING IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

У статті досліджено теоретичні питання класифікації видів булінгу в закладах освіти. На основі аналізу положень національного законодавства та існуючих наукових позицій запропоновано класифікацію видів булінгу за такими критеріями: вид насильства, характер впливу, форма вини, кількісно-суб'єктний склад, рівень насильницької поведінки, мета і зміст шкільного насильства, середовище, в якому воно відбувається. Звертається увага на те, що при класифікації булінгу необхідно враховувати суб'єктний склад правопорушення, розподіл ролей при булінгу, а також віктимогенні чинники, оскільки це суттєво впливає на кримінологічний механізм запобігання булінгу в навчальних закладах.

У статті побіжно проаналізовано статистичні показники різних проявів булінгу. Висвітлено прямий та непрямий булінг, а також фізичне, економічне, психологічне, сексуальне цькування. Розглянуто зловмисний та незловмисний булінг, одноосібні знущання та мобінг, а також кібербулінг, хейзинг та знущання з боку педагогів. Надані їхні короткі кримінологічні характеристики та наведені приклади з вітчизняної судової практики.

Це допомогло виявити суттєві властивості досліджуваного явища та висунути гіпотезу, що з кримінологічного погляду булінг – це умисне пряме або опосередковане систематичне фізичне, психологічне, економічне, сексуальне насильство, у тому числі з використанням засобів електронних комунікацій, яке цілеспрямовано здійснюється однією особою або групою осіб із явним домінуванням над жертвою всупереч волі останньої та направлене на неповнолітнього здобувача освіти або здійснюється останнім щодо інших учасників освітнього процесу з метою завдання моральних страждань, приниження честі і гідності, дискредитації перед громадськістю, примушування всупереч волі виконувати певні дії.

Подальше розроблення засобів протидії цьому явищу необхідно здійснювати з урахуванням особливостей насильницьких проявів серед учасників освітнього процесу в нашій державі.

Ключові слова: *цькування, знущання, насильство, фізичний булінг, економічний булінг, сексуальний булінг, психологічний булінг, хейзинг, кібербулінг.*

The article investigates the theoretical issues of classification of types of bullying in educational institutions. Based on the analysis of national legislation and scientific positions, the classification of bullying by such criteria as: type of violence, nature of influence, form of guilt, quantitative and subjective composition, level of violent behavior, purpose and content of school violence, the environment in which it happens. Attention is drawn to the fact that when classifying bullying, it is necessary to pay attention to the subject composition of the offense, the distribution of roles in bullying, as well as victimization, because it significantly affects the criminological mechanism to prevent bullying in educational institutions. In general, the classification of types of bullying according to the above criteria helps to identify the essential properties of the phenomenon under study. Thus, according to the classifications, bullying is intentional systematic physical, psychological, economic, sexual violence, including through electronic means, committed directly or indirectly by one person or group of people, and directed at a minor or the latter against other participants in the educational process. The article covers the main types of bullying, provides their brief criminological characteristics, as well as examples from judicial practices. In addition, the statistical indicators of various manifestations of bullying were briefly analyzed. According to research, in Ukraine most students are exposed to cyberbullying, as well as physical and psychological bullying due to certain features of their appearance. It is concluded that the level of bullying makes it necessary to develop modern means to combat this phenomenon, taking into account the peculiarities of violence among participants in the educational process of our state.

Key words: *jeer, baiting, violence, physical bullying, economic bullying, sexual bullying, psychological bullying, hazing, cyberbullying.*

© Ведернікова А. О., 2021

Постановка проблеми. В Україні булінг (цькування) у кримінальному законодавстві не згадується, проте у 2019 р. у Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) була введена відповідальність за булінг. Ст. 173-4 КУпАП визначає булінг як діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [1]. В Україні з позицій кримінології явище булінгу майже не досліджене, хоча цькування у закладах освіти є криміногенним фактором, а молодь, яка зазнала на собі знущання однолітків, має підвищений ризик причетності до протиправної поведінки та злочинів. Як зазначають американські дослідники Б.Дж. Літвіллер та Е.М. Брауш, булінг прямо пов'язаний із подальшим вживанням наркотичних речовин, насильницькою, небезпечною сексуальною та суїцидальною поведінками [2]. Це зумовлює необхідність кримінологічних досліджень булінгу, в тому числі його видів, задля вироблення ефективних заходів протидії. Бо, як зазначають В.М. Кудрявцева та В.В. Лунєєва, класифікація дозволяє бачити явища, що вивчаються, в науково обґрунтованому та структурованому вигляді, виявляти їхні взаємозв'язки, підпорядкованість, зрозуміти їх як частини цілого та, базуючись на уявленні щодо цієї цілісності, прогнозувати наявність недостатніх ланок, тобто здійснювати діагностування та передбачити нові явища [3, с. 54].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перше наукове дослідження булінгу «*Hackkycklingar i översittare: Forskning om skolmobbning*» було здійснене професором психології Д. Олвеус у 1973 р. Відтоді багато науковців соціологічних, психологічних та педагогічних наук досліджували проблему булінгу. Більшість наукових доробків щодо булінгу мають вищевказані вектори. Зарубіжні вчені (Д. Олвеус, К. Рігбі, С. Лімбер, Р. Хейденберк, В. Хейденберк, Дж. Мура, Т. Муїс та ін.) та їх вітчизняні колеги (В.Л. Андрєєнкова, В.В. Байдик, Т.В. Войцях, О.А. Калашник та ін.) у своїх працях опосередковано розглядали різні види булінгу, проте більше уваги приділяли віктимізації, наслідкам булінгу, а також профілактичним заходам. Однак найвагоміші напрацювання щодо булінгу належать Д. Олвеусу та К. Рігбі.

З позицій юридичних наук, а особливо кримінології, булінг досліджується рідше. З позицій кримінології це явище досліджували такі зарубіжні вчені, як Д.П. Фаррінгтон, М. Ібарра, М.М. Тофі, Л. Боуз, Ф. Лесель тощо. Але вони розглядали булінг як криміногенний фактор, не акцентуючи увагу на його видах. У вітчизняній кримінологічній науці проблематика булінгу малодосліджена, окремі праці, присвячені видам цькувань серед учнівської молоді, мають І.Г. Лубенець та О.О. Шуміло. Проте ці статті були написані до прийняття у 2018 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», тому не розглядають це питання із законодавчих позицій. Отже, як бачимо, на національному рівні майже відсутні ґрунтовні дослідження видів булінгу, і подальше їх дослідження є перспективним задля вироблення ефективних заходів протидії цьому негативному явищу. **Мета дослідження** – визначення видів булінгу, що здійснюється у закладах освіти, надання кримінологічної характеристики головних із них задля визначення напрямів профілактичних заходів.

Виклад основного матеріалу. Булінг є насильницьким правопорушенням, оскільки злочинний намір булера реалізується через різні прояви насильства. З огляду на визначення, надане Кодексом України про адміністративні правопорушення, булінг за видами насильства можна поділити на чотири види:

– фізичний – цькування проявляється у будь-якій небажаній фізичній поведінці, що має систематичний характер (тягання за волосся, стусани, удари, побої, мордування, ляпаси, підніжки, щипання, штовхання, здушування, кусання, шмагання, виламування назовні пальців тощо).

Наприклад, протягом 2019 р. на території Вересоцького загальноосвітнього закладу середньої освіти І–ІІІ ступенів Куликівського району Чернігівської області малолітня особа вчиняла булінг стосовно однокласниці, що проявлялось у систематичних образах, штовханні, бійках, ляпасах, зокрема, після останнього

випадку фізичного насильства, що мав місце 4 грудня 2019 р., потерпілій було встановлено діагноз: ЗЧМТ, струс головного мозку, закрита травма живота [4].

– психологічний – знущання проявляються у впливі на психіку людини (погрози, шантаж, залякування, бойкот, дискредитація, приниження і глузування, обзивання, образи тощо).

Неповнолітня особа протягом 2019 р. у приміщенні академічного ліцею № 1 м. Обухів та біля нього вчиняла булінг, тобто психологічне насильство щодо однокласниці, що проявилось у систематичних образах (здебільшого щодо зовнішнього вигляду), провокативних діях, таких як облиття водою, принизливому ставленні, яке набуло щоденного характеру. Останній інцидент мав місце 17 грудня 2019 р. та проявився у застосуванні фізичної сили, чим було завдано шкоду здоров`ю [5].

– економічний – предметом впливу є майно та майнові права потерпілої особи (пошкодження майна, відбирання грошей, майна тощо).

Чотири неповнолітні особи, які є учнями Херсонської загальноосвітньої школи № 16, вчинили щодо свого однокласника економічний булінг, а саме за місцем проживання потерпілого вимагали та отримали грошові кошти, кожного разу в розмірі 200 грн, що відбулося 12 квітня 2020 р. та 19 квітня 2020 р. [6]

сексуальний – приниження сексуального характеру (принизливі жести, погляди, образливі рухи тіла, прізвиська, жарти, поширення образливих чуток сексуального характеру, погрози сексуального насильства, торкання сексуального характеру, секстинг, вуайєризм тощо).

Малолітня учениця 8-го класу Баранківського закладу загальної середньої освіти І-ІІІ ступенів 13 січня 2020 р. на території вказаного навчального закладу розповсюджувала серед учнів школи раніше зроблене цифрове фотозображення оголеної малолітньої учениці 7-го класу [7].

Згідно з опитуванням, яке проводилось у 2019 р. громадською організацією «Ла Страда-Україна» та ЮНІСЕФ, школа, на думку дітей, є тим місцем, де вони найчастіше зазнають жорстокого ставлення та знущань: 14,4% підлітків страждають від фізичного насильства; зазнають психічного насильства 12,6% опитаних; піддаються сексуальному насильству, а саме відчувають щодо себе висловлювання та утиски сексуального характеру, 2,3% респондентів, а економічного насильства зазнали 3,6% підлітків [8, с. 12]. Однак, як бачимо з вищенаведених прикладів, найчастіше насильство комбінується та проявляється у поєднанні психологічного та фізичного, економічного чи сексуального насильства.

Проте багато авторів поділяють булінг тільки на фізичний та психологічний. Так, Лубенець І.Г. зазначає, що це основні види булінгу, але за додатковими критеріями можна виділити й інші види насильства, які є похідними від основних або їхнім симбіозом, але мають самостійне кримінологічне значення [9, с. 140].

Учений, який ввів у вжиток поняття булінгу – Д. Олвеус, за характером впливу розрізняє: прямі знущання (порівняно відкриті напади на жертву) і непрямі знущання у формі соціальної ізоляції та навмисного виключення з групи [10, с. 1173]. Пряме залякування може бути фізичним або психологічним. Результатом прямого фізичного знущання є фізична шкода, воно часто проявляється у формі штовхання, ударів, удушення, підніжок. Це відвертий та помітний тип булінгу, який найбільш легко впізнати та ідентифікувати, хоча це не обов'язково найбільш поширений, небезпечний та шкідливий вид знущань. Прямий психологічний булінг включає обзивання та вигадування ганебних прізвиськ, образи, дражніння, презирство, що принижує або бентежить жертву. Непрямий булінг, відомий як реляційна агресія – це форма знущань, призначена для керування стосунками жертви та їх пошкодження. У випадку реляційної агресії хуліган часто використовує чутки, брехню з наміром соціально ізолювати жертву. Непрямий булінг може також проявлятися через агресію в Інтернеті (кібербулінг), яка може мати значні наслідки, іноді навіть смертельні. Однак слід зазначити, що хоча кібербулінг у більшості випадків проявляється у формі непрямого булінгу, бувають випадки, коли він має прямі прояви, наприклад, коли існують онлайн-загрози, зроблені конкретній особі [11, с. 4]. Фізичний і психологічний булінг часто поєднуються, а фізичне залякування супроводжується словесними зловживаннями задля посилення ефекту першого, наприклад, коли дитину неодноразово б'ють і обзивають [12, с. 20].

Австралійський науковець, професор К. Рігбі, який є одним із найвидатніших дослідників булінгу у світі, погоджується з наведеним поділом, але зазначає, що психологічний булінг може мати наступні форми: словесний прямий (словесні знущання); словесний непрямий (поширення чуток); невербальний прямий (погрози, непристойні жести); невербальний непрямий (навмисне знищення предметів, що належать жертві) [13, с. 16].

Дослідження з питань насилля доводять, що чоловікам більш властива фізична та вербальна пряма агресія. Однак жінки теж схильні до агресії, а найбільше – до опосередкованої (розповсюдження чуток, ізоляція). Відмінність між цими типами полягає у тому, що чоловіки діють більш відкрито, ніж жінки, а це формує певне уявлення про більший рівень розповсюдження булінгу саме в цій гендерній групі [14, с. 12-13].

Також, за словами К. Рігбі, в залежності від форми вини, необхідно розрізняти зловмисний та незловмисний булінг. Зловмисний булінг стосується дій людини, яка свідомо прагне завдати шкоди. Незловмисне або ненавмисне залякування – коли булер не у повній мірі усвідомлює наслідки своїх дій та не підозрює про шкоду, яку він завдає. Останній, хоч і не вмотивований злобою та має місце через недостатню обізнаність правопорушника, проте має так само згубний ефект для жертви. На думку вченого, незловмисний булінг поділяється на два види: «безглузде цькування» та «освітнє цькування». При першому булер найчастіше розглядає свої дії як частину гри, як на перший погляд нешкідливі дії, від яких він отримує задоволення, значною мірою через почуття приналежності до групи, яка схвалює таку поведінку. У правопорушника відсутній прямий умисел, а знущання майже буквально «безглузді» через бажання булера стати частиною веселощів [12, с. 17-18]. При «освітньому цькуванні» булер здійснює залякування, щоб навчити жертву чомусь, а його діяння є результатом інтелектуальної зарозумілості [13, с. 16]. Тобто все вищезазначене нівелює усталену думку, що булінг здійснюється лише у формі прямого та непрямого умислу, і вказує на те, що психічне ставлення булера до вчинюваних діянь та їх наслідків може виражатися у формі умислу або необережності.

Схожу думку має О.О. Шуміло, він вважає, що агресивні дії в шкільному дитячому й підлітковому середовищі можна умовно поділити на дві форми:

– жорсткість, за якої власна вербальна й фізична агресія не сприймається школярем як насильство, тобто дитина здогадується, що чинить погано на словах або на ділі, але не вважає це чимось надзвичайним і не припускає, що іншій особі через таку поведінку може бути дійсно погано (виправдовується висловлюваннями на кшталт «то звичайні пустощі», «ніяке це не насильство»);

– жорстокість, за якої кривдник усвідомлює, що від його слів та дій постраждалим дійсно погано, і нерідко зізнається, що домагався саме такого ефекту з метою «покарати», «помститися», «поставити на місце» [15, с. 304].

На наш погляд, прояви булінгу, що мають незначну суспільну небезпечність, можуть здійснюватися з необережності, але якщо насильство має значну суспільну небезпечність та ознаки катування, воно матиме лише умисну форму вини. Також вважаємо, що з позицій кримінології варто досліджувати саме булінг, який здійснюється умисно.

За кількісно-суб'єктним складом булінг поділяється на одноосібний та колективний (мобінг). Згідно з матеріалами соціологічного дослідження, проведеного у 2019 р. у школах м. Харкова, респонденти відмітили, що значна частина випадків булінгу здійснюється колективно. Так, 30,65% респондентів зазначили, що найчастіше агресором виступає група однолітків, а 28,23% зізналися, що у більшості випадків булерами є група старшокласників [16, с. 46]. Це свідчить про схильність підлітків згуртовуватись у невеликі групи, у яких послаблюється особистий контроль та зменшується стурбованість щодо соціальної оцінки їхніх дій, що виражаються у булінгу.

У залежності від рівня насильницької поведінки булінг можна ділити на три групи: легкий рівень (м'яке насильство), помірний рівень (явне насильство), серйозне насильство (злочинні дії). Легкий рівень розглядається з позицій потенціалу, можливості збільшення інтенсивності та, як правило, проявляється у формі опосередкованого психологічного насильства. Помірне насильство проявляється у формі

відкритого (явного) насильства з можливим фізичним впливом [17, с. 73]. В Україні цей вид булінгу підпадає під адміністративно-правову заборону (ст. 173-4 КУпАП). Серйозне насильство проявляється у формі суспільно небезпечних діянь, що підпадають під кримінально-правову заборону (ст. ст. 120, 126, 127, 135, 153, 161, 163, 189, 296, ст. 156 ч. 2 Кримінального кодексу України). Нижче наведений один із прикладів «серйозного» булінгу.

Ухвалою Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 6 листопада 2019 р. у справі № 589/2182/19 встановлено, що 19 лютого 2019 р. малолітня особа, яка є учнем Собицького навчально-виховного комплексу загальноосвітньої школи I–III ступенів, вчинив суспільно-небезпечне діяння, передбачене ч. 4 ст. 152 КК України, а саме дії сексуального характеру, пов'язані з оральним проникненням в тіло іншого малолітнього учня, який на той час не досяг чотирнадцяти років, з використанням геніталій, без добровільної згоди потерпілого. Після чого потерпілий перебував в Обласному центрі соціально-психологічної реабілітації дітей з метою проходження психологічної реабілітації у зв'язку з тим, що став жертвою булінгу [18].

За критерієм мети та змісту шкільне насильство умовно поділяється на простий булінг та хейзинг [15, с. 307]. Останній пов'язаний з таким явищем, як неформальні насильницькі обряди ініціації. Подібні ритуали більш притаманні закритим (воєнізованим, інтернатним, пенітенціарним) установам, але зустрічаються і в звичайних школах і училищах, особливо якщо при них є гуртожитки для учнів з інших міст. Новачків однокласники або учні старших класів (курсів) примушують до дій, які принижують їхню гідність (публічно пройтися голим, дати облити себе помиями, вимити підлогу в туалеті зубною щіткою тощо). Хейзинг часто має прихований або явний гендерний і сексуальний підтекст [19, с. 21].

Прикладом хейзингу є булінг, який мав місце в Озернянській гімназії Житомирської області. Так, 30 вересня 2020 р., 5 жовтня 2020 р. та 7 жовтня 2020 р. неповнолітній учень у приміщенні Озерненської гімназії вчинив булінг, тобто дії психологічного, економічного та фізичного насильства щодо трьох малолітніх учнів гімназії. Останнім інцидентом було те, що 7 жовтня 2020 р. близько 11 годин під час перерви учень 11 класу повідомив трьом дев'ятикласникам, що 10 жовтня 2020 р. їх будуть «переводити до старшої школи». «Традиція» передбачає собою удар старшокласниками в груди дев'ятикласникам та удар паском по сідницях. При цьому в разі сплати 400 гривень їх ніхто не буде чіпати та вони спокійно будуть переведені до старшої школи, за 200 гривень дев'ятикласники одержать по одному легкому удару, а якщо взагалі не заплатять – кожен отримає по 2 сильних удари. Якщо дев`ятикласники взагалі не прийдуть на призначену зустріч, то їх будуть відловлювати по одному та бити, щоб вони принесли грошові кошти [20].

На наш погляд, при класифікації булінгу необхідно приділити увагу суб'єктному складу правопорушення, розподілу ролей при булінгу, а також віктимізації, бо це значним чином впливає на кримінологічний механізм попередження цькування у закладах освіти.

У залежності від суб'єкта вчинення правопорушення булінг може бути:

– вчинений здобувачем освіти (згідно із КУпАП – неповнолітньою чи малолітньою особою);

– вчинений іншими учасниками освітнього процесу відносно здобувача освіти (згідно із Законом України «Про освіту», це педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники; батьки здобувачів освіти; фізичні особи, які провадять освітню діяльність; інші особи, передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу у порядку, що встановлюється закладом освіти [21]).

У дослідженні з вивчення ретроспективи шкільного булінгу, проведеному Л.П. Бутузовою, переважна більшість (87%) опитаних описує знущання у системі «учень-учень», 31% респондентів вказали на ознаки булінгу в системі «педагог-учень», зрідка зустрічаються спогади про випадки знущання у системі «батьки учня – однокласник дитини» (0,7%) і 2 респонденти пригадали випадки цькування учнями персоналу школи (прибиральниці та вахтера). Це вказує на поширеність цього явища у різних площинах освітніх стосунків [22, с. 5].

Так, до проблем шкільної системи належить маніпулювання учителем колективом за допо-

могою булінгових форм. Вчитель може це робити свідомо (для постійного впливу на дітей) або несвідомо – просто в якості покарання, яке переростає у системне приниження. Зокрема, педагогом можуть прийматися рішення про приниження дитини перед колективом. Це чітко позиціонує статус жертви у колективі та робить насилля практично легітимізованим «зверху» [14, с. 29].

Як приклад можна навести цькування вчителем початкових класів у навчально-виховному комплексі «Сквирський ліцей – загальноосвітня школа І-ІІ ступенів» Сквирської районної ради Київської області учня 4-го класу, яке полягає у психічному насильстві. З вересня 2019 р. вчитель систематично, без вагомих причин, робить потерпілому зауваження, негативно налаштовує інших дітей у класі проти нього, підвищує голос, занижує оцінки та не дозволяє під час уроку виходити до туалету [23].

Серед насильства, що відбувається в закладах освіти, окреме місце посідають тілесні покарання, які вчителі застосовують до учнів. Як зазначається в «Аналітичному звіті за результатами комплексного дослідження системи захисту дітей в Україні «Ілюзія захисту» 2016 р., особливо гостро проблема насильства постає у закладах освіти інтернатного типу. Закритість інтернатних закладів сприяє здійсненню фізичного та емоційного насильства над дітьми, як з боку самих дітей, так і з боку персоналу. Через відсутність нагляду з боку держави та громадськості інтернатні заклади стають сприятливим середовищем не тільки для фізичного, а й для сексуального насильства [19, с. 18].

Оскільки ключовим елементом при булінгу є здобувач освіти, в залежності від розподілу ролей, булінг має місце, коли: здобувач освіти є жертвою; здобувач освіти є булером; один учень виступає жертвою, а інший – булером.

За віктимогенними чинниками можна виділити:

– знущання з фізичних особливостей жертви (повнота, худоба, зріст, носіння окулярів, дерматологічні проблеми тощо);

– цькування через соціальну нерівність (рівень статків, навчальні успіхи, позашкільні досягнення). За даними ЮНІСЕФ, у нашій країні близько 60% жертв шкільного терору – з бідних сімей, проте стати жертвою можуть і представники «мажорів»; так, зі зростанням достатку можливість стати жертвою булінгу знижується на 6% для дівчат, але збільшується на 3% для хлопців [14, с. 18-19];

– знущання над дітьми з особливими освітніми потребами – жертвами стають особи зі стійкими фізичними, психічними, сенсорними чи інтелектуальними порушеннями;

– расистські знущання – через ознаки раси, кольору шкіри, національного чи етнічного походження;

– сексуальні домагання – гендерно зумовлені небажані вербальні, невербальні чи фізичні дії сексуального характеру;

– ЛГБТ-цькування – приводом стає припущення щодо нетрадиційної сексуальної орієнтації жертви, засноване на особливостях її мови, одягу чи поведінки.

Результати ряду досліджень свідчать про те, що студенти, які мають обмежені можливості, страждають на ожиріння, належать до етнічних чи сексуальних меншин, мають більший ризик бути жертвою булінгу, ніж їхні однолітки. За даними одного дослідження, студентки, які отримали спеціальні освітні послуги, в 3,9 рази частіше стають жертвами та мають у 4,8 рази більше шансів стати жертвами булінгу, ніж їх однолітки без обмежень [24, с. 243]. В Україні статистичні показники свідчать про те, що 52% жертв піддаються булінгу через їхню зовнішність, 7% – через стать, 5% – через орієнтацію і 5% – через етнічну належність [16, с. 38]. В українських школах також поширеним є булінг за ознакою сексуальної орієнтації і гендерної ідентичності. Результати національного дослідження шкільного середовища в Україні, яке було проведене у 2018 р., свідчить, що 88,5% ЛГБТ-учнів та учениць зазнавали словесного цькування у школі переважно через сексуальну орієнтацію та гендерну експресію; 53,5% – піддавалися фізичним знущанням (штовхання, смикання), а 13,9% – зазнали фізичних нападів (побиття, нанесення тілесних ушкоджень); 47% – піддавалися знущанням сексуального характеру (неприйнятні торкання чи коментарі сексуального змісту); 47,2% – стали жертвами кібербулінгу [25, с. 8].

Саме в залежності від середовища, в якому відбувається насильство, булінг можна розділити на реальний та віртуальний (кібербулінг). Із розвитком та поширенням комп'ютерних

технологій особливо гостро постає питання протидії саме булінгу, який здійснюється із використанням інформаційно-комунікативних технологій – кібербулінгу. Хоча деякі вчені відмежовують кібербулінг від «традиційного» булінгу, погоджуємося з Д. Олвеус та С. Лімбер, які рекомендують розглядати кібербулінг як підкатегорію або конкретну форму булінгу [26].

Використання інформаційно-комунікативних технологій у поєднанні з юнацькою імпульсивністю, ризикованою поведінкою, викликаною недостатнім життєвим досвідом, являє собою унікальні проблеми безпеки для користувачів в Інтернеті. За даними опитування Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) та Спеціальної представниці Генерального секретаря ООН з питань насильства щодо дітей, яке було проведене у 2019 р., третина молодих людей у 30 країнах світу стають жертвами онлайн-булінгу, а кожна п'ята молода людина змушена була пропускати заняття в школі через кібербулінг та насильство. В Україні 29% опитаних підлітків були жертвами онлайн-булінгу, а 16% були змушені пропускати через це шкільні заняття [27]. У судовій практиці зустрічається чимало випадків кібербулінгу.

Наприклад, в Іваничівському районі Волинської області 12 листопада 2020 р. група неповнолітніх вчинила булінг стосовно двох своїх однокласників, а саме: потерпілим знімали штани при всьому класі, знімали це на відео та розповсюдили відеозапис у соціальній мережі [28].

Кібербулінг хоч і походить від звичайного булінгу, але має ряд особливостей, які значно підвищують його суспільну небезпечність у порівнянні з останнім. По-перше, булер і жертва можуть не знаходитися в одному фізичному просторі. По-друге, він може виникати в будь-який час, не пов'язаний із навчальним розкладом, та в будь-якому місці – жертві навіть не обов'язково знаходитись онлайн, знущання можуть проходити позаочі. По-третє, аудиторія може зростати експоненційно з одного одержувача до невизначеного числа за секунди. По-четверте, злочинець може бути анонімним. По-п'яте, існує можливість повторного перегляду негативного контенту [29, с. 212]. Загалом вчені виділяють такі ознаки кібербулінгу: умисне ставлення до шкоди; довготривалість у часі; дисбаланс сили між сторонами, який проявляється через більшу технологічну компетенцію агресора; широка аудиторія; анонімність агресора [30, с. 30]. Деякі науковці ставлять під сумнів необхідність для кібербулінгу такої ознаки, як системність. Аргументом є той факт, що розміщена інформація може переглядатися та пересилатися в Інтернеті неодноразово, і онлайн-вміст часто доступний протягом багатьох років після початкового інциденту [31, с. 131]. Це зумовлює значний інтерес світової спільноти саме до дослідження кібербулінгу та навіть криміналізації деяких його форм.

Висновки. Отже, класифікація видів булінгу за такими критеріями, як вид насильства, характер впливу, форма вини, кількісно-суб'єктний склад, рівень насильницької поведінки, мета і зміст шкільного насильства, середовище, в якому воно відбувається, суб'єктний склад правопорушення, розподіл ролей при булінгу, а також віктимогенні чинники – допомагає виявити суттєві властивості досліджуваного явища. Так, з позицій кримінології булінг – це умисне пряме або опосередковане систематичне фізичне, психологічне, економічне, сексуальне насильство, у тому числі з використанням засобів електронних комунікацій, яке цілеспрямовано здійснюється однією особою або групою осіб із явним домінуванням над жертвою всупереч волі останньої та направлене на неповнолітнього здобувача освіти або здійснюється останнім щодо інших учасників освітнього процесу з метою завдання моральних страждань, приниження честі і гідності, дискредитації перед громадськістю, примушування всупереч волі виконувати певні дії. Як показали дослідження, в Україні школярі переважно піддаються кібербулінгу, а також фізичному та психологічному булінгу через певні особливості зовнішності. Це зумовлює необхідність розроблення сучасних засобів протидії цьому явищу з урахуванням особливостей насильницьких проявів серед учасників освітнього процесу нашої держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. / Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. додаток до № 51. ст. 1123. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (дата звернення: 15.01.2021).

2. Litwiller B.J., Brausch A.M. Cyber bullying and physical bullying in adolescent suicide: the role of violent behavior and substance use. *J Youth Adolesc*. 2013. 42(5). P. 675–684. DOI: 10.1007/s10964-013-9925-5

3. Кудрявцев В.Н., Лунеев В.В. О криминологической классификации преступлений. *Государство и право.* 2005. № 6. С. 54–66.

4. Постанова Куликівського районного суду Чернігівської області від 5 лютого 2020 р. у справі № 737/10/20, провадження № 3/737/23/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87372266

5. Постанова Обухівського районного суду Київської області від 4 лютого 2020 р. у справі № 372/230/20, провадження № 3-110/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87343893

6. Постанова Херсонського міського суду Херсонської області від 13 липня 2020 р. у справі №766/8347/20, провадження 3/766/4233/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90374977

7. Постанова Біловодського районного суду Луганської області від 24 лютого 2020 р. у справі 408/328/20-п. Провадження № 3/408/271/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87877273

8. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник / Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін. Київ : ФОП Нічога С.О., 2020. 196 с. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/8856/file/Protydia_nasylstvu.pdf

9. Лубенець І.Г. Кримінологічна характеристика видів насильницьких виявів серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2016. Вип. 2. Том 2. С. 139–142.

10. Olweus D. Bullying at School: Basic Facts and Effects of a School Based Intervention Program. *Journal of child psychology and psychiatry, and allied disciplines.* 1994. № 35. P. 1171-1190. URL: https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1994.tb01229.x.

11. Heydenberk R., Heydenberk W. Bullies, Victims, and Bystanders: From Prevalence to Prevention. GSC Home study. 42 p. URL: https://www.academia.edu/2896809/Bullies_Victims_and_Bystanders_From_Prevalence_to_Prevention?auto=download&email_work_card=download-paper

12. Rigby K. Bullying in Schools: and what to do about it. Revised and updated. ACER Press. 2007. 330 p. URL: https://bullyproofclassroom.com/wp-content/uploads/2015/03/Kenneth-Rigby-Book.pdf

13. Mura G. Cyberbullying behind frontiers. Deviant Behaviours and Intercultural Factors in Digital Communication. Università di Milano-Bicocca – Progetto QUA_SI, Dottorato in Società dell'Informazione. Anno Accademico 2010/11. 178 p. URL: https://www.academia.edu/1298055/Cyberbullying_behind_fronteers_deviant_behaviours_and_intecultural_factors_in_digital_communication?auto=download&email_work_card=download-paper

14. Стоп шкільний терор. Особливості цькувань у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу. Український інститут дослідження екстремізму. 2017. 84 с. URL: https://uire.org.ua.

15. Шуміло О.О. Щодо визначення видів насильства серед учнівської молоді. *Питання боротьби зі злочинністю.* 2014. Вип. 27. С. 301–310. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pbzz_2014_27_31.

16. Артамонова М.Г. Конституційно-правові засади протидії булінгу в Україні. Харків, 2020. 64 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12674/Stopbullying.pdf?sequence=1&isAllowed=y

17. Muis T. Tindakan Kekerasan Guru Terhadap Siswa dalam Interaksi Belajar Mengajar (Studi Kasus di SMAN Surabaya). *Jurnal Pendidikan (Teori dan Praktik).* 2017. Volume 2. P. 72-76. doi:10.26740/jp.v2n1.p86-90

18. Рішення Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 07 липня 2020 р. Справа № 589/44/20. Провадження № 2/589/670/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90765212

19. Попередження насильства у закладах освіти. Методичний посібник для педагогічних працівників. БФ «Здоров'я жінки і планування сім'ї». Київ: IITE UNESCO. 2019. 101 с. URL: https://iite.unesco.org/wp-content/uploads/2019/11/Poperedzhennya-nasilstva_2019.pdf

20. Постанова Житомирського районного суду Житомирської області від 17 грудня 2020 р. Справа № 278/3151/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93634156

21. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради. 2017. № 38-39. ст. 380. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення 14.01.2021)

22. Бутузова Л.П. Психологічний ретроспективний аналіз уявлень майбутніх педагогів про шкільний булінг. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій.* 2018. № 3 (37). С. 3–8. URL: https://herald.kibit.edu.ua/index.php/visnyk/issue/download/31/3-2018

23. Постанова Сквирського районного суду Київської області від 11 березня 2020 р. Справа № 376/567/20. Провадження № 3/376/147/2020. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88583541

24. Menesini E., Salmivalli C. Bullying in schools: the state of knowledge and effective interventions. *Psychology, Health & Medicine*. 2017. 22:sup1. P. 240-253. DOI:10.1080/13548506.2017.1279740

25. Національне дослідження шкільного середовища в Україні: резюме // уклад. Р. Івасій, М. Діденко. Київ : ВБО «Точка опори», 2018. 15 с. URL: https://issuu.com/fulcrumua/docs/doslidzhennya

26. Olweus, D., Limber, S.P. Some problems with cyberbullying research. *Current Opinion in Psychology*. 2018. № 19. P. 139-143. URL: https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2017.04.012

27. Опитування ЮНІСЕФ: понад третина молодих людей у 30 країнах світу потерпають від онлайн-булінгу. 4 вересня 2019 р. URL: https://www.unicef.org/ukraine/uk

28. Постанови Іваничівського районного суду Волинської області : від 10 грудня 2020 р. у справі № 156/1157/20, провадження 3/156/538/20 URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93438546 та від 8 грудня 2020 р. справа № 156/1156/20, провадження № 3/156/537/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93367728

29. Semerci A. Investigating the effects o personality traits on cyberbullying. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*. 2017. № 7(2). P. 211–230. URL: http://dx.doi.org/10.14527/pegegog.2017.008

30. Giménez-Guado A., Arnaiz-Sánchez P., Cerezo-Ramírez F., Prodócimo E. Percepción de docentes y estudiantes sobre el ciberacoso. Estrategias de intervención en Primaria y Secundaria. *Revista Comunicar.* 2018. № 56 (26). P. 29–38. URL: https://doi.org/10.3916/C56-2018-03

31. Nocentini A., Calmaestra J., Schultze-Krumbholz A., Scheithauer H., Ortega R., Menesini E. Cyberbullying: Labels, Behaviours and Definition in Three European Countries. *Australian Journal of Guidance and Counselling.* 2010. Volume 20. Number 2. P. 129–142. URL: https://www.academia.edu/17873258/Cyberbullying_Labels_Behaviours_and_Definition_in_Three_European_Countries?auto=download&email_work_card=download-paper.

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.15421/392167

Пилипенко Д. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Криворізького навчально-наукового інституту
Донецького державного університету внутрішніх справ

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

ON THE QUESTION OF THE DEFINITION AND ESSENCE OF THE PRINCIPLES OF CRIMINAL EXECUTIVE LAW

Дослідження присвячено визначенню поняття та сутності принципів кримінально-виконавчого права. У статті проаналізовано загальнотеоретичні концепції щодо визначення терміна «принципи права». Розглянуто авторські позиції укладачів тлумачних, етимологічних та інших словників щодо визначення принципів права. Досліджено позиції вітчизняних науковців у сфері кримінально-виконавчого права з приводу цього питання. Зосереджено увагу, що більшість визначень принципів кримінально-виконавчого права опирається виключно на один з аспектів кримінально-виконавчої дійсності – діяльність з виконання покарань. Базуючись на цьому напрямі кримінально-виконавчої діяльності, сформовано уяву про базові положення чинного кримінально-процесуального закону. В статті наголошено на обов'язковому врахуванні такого напряму, як відбування покарання, під час визначення ключових, фундаментальних положень кримінально-виконавчого права, враховуючи категорію принципів. Зазначений напрям фактично уособлює суб'єктивний склад, який за специфікою кримінально-виконавчих відносин належить до сфери відбування покарань. Перш за все, такий напрям пов'язаний із особою засудженого, а також з іншими особами, які залучаються до цього процесу. До такої категорії осіб належать представники місцевої влади, самоврядування, громадських та релігійних організацій тощо. У дослідженні зосереджено увагу та висловлено авторську позицію щодо визначення поняття принципів кримінально-виконавчого права та обов'язкового врахування ключових елементів, які у повному обсязі відображають їхню сутність. До таких елементів належить сприйняття принципів як: 1) основоположних, концептуальних ідей відповідної сфери права; 2) критеріїв суб'єктивного, людського сприймання подій, явищ в межах певних правовідносин; 3) ключових елементів будови та функціонування правових механізмів. Враховуючи це, принципи кримінально-виконавчого права мають такі значення: а) доктринальне; б) перцептивне; в) регулятивне. Запропоновані елементи повністю відображають змістовний складник принципів кримінально-виконавчого права.

Ключові слова: *принципи кримінально-виконавчого права, сутність принципів кримінально-виконавчого права, фактори виконання та відбування покарання, кримінально-виконавча дійсність, тріада фундаментальних сутнісних елементів принципів кримінально-виконавчого права.*

The article is devoted to defining the concept and essence of the principles of criminal executive law. The article analyzes the general theoretical concepts for defining the term "principles of law". The author's positions of the compilers of explanatory, etymological and other dictionaries on the definition of the principles of law are considered. The positions of domestic scholars in the field of criminal executive law on this issue are studied. It is noted that most definitions of the principles of criminal executive law are based solely on one aspect of criminal executive reality, which is the activity of execution of punishments. Based on this area of criminal executive activity, an idea of the current, basic provisions of the current criminal procedure law has been formed. The article emphasizes the mandatory consideration of such a direction as serving a sentence when determining the key, fundamental provisions of criminal executive law, taking into account the category of principles. This direction actually embodies the subjective composition, which according to the specifics of criminal-executive relations belongs to the sphere of serving sentences. First of all, this direction is related to the person of the convict, as well as other persons involved in this process. This category of persons also includes representatives of local authorities, self-government, public and religious organizations, etc. The article focuses on and expresses the author's position on the definition of the principles of criminal executive law and mandatory consideration of key elements that fully reflect their essence. Such elements include the perception of principles as: 1) fundamental, conceptual ideas of the relevant branch of law; 2) criteria of subjective, human perception of events, phenomena within certain legal relations; 3) key elements of the structure and functioning of legal mechanisms. Given this, the principles of criminal executive law have the following meanings: a) doctrinal; b) perceptual; c) regulatory. The proposed elements fully reflect the substantive component of the principles of criminal executive law.

Key words: *principles of criminal executive law, essence of principles of criminal executive law, factors of execution and serving of punishment, criminal executive reality, triad of fundamental essential elements of principles of criminal executive law.*

© Пилипенко Д. О., 2021

Постановка проблеми. Євроінтеграційний вектор розвитку держави обумовлює подальше якісне оновлення сфери внутрішньодержавного права. Цей процес є актуальним і для сфери протидії злочинності в національній правовій системі. Відповідне якісне оновлення відбувається як у кримінально-правовій, кримінально-процесуальній, так і в кримінально-виконавчій сферах. Остання у переліку, але не за значенням кримінально-виконавча сфера зазнає змістовних змін як у визначенні окремих категорій, так і в їхньому сутнісному наповненні. Однією з таких категорій є визначення принципів кримінально-виконавчого права. Цей елемент сучасної кримінально-виконавчої дійсності є теоретичним питанням, вирішення якого вимагає з'ясування, перш за все, доктринального підходу до визначення зазначеної категорії, а також аналізу наукових концепцій з наведеного питання. Враховуючи багатоаспектність сентенції «принципи кримінально-виконавчого права», серед науковців немає єдності щодо визначення цієї правової категорії в межах вітчизняного кримінально-виконавчого права.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання, пов'язані з визначенням принципів кримінально-виконавчого права, досліджувалися такими науковцями: І.Г. Богатирьовим, А.П.Гелем,О.М.Джужею,О.Г.Колбом,О.М.Литвиновим, Г.С. Семаковим, А.Х. Степанюком, В.М. Трубниковим, В.П. Філоновим, П.Л. Фрісом, А.І. Фроловим, І.С. Яковець, М.М. Яцишиним, та іншими.

Метою статті є визначення поняття та сутності принципів кримінально-виконавчого права з урахуванням наявних теоретичних концепцій з цього питання. Зазначене здійснюється з метою вироблення сталої теоретичної позиції щодо єдиного сприйняття сутності принципів кримінально-виконавчого права.

Виклад основного матеріалу. Визначення принципів кримінально-виконавчого права та окреслення їхньої сутності є питанням, яке досить часто не знаходить єдиної й однозначної думки серед вітчизняних та іноземних науковців. Одна з причин полягає у застосуванні різних концептуальних підходів до визначення зазначеного питання. Полярність наукових поглядів щодо термінологічного визначення принципів кримінально-виконавчого права та їхньої сутності зумовлює формування певного теоретичного плюралізму з цього питання. Наведений аспект певним чином ускладнює однозначне сприйняття принципів кримінально-виконавчого права та їхньої сутності. На наше переконання, з метою вироблення сталої теоретичної позиції щодо визначення вищевказаної правової категорії доцільно, перш за все, дослідити загальнотеоретичні погляди на визначення принципів права. Так, відповідно до положення Великого тлумачного словника сучасної української мови за авторством В.Т. Бусел принцип визначається як основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напряму тощо. Також принцип визначається як особливість, що покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось [1, с. 1125]. Відповідно до етимологічного словника української мови принцип – це термін, запозичений із французької мови (principe), який означає початок або першооснову чогось. У свою чергу термін «принцип» має латинські корені та походить від визначення «principium». Відповідно до латинської це поняття означає перший, головний [2, с. 574]. Згідно з положенням багатомовного юридичного словника-довідника принципи визначаються у двох критеріях. По-перше, як основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації (гуманізм, законність, справедливість, рівність громадян перед законом тощо). По-друге, як внутрішнє переконання людини, що визначає її ставлення до дійсності, суспільних ідей і діяльності [3, с. 342]. Практично ідентично розкривають термін «принцип» автори філософського енциклопедичного словника, в якому принцип – це першопочаток, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки. Також принцип сприймається як теоретико-пізнавальна категорія, ґрунтуючись на розрізненні того, що лежить в основі дійсності. Водночас принцип використовується як елемент логічного виразу пізнання та визначається як центральне поняття, основоположна ідея, що пронизує певну систему знання і субординує його. У межах

теоретичного знання принцип означає вимогу розгортання самого знання в систему, де всі теоретичні положення логічно пов'язані між собою і випливають певним чином одне з одного. Будь-яка теоретична система знання ґрунтується на принципах, пов'язаних між собою. Між іншим, принципи визначаються як внутрішні переконання людини, ті практичні, моральні й теоретичні засади, якими вона керується в житті, в різноманітних сферах діяльності [4, с. 519]. При цьому в теорії зустрічається додаткове визначення принципів як основи будови або дії механізму, приладу, машини тощо [5, с. 1062]. Також аналогічної позиції щодо визначення принципів дотримуються укладачі словника іноземних мов [6, с. 409].

Наведені напрями визначення принципу як поняття, що має змістовну «тріаду» його формування, відповідним чином впливають на визначення сутності принципу. Враховуючи зазначені концептуальні положення щодо сприйняття принципу, слід зазначити, що принципи права фактично являють собою: 1) основоположні, концептуальні ідеї відповідної сфери права; 2) критерії суб'єктивного, людського сприймання подій, явищ у межах певних правовідносин; 3) ключові елементи будови та функціонування правових механізмів. Вважаємо, що запропонована система сприйняття сутності принципів права, зокрема кримінально-виконавчого, є об'єктивною та відображає практично всі аспекти їхньої сутності. Враховуючи це, принципи кримінально-виконавчого права мають такі значення: а) доктринальне; б) перцептивне; в) регулятивне. Саме такий базисний «тріумвірат» сприйняття сутності принципів права дозволить об'єктивно визначити їхню змістовну характеристику в межах складної системи внутрішньодержавних правовідносин. Це об'єктивно стосується і сфери кримінально-виконавчого права.

При цьому визначення змістовної характеристики принципів кримінально-виконавчого права здійснюється науковцями з урахуванням наведених ключових критеріїв із використанням суб'єктивного складника щодо інтерпретації цих основних аспектів. Так, А.Х. Степанюк, окреслюючи особисту позицію щодо визначення сутності принципів кримінально-виконавчого права, спирається на позицію М.О. Бєляєва. Своєю чергою М.О. Бєляєв зазначає, що принципи – це основні положення, які визначають поведінку людей у тій чи іншій галузі їхньої діяльності [7, с. 61]. З огляду на запропонований функціональний складник принципів кримінально-виконавчого права А.Х. Степанюк вважає, що найважливіші риси кримінально-виконавчого права можуть бути сформульовані наукою кримінально-виконавчого права як принципи діяльності органів та установ виконання покарань (далі – ОУВП). Це означає, що для вироблення науково обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на розвиток й удосконалення законодавчого регулювання виконання покарань і визначення принципової сутності кримінально-виконавчого права, наука зобов'язана проводити теоретичне дослідження принципів діяльності ОУВП, тобто для правильного застосування норм кримінально-виконавчого законодавства необхідне наукове визначення правових понять, до числа яких, безсумнівно, належить і поняття принципів діяльності ОУВП [8, с. 246]. Також автор наголошує: найоптимальнішим було б на основі пізнання сформованої практики виконання покарань об'єднати результати наукового абстрагування в єдине і чітко розчленоване ціле, доктрину, що трансформується потім у систему принципів кримінально-виконавчого законодавства. Здається, що саме так можна визначити закономірності виконання покарань, а не намагатися спочатку створити систему принципів діяльності ОУВП, а потім на її підставі конструювати й імітувати екзекутивну діяльність. Однак декларативного проголошення принципів діяльності ОУВП у нормах кримінально-виконавчого законодавства не досить – необхідно, щоб на цих принципах ґрунтувалася реальна екзекутивна діяльність в силу їхньої нормативності, загальності й обов'язковості [8, с. 247]. У цілому, підтримуючи автора в його прагненні визначити важливість та змістовність принципів, які регламентують собою прикладний складник діяльності ОУВП, вважаємо, що вплив принципів кримінально-виконавчого права на функціонування як сфери відповідного права є набагато ширшим за своєю сутністю.

Враховуючи запропоновані вище критерії принципів кримінально-виконавчого права, слід зазначити, що прикладний аспект впливу принципів на систему кримінально-виконавчого

права є лише частиною доктринального та регулятивного сутнісних критеріїв цих принципів, оскільки згадані автором важливі аспекти теоретичних досліджень цього явища кримінально-виконавчої дійсності є подальшим їхнім прикладним впровадженням у діяльність ОУВП. Це фактично і є елементи парадигми доктринально-регулятивного значення принципів. Проте така концепція зі сприйняття принципів кримінально-виконавчого права не є безперечною, адже за таких умов поза увагою залишаються ключові елементи побудови принципів кримінально-виконавчого права. Один із них – це фактор перцептивного сприйняття принципів суб'єктами, які залучені та беруть участь в межах правовідносин, врегульованих нормами кримінально-виконавчого права. За таких умов мова йде не лише про співробітників ОУВП, а й про самих засуджених, адже принципи кримінально-виконавчого права мають однаковий вплив як на умови виконання, так і на відбування кримінальних покарань.

У такій системі обмеження лише «екзекутивним» сприйняттям сутності принципів кримінально-виконавчого права означатиме однобічне відокремлення їхнього прикладного аспекту, оскільки цей аспект рівною мірою стосується й умов відбування покарань, тобто поширюється не лише на співробітників ОУВП, а й на засуджених, які відбувають кримінальні покарання. При цьому особи засуджених найбільш значущі лише у випадку визначення умов відбування покарання, оскільки є й інші суб'єкти кримінально-виконавчих відносин, які також залучаються до процесу відбування кримінального покарання засудженими. Наприклад, до таких суб'єктів можна віднести представників місцевого самоврядування, громадськості, релігійних організацій тощо. Отже, вважаємо, що визначення принципів кримінально-виконавчого права виключно з позиції їхньої основи для практичної діяльності ОУВП є неповним, враховуючи їхню фундаментальність та багатоаспектність.

Для належного усвідомлення вагомості та всеосяжності принципів кримінально-виконавчого права слід дещо абстрагуватись від наявних кримінально-виконавчих реалій та розглянути їхню сутність з позиції загальнотеоретичних дослідників означеного питання. Так, О.Р. Михайленко визначав принципи права як «своєрідний скелет», «арматуру» права, навколо яких об'єднуються правові норми, інститути, групи законів і які дають правильний орієнтир у правозастосуванні та можуть певною мірою заповнювати прогалини у праві при вирішенні конкретних життєвих ситуацій, що мають юридичне значення [9, с. 103]. М.Н. Марченко зазначає, що принципи права – це основні ідеї, вихідні положення, які визначають особливості формування, розвитку і функціонування права [10, с. 22]. Т.Г. Андрусяк наголошував, що принципи права – це його основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення об'єктивного юридичного права [11, с. 93]. А.М. Колодій зазначав, що принципи права – це такі вихідні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими з сутністю права і складають його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальною значущістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу [12, с. 345]. С.П. Погребняк вважає, що принципи права – це система найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис і цінностей, що притаманні цій системі права і визначають її характер та напрями подальшого розвитку [13, с. 22–23]. В.М. Селіванов наголошує, що принципи права не тільки пов'язують право з існуючими мораллю, культурою, економікою, ідеологією, політикою тощо, а й покликані забезпечувати єдність різних юридичних форм і процесів, правових ідеалів, ідей, концепцій, теорій, в яких виявляється політична сутність даного права як демократичного або, навпаки, тоталітарного [14, с. 292]. Наведені теоретичні концепції щодо сприйняття сутності принципів права свідчать про їхнє доктринальне значення та базисне положення для будь-якої галузі права. Вважаємо, що наведені думки щодо загальнотеоретичного визначення сутності принципів права рівною мірою стосуються і сфери кримінально-виконавчого права. Зазначені концептуальні положення щодо сприйняття сутності принципів права цілком відповідають вищенаведеній нами позиції щодо «тріади» їхнього сутнісного

наповнення. Таке фундаментальне їх сприйняття є, вочевидь, обґрунтованим, оскільки відображає всебічність їхнього сутнісного значення та визначає багатовекторність їхньої реалізації, враховуючи і прикладний аспект у вигляді регламентації практичної діяльності ОУВП.

В.М. Трубніков, В.П. Філонов, А.І. Фролов зазначали, що під принципами кримінально-виконавчого права слід розуміти ті обумовлені об'єктивними закономірностями суспільного розвитку положення держави у сфері виконання кримінальних покарань, які, будучи закріпленими нормами кримінально-виконавчого права, визначають весь його зміст [15, с. 27]. Авторський колектив підручника «Кримінально-виконавче право України» за загальною редакцією О.М. Джужи називає принципи кримінально-виконавчого права основними ідеями, керівними положеннями, які визначають стратегію та напрями розвитку інститутів і норм цієї сфери права, забезпечують системність правового регулювання суспільних відносин, що виникають у разі виконання покарань. Принципи кримінально-виконавчого права носять нормативний характер і пронизують усе кримінально-виконавче право, утворюючи його підвалини [16, с. 22]. Принципи у кримінально-виконавчому праві є теоретично обґрунтованими основними положеннями, обумовленими об'єктивними закономірностями реалізації покарання, що виражають сутність кримінально-виконавчої діяльності, спрямованої на здійснення правообмежень, властивих покаранням, незалежно від форм застосовуваних примусових заходів. Роль принципів у формуванні кримінально-виконавчого права й законодавства зумовлена тим, що вони містять ідеальні уявлення про реальну мету кримінально-виконавчої діяльності, про результат цілеспрямованих зусиль адміністрації ОУВП. Принципи кримінально-виконавчого права є виразом головного, основного в цій сфері права, вони відображають стратегічну тенденцію його розвитку, показуючи, на що воно зорієнтоване. Сформульовані спочатку наукою кримінально-виконавчого права правові принципи, об'єктивуючись у кримінально-виконавчому законодавстві, виходять за межі сучасних наукових уявлень і, набуваючи нормативно-правових характеристик, одержують широке соціально-правове значення. Принципи кримінально-виконавчого права покликані відігравати значну роль у формоутворенні кримінально-виконавчого законодавства й відповідної сфери права як соціальної реальності [16, с. 9].

Наведені авторські позиції науковців щодо визначення сутності принципів кримінально-виконавчого права містять змістовні характеристики визначень принципів із відображенням багатоаспектності цього явища. Проте, на нашу думку, в запропонованих змістовних конструкціях простежується чіткий вектор визначення сутності принципів кримінально-виконавчого права як базисних та структурних елементів саме кримінально-виконавчої діяльності з виконання покарань, тобто наявним є акумулювання принципів навколо саме «екзекутивної» діяльності ОУВП. Проте таке сприйняття сутності принципів кримінально-виконавчого права є дещо однобічним та не відображає всього змістовного плюралізму впливу принципів на сферу кримінально-виконавчого права. Так, концентрування уваги навколо впливу принципів на сферу виконання покарань фактично залишає поза увагою інший аспект прикладної кримінально-виконавчої дійсності, а саме сферу відбування покарання.

Вважаємо, що цей елемент практичної дійсності впливу принципів кримінально-виконавчого права відіграє рівноцінну роль у сприйнятті змісту та сутності цих принципів, оскільки, перш за все, стосується саме осіб, які відбувають кримінальні покарання. Зазначене повною мірою корелюється із запропонованими нами вище ключовими змістовними елементами принципів кримінально-виконавчого права, а саме з критеріями суб'єктивного, людського сприйняття подій, явищ у межах кримінально-правових відносин. На нашу думку, саме цей елемент відображає один зі складників правової конструкції такого напряму, як відбування покарання, тому визначення сутності принципів кримінально-виконавчого права має здійснюватись не лише навколо такого елементу, як виконання покарань, а й обов'язково враховувати сферу відбування покарань, оскільки зазначені ключові аспекти є невід'ємними частинами однієї сфери сучасної кримінально-виконавчої дійсності. Визначення сутності принципів кримінально-виконавчого права має відбуватись обов'язково з урахуванням згаданих векторів існування

сфери кримінально-виконавчого права. Таким чином, на наше переконання, принципи кримінально-виконавчого права – це основоположні, керівні категорії, які детермінують умови формування, розвитку та функціонування системи виконання й відбування кримінальних покарань; зумовлюють утворення, алгоритмізацію та реалізацію механізму правового регулювання кримінально-виконавчої сфери; відображають людські цінності, які визначають правосвідомість суб'єктів кримінально-виконавчого права.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, слід зазначити, що формування терміна «принципи кримінально-виконавчого права» та, відповідно, визначення сутності цієї правової категорії доцільно здійснювати з обов'язковим урахуванням її змістовного складника. До нього належать певні критерії, що фактично формують принципи кримінально-виконавчого права в сучасних умовах розвитку відповідної сфери права. До цих критеріїв належить обов'язкове сприйняття сутності принципів кримінально-виконавчого права як: 1) основоположних, концептуальних ідей відповідної сфери права; 2) критеріїв суб'єктивного, людського сприйняття подій, явищ у межах певних правовідносин; 3) ключових елементів будови та функціонування правових механізмів. Зазначені елементи фактично відображають повний спектр змістовного наповнення принципів кримінально-виконавчого права та формують коректне уявлення про термінологічне визначення принципів кримінально-виконавчого права як відповідної правової категорії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Мельничук О.С. Етимологічний словник української мови. Київ : Наукова думка, 1985. Т. 2. 573 с.
3. Голубовська І.О. Багатомовний юридичний словник-довідник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.
4. Шинкарук В.І. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
5. Прохоров А.М. Большой энциклопедический словарь. Москва : Советская энциклопедия, 1991. 1628 с.
6. Пчелкина В.В. Словарь иностранных языков. Москва, 1989. 624 с.
7. Беляев Н.А. Уголовное право на современном этапе: проблемы преступления и наказания. Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского университета, 1992. 608 с.
8. Степанюк А.Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2002. 398 с
9. Михайленко А.Р. Основы государства и права. Киев : Фемина, 1994. 120 с.
10. Марченко М.Н. Общая теория государства и права. Академический курс. Москва : Зерцало, 1998. Т. 2. 656 с.
11. Андрусяк Т.Г. Теорія держави і права. Львів : Фонд «Право для України», 1997. 200 с.
12. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Київ, 1998. 382 с.
13. Погребняк С. Втілення принципів права в юридичних актах. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 2 (45). С. 22–27.
14. Селіванов В.М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2002. 724 с.
15. Трубников В.М. Уголовно-исполнительное право Украины : учебник. Донецк, 1999. 640 с.
16. Джужа А.М. Кримінально-виконавче право України : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 446 с.

УДК 351.741-043.5:351:746:343.9.02:343.975
DOI https://doi.org/10.15421/392168

Севрук В. Г.,
кандидат юридичних наук, старший дослідник, доцент,
провідний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності
Національної академії внутрішніх справ

ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ІЗ ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ, ГРОМАДСЬКІСТЮ, ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ Й НЕДЕРЖАВНИМИ СТРУКТУРАМИ ПІД ЧАС ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ОРГАНІЗОВАНИМИ ГРУПАМИ І ЗЛОЧИННИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ, ЯКІ СФОРМОВАНІ НА ЕТНІЧНІЙ ОСНОВІ

INTERACTION OF THE BODIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE WITH THE MASS MEDIA, THE PUBLIC, STATE BODIES AND NON-GOVERNMENTAL STRUCTURES IN COUNTERACTING CRIMES COMMITTED BY ORGANIZED GROUPS AND CRIMINAL ORGANIZATIONS FORMED ON AN ETHNIC BASIS

У статті комплексно розглянуто питання взаємодії органів Національної поліції України з засобами масової інформації, громадськістю, державними органами і недержавними структурами під час протидії злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі. Також наголошується, що формування українською державою ефективного механізму протидії організованим групам і злочинним організаціям, які сформовані на етнічній основі, неможливо без розуміння сутності даної проблеми, відповідних законодавчо закріплених понять та класифікації і виокремлення рис організованої етнічної злочинності, що мають важливе практичне значення для роботи правоохоронних органів і держави. Тож основним обов'язком правоохоронних органів є своєчасне виявлення, швидке розкриття та розслідування злочинів, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, що неможливо без ефективної та злагодженої взаємодії всіх органів. Аналіз досліджуваної наукової проблематики протидії злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, наразі обумовлює необхідність подальшого дослідження у різних напрямах, зокрема в аспекті здійснення внутрішньої та зовнішньої взаємодії правоохоронних органів України. Отже, для ефективної взаємодії правоохоронних органів під час протидії злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, необхідна обґрунтована концепція такого співробітництва, яка на сьогодні відсутня. Тож у перспективі слід негайно прийняти таку концепцію, яка покладе початок упорядкуванню відносин правоохоронних органів з обміну й реалізації інформації, що стосується діяльності як вітчизняних злочинних формувань, так і діяльності організованих злочинних груп іноземних громадян або тих, що сформувалися на етнічній основі. У зв'язку з цим у статті також детально проаналізовано окремі форми взаємодії органів Національної поліції України із засобами масової інформації, громадськістю, державними органами і недержавними структурами, рекомендовано найбільш ефективні організаційні напрями, способи та прийоми взаємодії, а також рекомендації щодо її вдосконалення.

Ключові слова: *взаємодія, етнічна злочинність, організовані групи, які сформовані на етнічній основі, злочинні організації, які сформовані на етнічній основі, протидія.*

The article comprehensively considers the issues of interaction of the National Police of Ukraine with the media, the public, government agencies and non-governmental organizations in combating crimes committed by organized groups and criminal organizations that are formed on an ethnic basis. The article also emphasizes that the formation of the Ukrainian state an effective mechanism for combating organized groups and criminal organizations, which are formed on an ethnic basis, is impossible without understanding the essence of the problem, relevant statutory concepts and classification and identification of organized ethnic crime. work of law enforcement agencies and the state. Accordingly, the main duty of law enforcement agencies is the timely detection, prompt detection and investigation of crimes committed by organized groups and criminal organizations that are formed on an ethnic basis, which is impossible without effective and coordinated cooperation of all bodies. The analysis of the researched scientific problems of counteraction to crimes

© Севрук В. Г., 2021

committed by organized groups and criminal organizations, which are formed on ethnic basis, now necessitates further research in various directions, in particular in the aspect of internal and external interaction of law enforcement agencies of Ukraine. Thus, for the effective interaction of law enforcement agencies in combating crimes committed by organized groups and criminal organizations that are formed on an ethnic basis, a sound concept of such cooperation is needed, which is currently lacking. Accordingly, in the long run, such a concept needs to be adopted immediately, which will start streamlining law enforcement relations on the exchange and sale of information concerning the activities of both domestic criminal groups and organized criminal groups of foreign nationals or those formed on ethnic grounds. In this regard, the article also analyzes in detail some forms of interaction of the National Police of Ukraine with the media, the public, government agencies and non-governmental organizations, recommends the most effective organizational areas, methods and techniques of interaction, as well as recommendations for its improvement.

Key words: *interaction, ethnic crime, organized groups that are formed on an ethnic basis, criminal organizations that are formed on an ethnic basis, counteraction.*

Постановка проблеми. Ефективна протидія злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, можлива лише за умови спільної злагодженої діяльності з ЗМІ, громадськими формуваннями, населенням, державними органами і недержавними структурами, що передбачає процес своєчасного отримання оперативно-слідчої інформації, залучення найактивніших громадян під час виконання конкретних правоохоронних завдань, участь у розшуку зниклих безвісти і підозрюваних у вчиненні злочину, проведення профілактичних та виховних заходів тощо.

Аналіз досліджуваної наукової проблематики протидії злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, наразі обумовлює необхідність подальшого дослідження у різних напрямах, зокрема в аспекті взаємодії органів Національної поліції України з ЗМІ, громадськістю та державними органами і недержавними структурами, що спричинило актуальність обраної теми.

Аналіз останніх досліджень. Теоретичним і практичним проблемам, пов'язаним із питанням взаємодії органів Національної поліції України з ЗМІ, громадськістю та державними органами і недержавними структурами під час протидії злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, приділяли увагу відомі вітчизняні та закордонні вчені з різних сфер, зокрема Л.В. Вавилова, О.М. Волуйко, А.В. Губанов, І.І. Демідов, М.В. Жук, О.Б. Керницький, А.В. Коваленко, А.В. Лебедєва, С.В. Медведенко, І.В. Орел, А.М. Федорова, В.О. Фінагеєв, В.М. Ценов.

Метою статті є аналіз та дослідження проблемних питань взаємодії органів Національної поліції України з ЗМІ, громадськістю та державними органами і недержавними структурами під час протидії злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, та надання пропозицій на цій основі щодо їхнього вирішення.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ст. 11 Закону України «Про Національну поліцію» «діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб» [1; 2, с. 206]. Так, Організація з безпеки і співробітництва в Європі своїм основним завданням вважає встановлення партнерських відносин поліції і суспільства, за яких усі поліцейські, державні структури і населення активно співпрацюють над вирішенням проблем забезпечення громадського спокою і правопорядку, захистом основних прав і свобод особи, особливо життя людини, запобіганням та розкриттям злочинів, наданням допомоги та послуг суспільству з метою зниження рівня страху перед злочинністю, можливістю отримання тілесних ушкоджень і виникнення соціально-побутових заворушень [3; 4, с. 111–112]. Зі свого боку Рекомендація Rec (2001 рік) 10 Комітету Міністрів державам-учасницям Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики», розглядаючи поліцейських як професійних поборників права, котрі надають правоохоронні послуги громадськості, визначає, що діяльність поліції повинна здійснюватися в ефективній співпраці з місцевими громадами, неурядовими організаціями, представниками громадськості, а також етнічними меншинами [5; 6, с. 80].

Слід відзначити, що особливу роль під час протидії злочинам, котрі вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, відіграє взаємодія оперативних підрозділів Національної поліції України зі службою безпеки банку. З метою забезпечення повернення кредитних коштів та недопущення вчинення злочинних посягань з боку позичальників та співробітників банку здійснюється обмін певною інформацією між зацікавленими в цьому сторонами. Це насамперед відомості про: особу клієнта; активи клієнта (розміри установчого капіталу, співвідношення між власними коштами та тими, що перебувають в управлінні, вкладання коштів у нерухомість тощо); склад засновників, наявність інших фірм, які очолюють засновники даного підприємства (кількість фірм, зареєстрованих за цією адресою, а також адреси цих фірм, їхні рахунки в банках тощо); форму, в якій створена юридична особа (найменш надійними є товариства з обмеженою відповідальністю); час перебування на ринку та на обслуговуванні в певному банку; проект бізнес-плану (призначення кредитних коштів); забезпечення кредиту (гарантія, застава тощо) [7; 8].

Також варто звернути увагу на взаємодію органів Національної поліції з ЗМІ та громадськістю. Доцільно розглядати сили і засоби органів Національної поліції України щодо протидії злочинності у контексті взаємодії з державними органами і недержавними структурами. Нарівні з традиційними громадськими об'єднаннями, які беруть участь у правоохоронній діяльності (громадські формування з охорони громадського порядку та державного кордону), виникають нові, наприклад, спеціалізовані комерційні структури правоохоронного напряму (недержавні охоронні та детективні агентства, власні служби безпеки тощо). На відміну від громадських формувань з охорони громадського порядку та державного кордону, громадських організацій, які у статутах декларують участь у протидії злочинності, вони охороняють приватні, групові інтереси. Саме цим визначається їхня компетенція [9].

Інститути громадянського суспільства та населення також можуть сприяти правоохоронним органам під час аналізованих дій у формі громадських об'єднань правоохоронної спрямованості, допомагати в охороні громадського порядку та протидії правопорушенням. Участь громадськості у правоохоронній діяльності на об'єктах оперативного обслуговування досі залишається недостатньою і потребує посилення активності з боку населення [10, с. 253–254]. Щоб населення було в курсі того, чи безпечне середовище його регіону, уповноважені представники Національної поліції проводять статистичну діяльність, результати якої викладають в Інтернет або оприлюднюють на пресконференціях тощо [11, с. 52].

Аналіз нормативно-правових актів, якими врегульовано взаємодію Національної поліції з громадськістю, дає можливість виділити основні форми, за якими вона відбувається: а) спільну організацію та здійснення заходів; б) спільне розроблення заходів; в) залучення представників громадськості до спільної роботи; г) узгодження самостійних дій громадськості; ґ) обмін оперативною інформацією та належне реагування на отриману інформацію; д) здійснення громадськістю правоохоронних заходів за ініціативою поліції; е) організацію правової і спеціальної підготовки громадян, які бажають виконувати завдання правоохоронної спрямованості; є) допомогу співробітників поліції громадськості у проведенні заходів з боротьби із правопорушеннями й охорони публічного порядку; ж) співпрацю з громадськими об'єднаннями; з) індивідуальні форми участі населення в правоохоронній діяльності [6, с. 223].

У процесі організації залучення представників громади до взаємодії створюються умови, які забезпечують максимальну ефективність спільної діяльності. Зауважено, що система заохочень є одним із важливих інструментів залучення населення до участі в охороні правопорядку й профілактиці правопорушень [6, с. 5].

Система взаємодії з місцевими органами влади, органами освіти, охорони здоров'я, зайнятості, соціальної підтримки, органами і службами у справах дітей, організаціями недержавного сектора постійно вдосконалюється з метою повернення правопорушників до нормальних умов життєдіяльності [12; 13].

Також залежно від одержаних відомостей та оперативної обстановки, що склалася, органи Національної поліції повинні інформувати органи державної влади про виявлені недолі-

ки, які арсеналом засобів і методів, що наявні в Національній поліції України, самостійно усунути неможливо. Координацію подальшої спільної роботи треба проводити як за загальними профілактичними напрямами (якщо простежується системна тенденція та недоліки), так і в більш вузькому аспекті, щодо кожного конкретного випадку [14].

Своєчасна взаємодія зі співробітниками органів місцевої влади надасть можливість відтворити найбільш повний і конкретизований образ розроблюваної особи, одержати відомості за місцем її проживання, роботи, навчання, а також соціальну характеристику [15].

Останніми роками взаємодія правоохоронних органів із ЗМІ обмежується повідомленнями про вчинені злочини та зверненнями до населення за допомогою в розшуках злочинців. ЗМІ потрібно ефективніше пропагувати правові знання, підвищувати правову культуру суспільства, довіру і повагу населення до представників правоохоронних органів [16, с. 39].

На нашу думку, важливим напрямом взаємодії правоохоронних органів із ЗМІ та громадськістю є використання ЗМІ та громадськості для вирішення конкретних оперативно-розшукових, слідчих й інших службових завдань. Наприклад, ЗМІ забезпечують двосторонню комунікацію суспільства і міліції. Варто відзначити, що під час такої взаємодії в ЗМІ застосовується метод переконання, який є, на наш погляд, основним методом при організації взаємодії Національної поліції України з населенням. Саме завдяки цьому методу відбувається здебільшого правове виховання осіб з низьким культурним та юридичним рівнем правового виховання. Найефективнішою допомогою ЗМІ є організація розшукової роботи. Так, осіб різних національностей, які ухиляються від слідства та суду, необхідно розшукувати шляхом подання до провідних друкованих видань інформації про прикмети злочинців, їхніх фотороботів та попереджень про вид злочину, на якому вони кваліфікуються, з наведенням кількості вчинених ними злочинних діянь, від яких постраждало населення. Подібну організацію розшуку з залученням ЗМІ треба запроваджувати і при пошуку безвісти зниклих осіб та при встановленні осіб невпізнаних трупів, додавши до вищезазначених заходів ще й такі:

а) піддавання розголосу у ЗМІ не лише фоторобота та прикмет розшукуваної особи, а ще й переліку її можливих місцезнаходжень;

б) використання інформації про особу, отриманої завдяки проведеному ЗМІ журналістському розслідуванню;

в) використання можливостей мережі Інтернет у розшуку осіб [17, с. 32–33].

Висновки. Зрештою необхідно відзначити, що взаємодія органів Національної поліції України з ЗМІ, громадськістю та державними органами і недержавними структурами під час протидії злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі, – це діяльність, яка вимагає постійного застосування комплексу різних заходів з ефективним використанням наявних сил, засобів, обміну інформацією, пошуку найбільш раціональних форм для активної співпраці органів Національної поліції України з ЗМІ, громадськістю, громадськими об'єднаннями, державними органами, органами місцевого самоврядування, недержавними структурами (детективними агентствами, спеціалістами з комп'ютерної техніки, співробітниками служб безпеки банків тощо).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19.

2. Волуйко О.М. Взаємодія Національної поліції України з населенням: теоретичний аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 9. С. 206–209. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2020/51.pdf.

3. Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе. Наилучшая практика построения партнерства между полицией и обществом. URL: http://polis.osce.org.

4. Федорова А.М. Основи взаємодії поліції та громадянського суспільства в Україні. *Держава та регіони. Серія «Державне управління»*. 2020. № 1 (69). С. 111–115. DOI: 10.32840/1813-3401.2020.1.18.

5. Рекомендація Rec (2001) 10 Комітету Міністрів Ради Європи державам-учасницям «Про Європейський кодекс поліцейської етики». Ухвалена Комітетом Міністрів 19 вересня 2001 року на 765-му засіданні заступників міністрів. URL: http://pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/rec1.pdf.

6. Медведенко С.В. Адміністративно-правові основи взаємодії Національної поліції України з громадськістю в правоохоронній діяльності : дис. ... д-ра філос. наук : 081. Одеса, 2020. 283 с.

7. Закон України «Про заставу». *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 47.

8. Фінагеєв В.О. Взаємодія оперативних підрозділів зі службами банківської безпеки у протидії шахрайству в сфері кредитування. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 252–264.

9. Ценов В.М. Взаємодія органів Національної поліції України із ЗМІ під час проведення оперативної комбінації. *Актуальні проблеми досудового розслідування* : матеріали міжвід. наук.-практ. конф., м. Київ, 5 липня 2017 р. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2017. С. 277–279.

10. Демідов І.І. Взаємодія прокурора, слідчого з оперативними й іншими підрозділами під час проведення контрольованої поставки, контрольованої та оперативної закупки товарів, предметів і речовин у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2 (107). С. 246–258.

11. Коваленко А.В. Взаємодія поліції *з* іншими суб'єктами протидії злочинності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. С. 50–53.

12. Керницький О.Б. Конфіденційне співробітництво у протидії наркозлочинності на залізничному транспорті : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Одеса, 2009. 21 с.

13. Національний звіт за 2017 рік щодо наркотичної ситуації в Україні (за даними 2016 року). *Поглиблений огляд наркоситуації в Україні.* Київ : Європейський моніторинговий центр з наркотиків та наркотичної залежності, 2017. С. 138.

14. Орел І.В. Умисне вбивство за обтяжуючих обставин : курсова робота. Київ, 2006. URL: https://bibl.com.ua/pravo/4737/index.htm.

15. Губанов А.В. Полиция зарубежных стран: организационно-правовые основы, стратегия и тактика деятельности. Москва : МАЭП, 1999. 287 с.

16. Вавилова Л.В., Жук М.В. О виктимологической профилактике преступлений. *Российский следователь.* 2004. № 9. С. 37–41.

17. Лебедєва А.В. Реалізація розшукової функції ОВС при взаємодії зі ЗМІ. *Розшукова робота ОВС: проблеми та шляхи їх розв'язання* : матеріали міжвузівського наук.-практ. семінару, м. Донецьк, 28 березня 2008 р. Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2008. С. 31–33.

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.15421/392169

Цибульник Г. І.,
orcid.org/0000-0001-9260-7763,
аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики
Університету державної фіскальної служби України,
прокурор відділу прокуратури
Автономної Республіки Крим та міста Севастополя

РОЛЬ ПРОКУРОРА ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ (IN ABSENTIA)

THE ROLE OF THE PROSECUTOR DURING SPECIAL COURT PROCEEDINGS IN ABSENTIA

У статті досліджено проблемні аспекти вирішення питання щодо здійснення спеціального судового провадження (in absentia) та роль прокурора в даному процесі.

Дослідження проведено з врахуванням змін у законодавстві, зокрема Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення окремих положень у зв'язку із здійсненням спеціального досудового розслідування» від 27 квітня 2021 року.

Враховуючи зазначені зміни, питання здійснення спеціального судового провадження in absentia залишається актуальним та потребує детального вивчення, оскільки такі зміни є новими і фактично недосліджені науковцями.

Так, під час здійснення судового розгляду можливі випадки, коли обвинувачений умисно переховується від органів досудового розслідування чи суду за кордоном, чим перешкоджає здійсненню правосуддя, тому саме інститут спеціального кримінального провадження дає можливість розпочати та закінчити таке кримінальне провадження задля реалізації правових механізмів, які обумовлюють реалізацію принципу невідворотності відповідальності за вчинений злочин.

Реалізація прокурором своїх повноважень під час підтримання державного обвинувачення в суді в порядку in absentia має свою специфіку та обумовлюється труднощами у зв'язку з відсутністю усталеної практики і недоліками нормативно-правового регулювання зазначеного інституту.

Рішення суду про здійснення спеціального судового провадження (in absentia) приймається виключно на підставі відповідного клопотання, що подається прокурором, але обов'язково погоджується першим (ст. 297-4, ч. 3 ст. 323 Кримінального процесуального кодексу України).

У статті автор особливу увагу звертає на винятковість здійснення кримінального провадження в такому порядку, визначає перелік підстав, наявність яких є необхідною для здійснення спеціального кримінального провадження (in absentia), підкреслює важливість ролі прокурора в такому процесі та доходить висновку про неможливість проведення спеціального судового провадження (in absentia) без участі прокурора, який є однією із ключових фігур у провадженні.

Ключові слова: *обвинувачений, спеціальне судове провадження, спеціальне кримінальне провадження, заочне кримінальне провадження, in absentia.*

The article examines the problematic aspects of resolving the issue of conducting special court proceedings (in absentia) and the role of the prosecutor in this process.

The study was conducted taking into account changes in legislation, in particular the Law of Ukraine "On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine to improve certain provisions in connection with the special pre-trial investigation" of 27.04.2021.

Given these changes, the issue of special court proceedings in absentia remains relevant and requires detailed study, as such changes are new and in fact unexplored by scientists.

Thus, during the trial there may be cases when the accused intentionally hides from the pre-trial investigation or court abroad, which hinders the administration of justice, therefore, it is the institution of special criminal proceedings that allows to initiate and end such criminal proceedings to implement legal mechanisms. determine the implementation of the principle of inevitability of responsibility for the crime.

The exercise by the prosecutor of his / her powers while maintaining the public prosecution in court in absentia has its own specifics and is caused by difficulties due to the lack of established practice and shortcomings of the legal regulation of this institution.

© Цибульник Г. І., 2021

Court decision on the implementation of special court proceedings (in absentia) is accepted only on the basis of a relevant petition filed by the prosecutor, but must be approved first (Article 297-4, Part 3 of Article 323 of the CPC of Ukraine).

In the article the author pays special attention to the exclusivity of criminal proceedings in this order, determines the list of grounds that are necessary for special criminal proceedings (in absentia), emphasizes the importance of the prosecutor's role in such proceedings and concludes that special court proceedings are impossible. (in absentia) directly without a prosecutor, who is one of the key figures in the proceedings.

Key words: *accused, special court proceedings, special criminal proceedings, correspondence criminal proceedings, in absentia.*

Постановка проблеми. Під час розгляду в суді кримінального провадження досить часто трапляються випадки, коли завдання кримінального провадження, які визначені у ст. 2 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, не виконуються з огляду на ухилення особи від прибуття до суду, що унеможливлює її притягнення до кримінальної відповідальності і внаслідок чого порушує засади кримінального судочинства щодо невідворотності кримінального покарання, верховенства права, рівності перед законом і судом тощо.

Спеціальне кримінальне провадження (in absentia) є тим інститутом кримінального провадження, що надає змогу притягнути особу до кримінальної відповідальності у випадку її переховування.

Важливу роль у здійсненні спеціального кримінального провадження (in absentia) та забезпеченні його законності відіграє прокурор, що підтримує державне обвинувачення в суді. Проте порядок підтримання державного обвинувачення прокурором під час застосування процедури in absentia має свою специфіку, що потребує ґрунтовного дослідження та висвітлення проблемних питань, які виникають у практичній діяльності.

Метою дослідження є аналіз сутності інституту in absentia, а також встановлення ролі прокурора під час підтримання державного обвинувачення у зазначеній категорії справ.

Завдання наданого матеріалу полягає у дослідженні ролі прокурора під час підтримання державного обвинувачення в кримінальному провадженні в порядку in absentia.

Виклад основного матеріалу. Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини» від 7 жовтня 2014 року № 1689-VII в Україні було вперше запроваджено інститут спеціального досудового розслідування кримінальних правопорушень, який регламентовано гл. 24-1 КПК України [1].

Зазначене нововведення відповідає положенням Рекомендації № 6 R (87) 18 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Стосовно спрощення кримінального правосуддя», де зазначається, що держави-члени повинні розглянути і дозволити судам першої інстанції розглядати справи й ухвалювати відповідно до них рішення за відсутності обвинуваченого, принаймні щодо дрібних правопорушень, з урахуванням покарання, яке може бути накладене, та за умови, що обвинувачений був проінформований належно про дату судового засідання і про своє право на законне чи інше представництво [2].

Крім того, порядок здійснення спеціального кримінального провадження (in absentia) та його підстави закріплено гл. 24-1 та ст. 323 КПК України.

Слід зазначити, що Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення окремих положень у зв'язку із здійсненням спеціального досудового розслідування» від 27 квітня 2021 року внесено зміни у вищезазначені норми КПК України, в результаті чого змінився порядок та вимоги до здійснення спеціального судового розгляду в порядку in absentia.

На нашу думку, за результатами аналізу кримінальних процесуальних норм, закріплених гл. 24-1 та ст. 323 КПК України із урахуванням змін у законодавстві, можна виокремити такі підстави для здійснення спеціального кримінального провадження (in absentia):

1) вчинення особою принаймні одного зі злочинів, передбачених ст. 297-1 КПК України (нововведенням у процесі є закріплення можливості здійснення спеціального кримінального провадження (in absentia) у випадках вчинення інших видів злочинів особами, які переховуються від органів слідства та суду на тимчасово оку-

пованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошені у міжнародний розшук, і розслідуються в одному кримінальному провадженні зі злочинами, зазначеними у цій частині, а виокремлення матеріалів щодо них може негативно вплинути на повноту досудового розслідування та судового розгляду);

2) досягнення обвинуваченим повноліття;

3) переховування обвинуваченого від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності;

4) та/або оголошення обвинуваченого в міжнародний розшук;

5) наявність клопотання прокурора з відповідними матеріалами про те, що обвинувачений знав або повинен був знати про розпочате кримінальне провадження;

6) ухвала суду про задоволення клопотання щодо здійснення спеціального судового провадження.

Враховуючи те, що спеціальне судове провадження здійснюється на підставі ухвали суду за результатами розгляду відповідного клопотання прокурора (ст. ст. 297-1, 323 КПК України), необхідно звернути безпосередню увагу на таке клопотання.

Аналізуючи вищезазначені підстави для здійснення спеціального судового розгляду, доходимо висновку, що прокурор під час подання відповідного клопотання повинен обґрунтувати всі підстави для розгляду кримінального провадження в порядку in absentia. Відсутність хоча б однієї з зазначених підстав виключає можливість здійснення кримінального провадження в такому порядку.

Окрім того, прокурору слід звернути увагу на встановлення не лише самого факту переховування обвинуваченого, а й на мету – ухилення від кримінальної відповідальності, оскільки саме мета такої поведінки свідчить про бажання обвинуваченого уникнути відповідальності за вчинений злочин.

Отже, виникає питання: які обставини та відомості можуть підтверджувати мету обвинуваченого уникнути кримінальної відповідальності?

Зокрема, О.В. Геселев цілком слушно зазначає, що на факт переховування від суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності серед інших можуть вказувати такі обставини, як:

– виїзд особи в іншу країну безпосередньо після вчинення злочину або після початку досудового розслідування злочину, про що особі стало відомо;

– залишення особою постійного місця проживання після направлення їй виклику слідчого, прокурора;

– неодноразове неприбуття на такі виклики без поважних причин;

– факти знищення перед виїздом речей та документів, які мають доказове значення, і незаконного впливу на свідків, потерпілих, інших учасників провадження.

З цією метою потребують обов'язкової перевірки показання свідків або інша інформація про те, що особа була лише тимчасово відсутня за місцем постійного проживання, виїхала за межі України нібито для зустрічі з родичами або діловими партнерами, на заробітки тощо [3, с. 176].

Однак зазначені обставини не є виключним переліком та залежать від кожного конкретного випадку.

Також, на нашу думку, прокурору доцільно звернути увагу суду під час подання клопотання про здійснення судового розгляду в порядку in absentia на перебування обвинуваченого в районі проведення антитерористичної операції або на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим.

У ст. 5 Закону України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції» зазначено, що ухилення від явки на судовий виклик (неприбуття на виклик без поважної причини понад два рази) обвинуваченим, який перебуває в районі проведення антитерористичної операції, та оголошення його у розшук є підставами для здійснення спеціального судового провадження в порядку, передбаченому КПК України, з особливостями, встановленими цим Законом. Вимога про оголошення у міждержавний або міжнародний розшук не поширюється на випадки, якщо вирішується питання про застосування до цих осіб спеціального кримінального провадження [4].

Ідентичне положення міститься в ч. 3 ст. 12 Закону України «Про забезпечення прав і сво-

бод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» щодо осіб, які перебувають на тимчасово окупованій території України [5].

На нашу думку, зазначені норми є цілком логічними з огляду на політичну ситуацію, яка виникла в Україні, проте на практиці однією з проблем залишається доведення перебування обвинуваченого на зазначених територіях. Тобто прокурору під час подання до суду клопотання про здійснення судового розгляду в порядку in absentia в разі встановлення підстав, які свідчать про перебування обвинуваченого в районі проведення антитерористичної операції або на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим, також необхідно надати підтверджувальні відомості про зазначені обставини.

Крім того, належний виклад та обґрунтування підстав здійснення спеціального кримінального провадження (in absentia) мають бути здійснені не лише у відповідному клопотанні прокурора, а й під час судового розгляду зазначеного питання. Прокурор повинен вмотивовано доводити свою позицію щодо необхідності здійснення спеціального кримінального провадження (in absentia) з обов'язковим посиланням на відповідні матеріали, які додані до клопотання.

Зокрема, підтверджувальними відомостями, які обґрунтовують клопотання прокурора про здійснення судового розгляду в порядку in absentia, можуть бути показання свідків, повідомлення про виклик підозрюваного/обвинуваченого до органу досудового розслідування та/або суду тощо. Адже в кримінальному провадженні за відсутності обвинуваченого (in absentia) сторона обвинувачення (в тому числі і прокурор) зобов'язана використати всі передбачені законом можливості для дотримання прав обвинуваченого (зокрема, прав на захист, на доступ до правосуддя, на таємницю спілкування, на невтручання у приватне життя тощо) у разі здійснення кримінального провадження в такому порядку (ч. 2 ст. 7 КПК України).

Крім того, у разі задоволення судом клопотання прокурора про судовий розгляд за відсутності обвинуваченого (in absentia) та незважаючи на відсутність останнього в суді, обвинувачений повинен бути повідомлений про такий судовий розгляд.

Ч. 3 ст. 323 КПК України визначено, що повістки про виклик обвинуваченого в разі здійснення спеціального судового провадження надсилаються за останнім відомим місцем його проживання чи перебування, а процесуальні документи, що підлягають врученню обвинуваченому, надсилаються захиснику. Інформація про такі документи та повістки щодо виклику обвинуваченого обов'язково публікується у засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження, згідно з положеннями ст. 297-5 КПК України, та на офіційному вебсайті суду. З моменту опублікування повістки про виклик у засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному вебсайті суду обвинувачений вважається належним чином ознайомленим з її змістом.

Водночас, відповідно до ст. 297-5 КПК України, повістки про виклик підозрюваного у разі здійснення спеціального досудового розслідування надсилаються за останнім відомим місцем його проживання чи перебування та обов'язково публікуються в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному вебсайті Офісу Генерального прокурора.

Отже, інформування обвинуваченого про судовий розгляд кримінального провадження покладається не лише на суд, а і на прокурора.

Враховуючи зміни в законодавстві, роль прокурора в суді під час підтримання державного обвинувачення у процесі в порядку in absentia посилюється, оскільки прокурор фактично стає центральною фігурою, від якої залежить законність здійснення спеціального кримінального провадження та забезпечення дотримання прав обвинувачення.

Висновки. Отже, можливість здійснення спеціального кримінального провадження (in absentia) в суді безпосередньо залежить від якості підготовки прокурора під час підтримання державного обвинувачення.

У процесі спеціального кримінального провадження (in absentia) прокурор повинен займати активну позицію, яка б обґрунтовувала необхідність застосування зазначеного інституту в кожному конкретному випадку, із дотриманням прав обвинуваченого.

Така поведінка прокурора під час підтримання державного обвинувачення в судовому засі-

данні не тільки забезпечить уникнення питань щодо можливості порушення прав обвинуваченого на захист, а й стане підґрунтям для ефективного судового розгляду справи в цілому.

Водночас необхідно підкреслити, що без ініціювання прокурором в суді питання щодо розгляду кримінального провадження в порядку in absentia такий розгляд неможливий.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини : Закон України від 7 жовтня 2014 року № 1689-VII. URL: http://www.rada.gov.ua (дата звернення: 08.04.2021).

2. Рекомендація Ради Європи № 6 R (87) від 17 вересня 1987 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_339#Text (дата звернення: 08.04.2021).

3. Геселев О.В. Особливості та проблемні питання спеціального досудового розслідування у звичайних та особливих умовах. *Протидія злочинності: теорія та практика* : матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції, 19 жовтня 2016 року. Київ, 2016. С. 174–180.

4. Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв'язку з проведенням антитерористичної операції : Закон України від 12 серпня 2014 року № 1632-VII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1632-18 (дата звернення: 08.04.2021).

5. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1207-18 (дата звернення: 08.04.2021).

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

УДК 341.64
DOI https://doi.org/10.15421/392170

Ведькал В. А.,
кандидат історичних наук, доцент,
старший викладач кафедри європейського та міжнародного права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ЮРИСДИКЦІЯ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ

JURISDICTION OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT

У статті проаналізовано особливості юрисдикції Міжнародного кримінального суду – постійно діючого судового органу, заснованого відповідно до Римського статуту, прийнятого в 1998 р. Досліджено об'єктивні і суб'єктивні ознаки «найтяжчих злочинів міжнародного значення», таких як: геноцид, злочин проти людяності, воєнні злочини, вчинені після 1 липня 2002 р. Розглянуті умови набуття Міжнародним кримінальним судом юрисдикції щодо злочину агресії, яку він отримав на підставі Кампальських додатків 2010 р. до Римського статуту.

Обґрунтовується необхідність розширення юрисдикції Міжнародного кримінального суду конвенційними злочинами, трактування воєнних злочинів та злочинів проти людяності.

Акцентується увага на тому, що Міжнародний кримінальний суд доповнює національні судові системи та долучається тоді, коли держава не бажає чи не може порушити кримінальне провадження. Така система, заснована на принципі компліментарності, покладає на державу обов'язок притягати до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили міжнародний злочин. Констатуються критерії визначення міри покарання та її форми.

Зроблено висновок, що до проблемних питань функціонування суду можна віднести, зокрема, конкретизацію форми вини злочинів, які підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, кваліфікацію міжнародних злочинів, відсутність у переліку міжнародних злочинів міжнародного тероризму, екоциду, злочинів із застосуванням біологічної зброї, небажання держав ратифікувати Римський статут.

Ключові слова: *Міжнародний кримінальний суд, Римський статут, юрисдикція, геноцид, агресія, злочин проти людяності, воєнні злочини.*

The peculiarities of the jurisdiction of the International Criminal Court – a permanent judicial body established in accordance with the Rome Statute, adopted in 1998 – have been analized in the article. The objective and subjective features of "the most serious crimes of international significance", such as genocide, crime against humanity, war crimes committed after July 1, 2002, have been studied. The conditions for the International Criminal Court to acquire jurisdiction over the crime of aggression, which it received on the basis of the Kampala Additions to the Rome Statute in 2010, have been considered.

The necessity of expanding the jurisdiction of the International Criminal Court by conventional crimes, interpretation of war crimes, crimes against humanity is substantiated.

Emphasis is placed on the fact that the International Criminal Court complements national judicial systems and joins when a state is unwilling or unable to initiate criminal proceedings. Such a system, based on the principle of complementarity, imposes on the state the obligation to prosecute those who have committed an international crime.

The criteria for determining the measure of punishment and their forms are stated.

It is concluded that the problematic issues of the court's functioning include the specification of the form of guilt of crimes falling under the jurisdiction of the International Criminal Court, the qualification of international crimes, the absence of international crimes of international terrorism, ecocide, crimes with biological weapons, the unwillingness of states to ratify the Rome Statute.

Key words: *International Criminal Court, Rome Statute, jurisdiction, genocide, aggression, crimes against humaneness, soldiery crimes.*

Постановка проблеми. У сучасному світі одним із найактуальніших завдань світового співтовариства є забезпечення кримінальної відповідальності осіб за злочини, які становлять загрозу для загального миру і безпеки, запобігання повторному виникненню цих злочинів, побудова майбутнього без насильства.

© Ведькал В. А., 2021

Вирішення цих питань неможливе без забезпечення функціонування інституційних механізмів відповідальності осіб за найтяжчі злочини, що викликають занепокоєння міжнародного співтовариства.

Першим постійно діючим міжнародним кримінальним органом, створеним для притягнення до відповідальності осіб за найтяжчі злочини міжнародного значення, став Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС). Його юрисдикція була визначена в Римському статуті 1998 р., що набув чинності 1 липня 2002 р.

Юрисдикція МКС розповсюджується на держави (в межах їхньої території та їхніх громадян), які ратифікували Римський статут, а також на держави, які не ратифікували Статут, але зробили заяви про визнання юрисдикції МКС стосовно того чи іншого злочину відповідно до ст. 12 Статуту.

Сьогодні до МКС входять 123 країни. Україна не ратифікувала Римський статут, але визнала юрисдикцію суду частково – щодо подій на Майдані та міжнародних злочинів, вчинених в Криму і на Донбасі відповідно до п. 3 ст. 12 Римського статуту.

Питання щодо доцільності ратифікації та імплементації Римського статуту, тобто визнання юрисдикції МКС в Україні залишається дискусійним.

Окремі проблеми, пов'язані з юрисдикцією МКС, висвітлюються у вітчизняній науковій літературі, зокрема у працях В.Ф. Антипенка, В.П. Базова, В.Г. Буткевича, С.В. Ісакович, О.В. Касинюка, С.М. Морозова, В.П. Пилипенка, В.С. Семенова, Т.Л. Сироїд, В.В. Фуркала та інших вчених.

Однак низка питань щодо сутності юрисдикції МКС, її юридичних підстав, порядку її здійснення, забезпечення балансу діяльності МКС і національних органів кримінальної юрисдикції залишається дискусійними й актуальними для подальшого дослідження.

У зв'язку з цим метою статті є дослідження юрисдикції МКС, співвідношення міжнародної і національної юрисдикції, принципів юрисдикції Суду, форм вини злочинів, що підпадають під його юрисдикцію.

Виклад основного матеріалу. У міжнародному праві відсутній єдиний підхід до визначення поняття «юрисдикція». Більшість міжнародно-правових актів торкаються юрисдикційних аспектів, але термін «юрисдикція» позбавлений конкретного змісту і розглядається як певні заходи, які держави-учасниці мають здійснити щодо того або іншого об'єкта для досягнення кінцевої мети договору. Доволі часто в них юрисдикція розглядається з точки зору поширення суверенної влади держав-учасниць на певну територію, тобто як вияв територіального верховенства або як обсяг судових повноважень.

В окремих міжнародних договорах юрисдикція передбачає ухвалення заходів для протидії транснаціональним злочинам, включаючи криміналізацію діянь і проведення кримінально-процесуальних дій міжнародними судовими органами. Такі конвенції, як правило, визначають можливість здійснення кримінальної юрисдикції, з огляду на наявні принципи дії кримінального закону за часом, у просторі і за колом осіб.

Відсутність нормативного визначення і варіативність використання в міжнародно-правових актах обумовлює розгляд поняття «юрисдикція» в широкому і вузькому розумінні. В широкому юрисдикція ототожнюється з компетенцією різних органів, тобто комплексом повноважень. У вузькому значені юрисдикція розглядається як обмежена правозастосовна діяльність.

У міжнародному кримінальну праві вирізняють обов'язкову і паралельну юрисдикцію міжнародних судів, предметну (залежно від діянь), персональну, територіальну та часову.

Обов'язкова – визначена міжнародним договором сукупність повноважень міжнародних судових органів розглядати і вирішувати правові спори, які передаються йому на підставі взятих сторонами зобов'язань.

Паралельна юрисдикція передбачає право національних і міжнародних кримінальних судів здійснювати кримінальне переслідування осіб, що здійснили міжнародні злочини проти міжнародного гуманітарного права і воєнні злочини.

Юрисдикція першого постійно діючого міжнародного суду – Міжнародного кримінального суду, створеного для притягнення до відповідальності осіб за «найтяжчі злочини міжнародного значення», була визначена в Римському статуті 1998 р., що набрав чинності 1 липня 2002 р.

Суб'єктом міжнародної кримінальної відповідальності відповідно до Статуту Міжнародного кримінального суду є індивіди, які

вчинили міжнародні злочини і не були притягнені до кримінальної відповідальності на національному рівні. Юрисдикції МКС підлягають особи, які займають найвищі посади в системі органів державної влади та управління (головнокомандуючі, міністри оборони, командуючі арміями). Офіційний статус глави держави, члена парламенту, уряду або обраного представника жодним чином не звільняє особу від переслідування або кримінальної відповідальності. Керівники і військові командири можуть нести відповідальність за кримінальні правопорушення, вчинені особами, які перебувають під їх ефективним командуванням і контролем або ефективною владою та контролем.

У відповідності зі ст. 25 Статуту МКС фізична особа, яка вчинила злочин, що підпадає під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, несе кримінальну відповідальність і покарання у відповідності з цим Статутом. Ст. 17 Римського статуту наголошує, шо МКС не може розглядати питання кримінальної відповідальності фізичної особи за вчинений нею злочин, що охоплює юрисдикцію даного Суду, якщо ця фізична особа вже притягнена до кримінальної відповідальності за такий злочин у відповідності з національним законодавством держави. [1]

Тобто Міжнародний кримінальний суд доповнює національні судові системи та долучається тоді, коли держава не бажає чи не може порушити кримінальне провадження. Така система, заснована на принципі компліментарності, покладає на державу обов'язок притягати до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили міжнародний злочин.

Принцип компліментарності закріплений у Преамбулі і ст. 1, 17–20 Римського статуту МКС, Правилах відбору справ і пріоритетів 2016 (Policy Paper on Case Selection and Prioritisation, 2016) і Правилах попереднього розслідування 2013 р. (Policy Paper on Preliminary Examinations, 2013).

Таким чином, національна юрисдикція домінує над юрисдикцією МКС. Винятком із цього правила є норма, закріплена в Розділі 7 Статуту ООН, відповідно з якою Рада Безпеки ООН може шляхом схвалення резолюції передати Суду ситуацію, яка включає злочини, здійсненні на території не держави-учасника або не її громадянами.

Юрисдикція суду обмежена найсерйознішими злочинами, що стосуються міжнародного співтовариства в цілому, а саме злочином геноциду, злочином проти людяності, воєнними злочинами, вчиненими після 1 липня 2002 р., а також злочином агресії, станом на 17 липня 2018 р. за конкретних умов та процедур.

Склади цих злочинів визначені у ст. 6–8 bis Римського статуту, а також деталізовані в документі МКС «Елементи злочинів».

Геноцид – цілеспрямовані дії з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи людей або цілих народів.

Відповідно до ст. 6 Римського статуту геноцидом вважається: вбивство членів відповідної групи, заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам певної групи, заходи, спрямовані на запобігання дітонародженню у відповідної групи, насильницька передача дітей з однієї людської групи до іншої, спеціальне створення для групи таких умов життя, які розраховані на фізичне знищення її в цілому або частково [1].

При визначені злочину геноциду Статут виходив з формулювання Конвенції про геноцид 1948 р. Це визначення не включає дії, що здійснюються з метою знищити групу населення з політичних міркувань, за рахунок яких пропонувалось розширити цю категорію. Однак це не перешкоджає переслідуванню таких дій як злочинів проти людяності.

Відповідно до ст. 7 Римського статуту злочини проти людяності – це злочини, які вчиняються в рамках широкомасштабного та систематичного нападу на цивільне населення, і такий напад є свідомим [1]. Вимога про широкомасштабний і систематичний напад є дуже важливою, оскільки вона визначає більш високий поріг і надзвичайні масштаби для того, щоб той чи інший злочин підпадав під юрисдикцію МКС. Це відрізняє їх від довільних актів насильства, які насправді не можуть бути кваліфіковані як злочини проти людяності.

На відміну від інших злочинів, вимога наявності збройного конфлікту не є обов'язковою, як це було передбачено у тексті Статуту Трибуналу по колишній Югославії.

Римський статут передбачає відповідальність за «напад на будь-яких цивільних осіб»,

який трактується як стійка поведінка, пов'язана з багаторазовим вчиненням діянь проти будь-яких цивільних осіб, здійснена з метою проведення політики держави або організації, спрямованої на здійснення такого нападу, або з метою сприяння такій політиці.

До злочинів проти людяності належать: вбивство, катування, винищення, поневолення, тюремне ув'язнення, насильницьке зникнення людей, депортація, злочин апартеїду, статеві насильства, примусове переміщення населення та інші нелюдські діяння аналогічного характеру.

Третю групу злочинів, на яку поширюється юрисдикція МКС, становлять воєнні злочини.

Воєнні злочини – міжнародні злочини, які є грубим порушенням законів і звичаїв ведення війни, що регулюють поведінку збройних формувань під час війни і захищають військовополонених, цивільне населення, культурне надбання.

Відповідно до ст. 8 Римського статуту МКС володіє юрисдикцією стосовно воєнних злочинів, які безпосередньо пов'язані та здійснюються протягом збройного конфлікту (як міжнародного, так і неміжнародного характеру), вчинені в рамках плану або політики, або ж при широкомасштабному здійсненні таких злочинів [1].

У міжнародному кримінальному праві воєнні злочини класифікуються за такими основними критеріями: а) за об'єктивною стороною злочину, а саме умовами вчинення. За цією ознакою злочини поділяються на вчинені в період міжнародного збройного конфлікту і вчинені в період неміжнародного воєнного конфлікту; б) в залежності від додаткового об'єкту злочинного посягання, в якості якого можуть виступати відносини, що регулюються так званим Женевським правом (захист осіб, власності, застосування заборонених засобів і методів ведення війни) [2].

До воєнних злочинів, спрямованих проти приватних осіб, належать: умисне вбивство, тортури чи нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти, умисне завдання сильних страждань чи заподіяння важких тілесних ушкоджень або шкоди здоров'ю.

Окрему групу злочинів становлять злочини проти власності та інших прав. До них належать: незаконне, безглузде та значне за обсягом знищення чи привласнення майна, що не викликане воєнною необхідністю; оголошення про те, що права і свободи громадян іншої сторони скасовані або тимчасово призупинені.

Воєнними злочинами визнають і інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах у встановлених рамках міжнародного права, а саме: умисне нанесення ударів по персоналу, об'єктах, підрозділах або транспортних засобах, задіяних у наданні гуманітарної допомоги або в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки відповідно до Статуту ООН тощо.

Водночас до списку воєнних злочинів Римським статутом не були включені такі види злочинів, як використання конкретних видів зброї (ядерної, біологічної), намір спричинення широкомасштабної та серйозної шкоди навколишньому середовищу. Більшість науковців висловлюється за розширення трактування воєнних злочинів і пропонує включити до їх переліку порушення гуманітарного права під час неміждержавних збройних конфліктів, екоцид та інші види злочинів.

На думку фахівців, недоцільною є і норма ст. 124 Статуту, яка передбачає, що держава може заявити про те, що протягом семи років після набуття Статутом чинності вона не визнає юрисдикцію Суду стосовно воєнних злочинів, коли, як передбачається, злочин здійснено її громадянами або на її території.

Одним з найтяжчих міжнародних злочинів є агресія. Визначення злочину агресії схвалено резолюцією 3314 Генеральної асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. У ній зазначено: «Агресією є застосування збройних сил державою проти суверенітету, територіальної недоторканості і політичної незалежності іншої держави» [3].

Відповідно до Резолюції актами агресії є:

а) вторгнення чи напад збройних сил однієї держави на територію іншої держави, будь-яка військова окупація, навіть тимчасова, що стала результатом такого вторгнення чи нападу, або будь-яка анексія шляхом застосування сили території іншої держави чи її частини;

б) бомбардування збройними силами однієї держави території іншої держави чи застосування зброї однією державою проти території іншої держави;

в) блокування портів чи берегів однієї держави збройними силами іншої держави;

г) напад збройних сил однієї держави на землі, на морі чи в повітрі, або на морський і повітряний флот іншої держави;

д) застосування збройних сил однієї держави, які перебувають на території іншої держави за згодою держави перебування, в порушення умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їхнього перебування на такій території поза термінами, встановленими в угоді;

е) дії однієї держави щодо дозволу використання своєї території, яка була надана в розпорядження іншій державі, для здійснення акту агресії тією іншою державою проти третьої держави;

є) надсилання однією державою чи від імені цієї держави збройних банд, груп, нерегулярних військових чи найманців, які здійснюють акти застосування сили проти іншої держави такої потужності, що досягають рівня актів, перерахованих вище, або суттєво застосовують її. [3]

У Римському статуті не було дано визначення поняття агресії.

Юрисдикції щодо агресії Міжнародний кримінальний суд набув лише після схвалення Кампальських поправок 2010 р., які набрали чинності з 1 січня 2017 р. та були активовані в липні 2018 р. Поправки містять визначення агресії та умови набуття судом юрисдикції щодо цього злочину.

У ст. 8 bis наголошується, що злочином агресії є: планування, підготовка, ініціювання або виконання особою, яка у змозі ефективно здійснювати контроль або направляти політичні чи військові дії держави, акту агресії. Це визначення закріплює лише кримінальну відповідальність військових лідерів, що ефективно керують діями держав, або осіб, які можуть кваліфікуватися як такі, що здійснюють такий контроль та керівництво і беруть активну участь у акті агресії.

Римський статут визначає умови та процедури здійснення Міжнародним кримінальним судом юрисдикції щодо злочинів агресії.

Суд набуває юрисдикції лише стосовно акту агресії, який з огляду на його характер та масштаби є явним порушенням Статуту ООН. Держави, які не ратифікували Римський статут, не підпадають під юрисдикцію Суду, якщо злочин агресії вчинений на їхній території чи їх громадянами. Це відрізняє юрисдикцію щодо злочину агресії і від режиму, передбаченого п. 2 ст. 12, який захищає територію держав-сторін від геноциду, злочинів проти людяності і воєнних злочинів громадянами держав, які не є сторонами Статуту, і від режиму, передбаченого п. 3 ст. 12, який дає змогу державам – не сторонам Статуту прийняти юрисдикцію Суду на підставі процедури ad hoc. [4]. Суд не може здійснювати юрисдикцію щодо злочину агресії, вчиненого державою, якщо держава-учасниця попередньо не заявила про неприйняття юрисдикції щодо злочину агресії.

МКС уповноважений здійснювати свою юрисдикцію за наявності хоча б однієї з таких умов:

– звернення країни, яка ратифікувала Римський статут або подала заяву про визнання юрисдикції МКС щодо певної ситуації, до Прокурора Суду з прохання розглянути порушення;

– власної ініціативи Прокурора МКС. Проте такі дії прокурора повинні бути підтверджені палатою попереднього судочинства, що складається з трьох незалежних і неупереджених суддів;

– принципу компліментарності;

– звернення Ради Безпеки ООН.

Римський статут передбачає і критерії визначення заходу покарання, а саме: тяжкість злочину і особистість засудженого.

Ст. 77 Статуту наголошує, що за умов визнання особи винною у вчиненні злочину вона може бути притягнена до відповідальності у вигляді позбавлення волі на певний строк, який обчислюється в кількості років, що не перевищує максимального числа (30 років), або довічного позбавлення волі в тих випадках, коли це виправдано винятково тяжким характером злочину та індивідуальними обставинами особи, визнаної винною у його скоєнні. Суд може призначити штраф і конфіскацію майна, доходів, отриманих в результаті злочину.

Висновки. МКС – перший постійно діючий судовий орган, метою якого є розслідування найтяжчих міжнародних злочинів – геноциду, злочинів проти людяності, агресії та воєнних злочинів, юрисдикція якого визначена Римським статутом 1998 р. Незважаючи на певні недоліки Статуту, відсутність єдиного підходу до тлумачення його положень, діяльності МКС, сам факт його створення означає значний крок вперед.

До проблемних питань функціонування суду можна віднести, зокрема, конкретизацію форми вини злочинів, які підпадають під юрисдикцію МКС; кваліфікацію міжнародних злочинів; відсутність у переліку міжнародних злочинів міжнародного тероризму, екоциду, злочинів із застосуванням біологічної зброї; небажання держав ратифікувати Римський статут.

Це питання залишається актуальним і для України. Фахівці вважають, що ратифікація Римського статуту дасть можливість притягти до відповідальності винних у воєнних злочинах та злочинах проти людяності під час агресії проти України, наблизити нашу державу до стандартів ООН, Європейського Союзу у сфері верховенства права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Римский статут Международного уголовного суда. *База даних «Законодавство України»*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588.

2. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Женева, 12 серпня 1949 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.

3. Резолюція 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74#Text.

4. Антонович М.М. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2017. Т. 193. С. 69.

УДК 341.171
DOI https://doi.org/10.15421/392171

Костюченко Я. М.,
доктор юридичних наук,
радник з розвитку
ТОВ «ІК Планета Буд»

ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ НА ПРИКЛАДІ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ

THE EXPERIENCE OF LEGAL REGULATION OF THE DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY ON THE EXAMPLE OF THE LEADING COUNTRIES OF THE WORLD

Стаття присвячена висвітленню досвіду правового регулювання розвитку цифрової економіки на прикладі провідних країн світу. Визначено основні сфери та галузі цифрової економіки, які виступають предметом правового регулювання у найбільш розвинених країнах світу. Проведено огляд актів законодавства зарубіжних країн, що регулюють окремі сфери та види правовідносин, які охоплюються поняттям «цифрова економіка».

Обґрунтовано думку про те, що розвиток цифрової економіки та її поширення поставили перед провідними країнами світу першочергове завдання щодо забезпечення правового регулювання відповідних процесів. Автором досліджується законодавство таких зарубіжних країн, як Австралія, Велика Британія, Італія, Франція, США, Японія та інших, яке визначає основні поняття та терміни у сфері цифрової економіки, закріплює правовий режим використання цифрових технологій у сфері економіки. Аргументовано, що особливістю законодавства зарубіжних країн у досліджуваній сфері є те, що в ньому приділяється особлива увага забезпеченню захисту інформаційних прав людини, попередженню можливості кібератак.

Охарактеризовано міжнародні та загальноєвропейські акти у сфері регулювання розвитку цифрової економіки. На підставі проведеного огляду міжнародного законодавства з'ясовано, що його головними здобутками є формування та уніфікація термінологічного та понятійного апарату, регламентація та узагальнення правил щодо укладення договорів в електронній формі, визначення юридичної сили повідомлень та передачі даних, закріплені засад безпеки обігу інформації, що використовується під час провадження діяльності у сфері електронної комерції, а також заходів захисту прав споживачів.

На підставі проведеного аналізу досвіду зарубіжних країн у сфері регулювання цифрової економіки розроблено ряд рекомендацій щодо вдосконалення національного законодавства у сфері регулювання цифрової економіки. Обґрунтовано, що першочерговим завданням є планування законотворчої діяльності у цій сфері, що забезпечить послідовність та планомірність прийняття відповідних правових актів у сфері регулювання цифрової економіки.

Ключові слова: *зарубіжні країни, цифрова економіка, цифрові технології, електронна комерція, електронні послуги.*

The article is devoted to the experience of legal regulation of the digital economy on the example of the world's leading countries. The main spheres and branches of the digital economy that are the subject of legal regulation in the leading countries of the world are identified. A review of acts of legislation of foreign countries governing certain areas and types of legal relations covered by the concept of "digital economy".

The opinion is substantiated that the development of the digital economy and its spread have set before the leading countries of the world a priority task to ensure the legal regulation of the relevant processes. The author examines the legislation of such foreign countries as Australia, Great Britain, Italy, France, USA, Japan and others, which defines the basic concepts and terms in the digital economy, establishes the legal regime of digital technology in the economy. It is argued that the peculiarity of the legislation of foreign countries in the study area is that it pays special attention to ensuring the protection of human rights, prevention of cyberattacks.

The author describes international and European acts in the field of regulating the development of the digital economy. Based on the review of international law, it was found that its main achievements are: the formation and unification of terminological and conceptual apparatus, regulation and generalization of rules for concluding contracts in electronic form, determining the legal force of notifications and data transmission. used in the conduct of activities in the field of e-commerce, as well as measures to protect consumer rights.

© Костюченко Я. М., 2021

Based on the analysis of the experience of foreign countries in the field of digital economy regulation, a number of recommendations have been developed to improve national legislation in the field of digital economy regulation. It is substantiated that the primary task is to plan legislative activities in this area, which will ensure the consistency and orderliness of the adoption of relevant legal acts in the field of digital economy regulation.

Key words: *foreign countries, digital economy, digital technologies, e-commerce, electronic services.*

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток цифрової економіки в деяких зарубіжних країнах зумовив формування у цих державах нормативно-правового підґрунтя, що стало основою регулювання основних та найбільш важливих складових цифрової економіки. Незважаючи на те, що в різних державах рівень охоплення правовими нормами правил та процедур використання цифрових технологій в економіці відрізняється, досвід цих держав може виявитися корисним для вибудовування концепції розвитку та вдосконалення вітчизняного законодавства у цій сфері.

Зважаючи на те, що в Україні наразі триває активний процес розробки, вдосконалення та прийняття правових актів у сфері регулювання деяких елементів цифрової економіки, дослідження зарубіжного досвіду є особливо актуальним. До того ж для виходу України на єдиний європейський ринок та виконання деяких міжнародних зобов'язань необхідно привести національне законодавство у відповідність до європейських норм. Зокрема, як справедливо зауважують деякі науковці, запровадження європейських стандартів покращить умови ведення бізнесу та торгівлі, інвестицій у розвиток цифрової інфраструктури, забезпечить баланс між конкурентоспроможністю та захистом споживачів, створить передумови розвитку конкурентоздатної економіки [1, с. 5]. Отже, вивчення досвіду правового регулювання розвитку цифрової економіки на прикладі провідних країн світу є актуальним напрямом дослідження сучасної правової науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі аспекти зарубіжного досвіду у сфері регулювання цифрової економіки досліджували у своїх роботах такі науковці, як О.М. Андрєєва, Є.В. Козловський, Н.О. Левицька, В.І. Ляшенко, В.А. Рекув, О.А. Теличко, Т.І. Ткаченко та інші вчені. Проте постійний розвиток законодавства найбільш розвинених зарубіжних країни у цій сфері зумовлює необхідність актуалізації деяких наукових досліджень з урахуванням сучасного стану розвитку цифрових технологій в економіці.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в дослідженні досвіду провідних країн світу у сфері правового регулювання розвитку цифрової економіки та визначення можливостей його застосування в законодавстві України. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: 1) визначити основні сфери та галузі цифрової економіки, які виступають предметом правового регулювання у провідних країнах світу; провести огляд відповідних актів законодавства; 2) охарактеризувати міжнародні та загальноєвропейські акти у сфері регулювання розвитку цифрової економіки; 3) розробити рекомендації, що ґрунтуються на позитивному зарубіжному досвіді, щодо вдосконалення національного законодавства у сфері регулювання цифрової економіки.

Виклад основного матеріалу. Цифрова економіка, яка стала невід'ємною частиною життя сучасного суспільства, прийшла на зміну традиційним економічним правовідносинам та поступово зміщує останні.

Як справедливо зазначає з цього приводу О.М. Пищуліна, за досягнення найбільш складних рівнів цифровізації в економіці відбувається кардинальна трансформація виробничих відносин учасників, результатом якої є об'єднання виробництва і послуг в єдину цифрову систему, в якій усі елементи економічної системи присутні одночасно у вигляді фізичних об'єктів, продуктів і процесів, а також їх цифрових копій (математичних моделей); будучи частиною єдиної системи, всі елементи економічної системи безперервно взаємодіють між собою в режимі, близькому до реального часу, моделюють реальні процеси і прогнозовані стани, забезпечують постійну оптимізацію всієї системи [2, с. 13].

У той час, коли рівень інтеграції цифрових технологій у сферу економіки став незворотним, одним із першочергових завдань, яке постало перед провідними країнами світу, стало забезпечення правового регулювання відповідних процесів з тим, щоб, по-перше, сформулювати основні поняття та терміни, що позначили відповідні процеси; по-друге, визначити правовий режим використання цифрових технологій

у сфері економіки; по-третє, забезпечити захист інформаційних прав людини, попередити можливість кібератак тощо.

Оскільки сфера, яка охоплюється поняттям «цифрова економіка», доволі широка, то в деяких державах були розроблені національні стратегії, в яких визначалися головні напрямки та шляхи розвитку цифрової економіки, пріоритети такого розвитку з визначенням строків реалізації та, відповідно, акти законодавства, що належить прийняти на тому чи іншому етапі формування цифрової економіки.

Така стратегія під назвою «Стратегія цифрової економіки», наприклад, розроблена у Великій Британії. Вона націлена на цифрову трансформацію економіки, тобто просування та впровадження інновацій в економіку та бізнес за допомогою цифрових інформаційно-комунікаційних технологій [3, с. 27].

Деякі держави пішли шляхом конституювання основних цифрових прав та закріпили такі права громадян на найвищому – конституційному рівні. Наприклад, у 2001 р. Конституцію Греції було доповнено статтею, в якій закріплено право всіх осіб на участь в інформаційному суспільстві та спрощення доступу до інформації, що передається в електронному вигляді [4, с. 54].

В інших державах активізувався процес розробки та прийняття відповідних нормативно-правових актів у цій сфері. Зокрема, у 2017 р. у Великобританії та Північній Ірландії прийнято закон про цифрову економіку (UK Digital Economy Act 2017) [5], у Франції розроблено та ухвалено закони «Про електронну взаємодію між користувачами суспільних послуг (громадяни, бізнес-структури) і державними установами, організаціями і взаємодію між державними органами», «Про інформацію і свободу», «Про конфіденційність електронної економіки» тощо. [6, с. 671-672].

У законі про цифрову економіку Великої Британії та Північної Ірландії закріплено такі положення: порядок передачі цифрової інформації між органами влади відповідно до концепції цифрового уряду, зокрема, у використанні нових методів управління, краудсорсінгу, бізнес-кейсів, загальних технологій у державному секторі, у розвитку цифрових інструментів для державних службовців; умови та спосіб обмеження доступу неповнолітніх осіб до порнографічних матеріалів у мережі Інтернет; спосіб блокування забороненого Інтернет-контенту за допомогою інформаційних фільтрів; види відповідальності за зловмисні телефонні дзвінки, а також відповідальності за порушення авторських прав із використанням цифрової інфраструктури; повноваження Служби з комунікацій щодо Британської мовної корпорації тощо [3, с. 27].

Активізація процесів інтеграції цифрових технологій у різні сфери та галузі економіки не лишила осторонь і міжнародне співтовариство, яке одним із перших звернуло увагу на необхідність вирішення проблеми визначення правового режиму використання відповідних технологій в економіці та, за можливості, уніфікації правил та процедур такого використання.

Своєрідним зразком для національного законодавства багатьох держав світу став Типовий закон ЮНСІТРАЛ (Комісії ООН з прав міжнародної торгівлі) про електронну торгівлю, прийнятий у Нью-Йорку в 1996 р. [7]. У цьому документі розкрито такі моменти: наведено термінологічний та поняттєвий апарат; регламентовано питання про юридичну силу повідомлень та передачі даних; врегульовано укладення договорів у електронній формі та викладені їх основні ознаки; визначено принципи міжнародної торгівлі в епоху інформаційних магістралей, з'ясовано питання документообігу перевезення вантажів тощо [8, с. 102].

Власні правила та стандарти у сфері регулювання електронної комерції, передусім, з метою формування єдиного цифрового ринку, були розроблені й інституціями Європейського Союзу (ЄС).

У науковій літературі [9, с. 141] наголошується на тому, що найбільш важливими актами ЄС у сфері регулювання електронної комерції як однієї з основних складових цифрової економіки є:

– директива 97/7/ЄС Європейського парламенту та Ради від 20 травня 1997 р. «Про захист прав споживачів у дистанційних контрактах» (дистанційний продаж);

– директива 97/66/ЄС Європейського парламенту та Ради від 15 грудня 1997 р. щодо обробки персональних даних та охорони таємниці приватного життя в телекомунікаційному секторі;

– директива Європейського парламенту та Ради 1999/93/ЄС від 13 грудня 1999 р. про

правові основи Співтовариства для електронних підписів;

– директива 2000/31/ЄС Європейського парламенту і Ради від 8 червня 2000 р. про деякі правові аспекти послуг інформаційного суспільства, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку (директива про електронну комерцію);

– директива 2000/46/ЄС Європейського парламенту та Ради від 18 вересня 2000 р. про заняття, здійснення і нагляд за підприємницькою діяльністю установ у сфері електронних грошей;

– директива 2002/58/ЄС Європейського парламенту і Ради від 12 липня 2002 р. щодо обробки персональних даних та охорони таємниці приватного життя в секторі електронних комунікацій;

– резолюція Європейського парламенту про безпечне використання Інтернету та нових онлайн-технологій від 2 грудня 2004 р.

Вищенаведені акти ЄС головним чином спрямовані на визначення загальноєвропейських правил та процедур здійснення господарюючими суб'єктами діяльності у сфері електронної комерції. У них також закріплені засади забезпечення безпеки інформації, що використовується під час провадження діяльності у сфері електронної комерції, а також заходи захисту прав споживачів. Про подібні речі згадувалося у вітчизняній науковій літературі ще в 2004 р. [10].

В ЄС також було прийнято закон про кібербезпеку, що набрав чинності 27 червня 2019 р. Його положення закріплюють індивідуальні схеми сертифікації для певних категорій продуктів, процесів та послуг з ІР-сфери. У сертифікатах має позначатися рівень гарантії безпеки та довіри до продукту, процесу чи послуги. Зокрема, передбачається три рівні довіри, причому тільки найвищий відзначає успішне проходження всіх тестувань щодо кібербезпеки та повну гарантію для користувачів від виробника [11].

Повертаючись до питання про регулювання розвитку цифрової економіки в окремих державах світу, слід зауважити, що практично в усіх розвинених країнах прийняті закони, що визначають засади електронної взаємодії між державними органами та суб'єктами господарювання, що ґрунтуються на концепції електронного урядування. Така взаємодія дозволила суттєво спростити деякі дозвільні процедури та налагодити швидку та більш ефективну взаємодію між державою та бізнесом.

Зокрема, в Австралії у 2000 р. створено єдиний урядовий портал (The Business Entry Point), на платформі якого суб'єкти господарювання можуть вирішувати будь-які питання онлайн щодо створення, розвитку (розширення) та закриття бізнесу [12, с. 12].

Крім того, у цій державі у 2004 р. розроблено програму подолання проблем розвитку електронного урядування «Future Challenges For E-Government», яка складається з двох частин: у першій частині описані засади для розвитку спільноти та демократії разом із залученням електронного урядування, розвитку електронної комерції; у другій частині програми акцентується увага на необхідності повноцінного правового забезпечення приватності електронного урядування, можливості доступу до державних послуг усіх громадян, громад та організацій, необхідності створення оціночних критеріїв якості електронного урядування тощо [12, с. 18].

У Франції надання електронних послуг суб'єктам господарювання здійснюється на платформі «Administration-to-Consumer», яка передбачає організаційну та законодавчу підтримку електронного державного та приватного підприємництва, регулювання відносин між суб'єктами електронного бізнесу, здійснення прямих державних закупівель через Інтернет, реалізацію дистанційних фіскальних функцій і податкового контролю, організацію нових електронних ринків (ринок офшорного програмування), контроль за емісією і обігом електронних грошей, розвиток електронних систем митних платежів, розрахунок і видачу заробітної плати за допомогою старт-карток тощо [13, с. 48].

Подібні платформи утворені та успішно функціонують і в ряді інших зарубіжних держав, включаючи Україну.

Помітною тенденцією правового регулювання розвитку цифрової економіки у провідних країнах світу є те, що у цих державах здійснюється спроба закріпити загальні правила та принципи використання новітніх технологій, зокрема, заснованих на системі штучного інтелекту, в сфері електронної комерції.

Зокрема, у багатьох країнах ЄС (Італії, Франції тощо) на законодавчому рівні сформовані принципи управління діяльністю цифрових

платформ та її регулювання, які визначають, наприклад, що дія у мобільному додатку щодо замовлення таксі або бронювання житла вважається юридично значущою [14]. Відповідно, встановлюється відповідальність компанії-надавача послуг за допомогою таких платформ у разі порушення умов надання відповідної послуги, анонсованої у цифровій оферті.

Показово, що у деяких державах укладення договорів в електронній формі здійснюється на основі системи смарт-контрактів.

Смарт-контракт у науковій літературі визначається як різновид угоди у формі закодованих математичних алгоритмів, укладення, зміна, виконання і розірвання яких можливо лише з використанням комп'ютерних програм і технологій розподіленого реєстру (блокчейн-платформ) в рамках мережі Інтернет [15, с. 91].

В окремих провідних державах уже розроблені законодавчі правила здійснення діяльності у сфері цифрових розробок та штучного інтелекту.

Проте справедливо зауважити, що на сьогодні відсутні єдині уніфіковані міжнародні правила використання цифрової валюти, а також немає єдиного підходу до визначення її правового статусу.

Регулюючи правовідносини, що охоплені сферою цифрової економіки, у законодавстві деяких держав неабияка увага приділяється забезпеченню кібезбезпеки під час використання цифрових технологій у комерційній діяльності.

Так, у США у 2020 р. набув чинності прийнятий у штаті Каліфорнія закон про кібербезпеку щодо IP-пристроїв (Закон № SB-327). У законі викладені вимоги до виробників пристроїв, які прямо чи опосередковано підключаються до Інтернету. Зазначається, що такі пристрої повинні передбачати «розумні» функції безпеки для запобігання несанкціонованого доступу, знищення, зміни чи крадіжки інформації. Положення закону спрямовані на захист звичайних користувачів [11].

Отже, широке коло правовідносин, які охоплюються цифровою економікою, зумовлюють необхідність поступового та планомірного прийняття законодавчих актів відповідно до потреб суспільства та з урахуванням стану запровадження цифрових технологій у ту чи іншу сферу господарської діяльності.

Висновки. Особливістю правового регулювання розвитку цифрової економіки в деяких провідних країнах світу, серед яких Австралія, Велика Британія, Китай, США, Франція, Японія тощо, є: 1) у цих державах розроблені національні стратегії, в яких визначались головні напрямки та шляхи розвитку цифрової економіки, пріоритети такого розвитку з визначенням строків реалізації та, відповідно, акти законодавства, що належить прийняти на тому чи іншому етапі формування цифрової економіки; 2) правове регулювання у цих державах охоплює такі сфери та галузі цифрової економіки, як засади електронної взаємодії між державними органами та суб'єктами господарювання, що ґрунтуються на концепції електронного урядування; загальні правила та принципи використання новітніх технологій, зокрема, заснованих на системі штучного інтелекту, в сфері електронної комерції, правовий статус електронних договорів тощо; 3) значна увага у законодавстві цих держав приділяється забезпеченню кібербезпеки та захисту даних.

З метою розвитку національного законодавства у сфері регулювання цифрової економіки на підставі позитивного досвіду деяких зарубіжних країн необхідно розглянути можливість: 1) розроблення плану законотворчої діяльності у сфері регулювання цифрової економіки з визначенням строків прийняття законів та відповідальних розробників; 2) розробки спеціальних актів, що гарантуватимуть кібербезпеку та визначатимуть механізми її забезпечення; 3) визначення спеціальних правил укладення договорів та надання комерційних послуг в електронній формі шляхом закріплення таких правил у відповідних спеціальних законах («Про електронну комерцію», «Про електронні довірчі послуги»); 4) визначення правового режиму використання цифрових технологій, заснованих на системах штучного інтелекту, у комерційній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ночвай В., Корявець М., Кульчицький І. та ін. Проблеми та перспективи гармонізації цифрового ринку України з ринками ЄС та країн СхП: Аналітичний звіт. 2019. ГС «Центр розвитку інновацій». URL: https://cid.center/wp-content/uploads/2019/02/%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82-%D0%A1%D1%85%D0%9F.pdf.

2. Пищуліна О. Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти. Київ : Центр Разумкова, вид-во Заповіт, 2020. 274 с.

3. Левицька Н.О. Сучасні тенденції розвитку нормативно-правового регулювання цифрової економіки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 5/2019. С. 26–29.

4. Верлос Н. Цифрові права людини в сучасному світі крізь призму тлумачення органами конституційної юрисдикції. Взаємні здобутки Європейської Комісії «За демократію через право» і органів конституційної юстиції та проблеми тлумачення у конституційному судочинстві : збірник матеріалів і тез Міжнародної онлайн-конференції. Київ : ВАІТЕ, 2020. 178 с.

5. Digital Economy Act 2017. URL : http:// www.legislation.gov.uk/ukpga/2017/30/introduction.

6. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Досвід створення електронного уряду у Франції та можливості його використання в Україні. Гілея : наук. вісн. Київ, 2012. Вип. 58, № 3. С. 669–674.

7. Типовий закон ЮНСІТРАЛ про електронну торгівлю: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 25 травня 2007 р. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_321.

8. Козловський Є.В., Ткаченко Т.І. Проблеми правового регулювання електронної комерції на туристичному ринку. *Інвестиції: практика та досвід.* 2018. № 7/2018. С. 101–104.

9. Крегул Ю., Батрименко В., Батрименко В. Правове регулювання міжнародної електронної комерції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право.* 2018. № 2. С. 136–147.

10. Ткачук Т.Ю. Децентралізована державна позика як пріоритетне джерело фінансування потреб регіонів. *Вісник Національного банку України.* 2004., № 8., С. 12–15.

11. Аронович Ф. Інтернет речей: нове поле для правового регулювання. *Юридична газета online*. 2019. № 45–46 (699–700). URL : https://yur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/internet-rechey-nove-pole-dlya-pravovogo-regulyuvannya.html.

12. Кращі практики впровадження електронного урядування: зарубіжний досвід. Методичні матеріали до навчальної дисципліни: «Теоретикометодологічні, організаційні та інституційні основи електронного урядування» / авт. кол. : К. Синицький, Я. Олійник, М. Міхальова та ін.; за заг. ред. д.н. держ. упр., проф. С.А. Чукут, к.н.держ.упр. О.В. Загвойської. Київ, 2010. 166 с.

13. Андрєєва О.М. Шляхи реалізації концепції електронного урядування: досвід Франції. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2011. Вип. 96. Ч. ІІ. С. 44–50.

14. Щеглюк С. Морфологія цифрової економіки: особливості розвитку та регулювання цифрових технологічних платформ (науково-аналітична записка). URL : http://ird.gov.ua/irdp/e20190301.pdf.

15. Мамчур Л., Недибалюк О. Цивільно-правові реалії допустимості використання смарт-контракту у договірних відносинах. *Історико-правовий часопис*. 2018. № 2 (12). С. 90–94.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Волошко О. О.
ВІДНОСИНИ МІЖ УРЯДОМ П. СКОРОПАДСЬКОГО ТА ПРЕДСТАВНИКАМИ НІМЕЧЧИНИ
У ПРОЦЕСІ СТВОРЕННЯ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА (КВІТЕНЬ-ЛИСТОПАД 1918 Р.)..... 3

Іванов О. О.
СПРОЩЕНЕ ПРОВАДЖЕННЯ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....10

Кравченко І. О.
ОКРЕМІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРАКТИЧНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ
У ЗДОБУВАЧІВ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ.....16

Сергієнко Н. А.
НОРМИ ПРАВА, ЯКІ РЕГУЛЮЮТЬ ОРГАНІЗАЦІЮ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ПРИМУСОВОГО
ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ, У СТРУКТУРІ СИСТЕМИ ПРАВА УКРАЇНИ.....24

Сонько Я. В.
ВПЛИВ ЗБОРІВСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ КАМПАНІЇ 1649 РОКУ
НА ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ ФАКТОР ГЕТЬМАНЩИНИ.....33

Ткаченко В. В.
ВИКЛИКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЮРИДИЧНУ ОСВІТУ.....40

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Камардіна Ю. В.
РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ
В УМОВАХ МУНІЦИПАЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ.....45

Меленко О. В., Вдовічена Л. І.
КОНСТИТУЦІЙНИЙ ПРАВОПОРЯДОК В УКРАЇНІ:
ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТА КРИТЕРІЇ ВИМІРУ.....51

Чайковський О. І.
СУДОВИЙ ЗАХИСТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ЖИТЛО.....59

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Костяшкін І. О.
ДО ПИТАННЯ ПРО ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН
У ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ.....64

Тимошенко О. А.
НЕПРИПУСТИМІСТЬ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ
В СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ.....70

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Ніколенко Л. М.
СТАНДАРТИ СПРАВЕДЛИВОГО ПРАВОСУДДЯ В ГОСПОДАРСЬКИХ СУДАХ
В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ.....76

Рябов Д. С.
ЩОДО ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ВІДШКОДУВАННЯМ СУДОВИХ ВИТРАТ
НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ В ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ.....81

Селівон А. М., Никитченко Н. В.
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕПОВІДОМЛЕННЯ СУДУ ПРО НЕМОЖЛИВІСТЬ ПОДАТИ ДОКАЗИ,
ВИТРЕБУВАНІ СУДОМ, АБО НЕПОДАННЯ ТАКИХ ДОКАЗІВ БЕЗ ПОВАЖНИХ ПРИЧИН.....87

ТРУДОВЕ ПРАВО

Погорєлова О. С.
ДО ПИТАННЯ ДИСКУРСУ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГІДНОЇ ПРАЦІ
У ВИМІРІ СУЧАСНОЇ ДОКТРИНИ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....94

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Чумаченко І. Є.
ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОДНИХ ОБ'ЄКТІВ,
ЩО ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ДЛЯ ПОТРЕБ ГІДРОЕНЕРГЕТИКИ.....103

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Білоус-Осінь Т. І.
НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ.....109

Джафарова М. В.
НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ УЧАСТІ У СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ
ОРГАНІВ ТА ОСІБ, ЯКИМ ЗАКОНОМ НАДАНО ПРАВО ЗВЕРТАТИСЯ
ДО АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДУ В ІНТЕРЕСАХ ІНШИХ ОСІБ.....115

Звірко О. Є., Осіпова О. О.
ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ ОПТИМІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ.....120

Кадикало О. І.
ОСОБЛИВОСТІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ
ОКРЕМИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ.....126

Костенко О. В.
НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ПРАВА У СФЕРІ ІНТЕРНЕТ РЕЧЕЙ (IOT) ТА ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....130

Кузнєцов С. С.
УКРАЇНА – МОРСЬКА ДЕРЖАВА: КОНЦЕПТ «ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ»
У КОНТЕКСТІ ПРАВОВОЇ (МОРСЬКОЇ) ДОКТРИНИ.....137

Стрижак Є. Ю.
ОСОБЛИВОСТІ ОБ'ЄДНАНОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ
ЯК СУБ'ЄКТА БЮДЖЕТНИХ ПРАВОВІДНОСИН.....144

Чернявська О. М.
МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ
ПРО ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ.....150

Колпаков В. К., Шарая А. А., Галіцина Н. В.
ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕДУРНОГО ПРАВА: ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІСТУ
(З УРАХУВАННЯМ ПОЛОЖЕНЬ ПРОЄКТУ ЗАКОНУ «ПРО АДМІНІСТРАТИВНУ ПРОЦЕДУРУ»).....154

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Ведернікова А. О.
КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВИДІВ БУЛІНГУ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ.....159

Пилипенко Д. О.
ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ ПРИНЦИПІВ
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА.....167

Севрук В. Г.
ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ІЗ ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ,
ГРОМАДСЬКІСТЮ, ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ Й НЕДЕРЖАВНИМИ СТРУКТУРАМИ
ПІД ЧАС ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ОРГАНІЗОВАНИМИ ГРУПАМИ
І ЗЛОЧИННИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ, ЯКІ СФОРМОВАНІ НА ЕТНІЧНІЙ ОСНОВІ.....173

Цибульник Г. І.
РОЛЬ ПРОКУРОРА ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО
СУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ (IN ABSENTIA).....178

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Ведькал В. А.
ЮРИСДИКЦІЯ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ.....183

Костюченко Я. М.
ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ
НА ПРИКЛАДІ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ.....189

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Voloshko O. O.
RELATIONS BETWEEN THE GOVERNMENT OF P. SKOROPADSKY AND THE REPRESENTATIVES OF GERMANY IN THE PROCESS OF CREATION OF THE AGRICULTURAL LEGISLATION (APRIL-NOVEMBER 1918)..... 3

Ivanov O. O.
SIMPLIFIED PROCEDURE: FOREIGN EXPERIENCE..... 10

Kravchenko I. O.
CERTAIN LEGAL ASPECTS OF PRACTICAL COMPETENCIES' FORMATION FOR APPLICANTS OF LEGAL EDUCATION..... 16

Serhiienko N. A.
NORMS OF LAW GOVERNING THE ORGANIZATION AND IMPLEMENTATION OF ENFORCEMENT OF DECISIONS IN UKRAINE, IN THE STRUCTURE OF THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE..... 24

Sonko Ya. V.
THE INFLUENCE OF THE ZBORIV MILITARY CAMPAIGN OF 1649 ON THE STATE-BUILDING FACTOR OF THE HETMANSHIP..... 33

Tkachenko V. V.
THE CHALLENGES OF GLOBALIZATION AND THEIR IMPACT ON LEGAL EDUCATION..... 40

CONSTITUTIONAL LAW

Kamardina Yu. V.
IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLES OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE CONDITIONS OF MUNICIPAL REFORM IN UKRAINE..... 45

Melenko O. V., Vdovichena L. I.
CONSTITUTIONAL ORDER IN UKRAINE: THEORETICAL JUSTIFICATION AND MEASUREMENT CRITERIA..... 51

Chaikovskyi O. I.
LEGAL PROTECTION OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO HOUSING..... 59

CIVIL LAW AND PROCESS

Kostiashkin I. O.
ON THE QUESTION OF THE GROUNDS FOR FAMILY RELATIONS IN LEGAL DOCTRINE..... 64

Tymoshenko O. A.
INADMISSIBILITY OF ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF CIVIL PROCEEDINGS OF UKRAINE..... 70

COMMERCIAL LAW AND PROCESS

Nikolenko L. M.
STANDARDS OF FAIR JUSTICE IN ECONOMIC COURTS IN CONDITIONS OF REFORM..... 76

Riabov D. S.
ON PROBLEMATIC ISSUES RELATED TO REIMBURSEMENT OF LEGAL EXPENSES FOR PROFESSIONAL LEGAL ASSISTANCE IN ECONOMIC PROCEEDINGS..... 81

Selivon A. M., Nykytchenko N. V.
THE RESPONSIBILITY FOR FAILURE TO NOTIFY THE COURT ABOUT THE IMPOSSIBILITY TO PRESENT EVIDENCE DEMANDED BY THE COURT, OR FAILURE TO SUBMIT SUCH EVIDENCE WHITHOUT A CLEAR REASON..... 87

LABOR LAW

Pohorielova O. S.
ON THE QUESTION OF THE DISCOURSE ON ENSURING DECENT WORK IN THE DIMENSION OF THE MODERN DOCTRINE OF LABOR LAW OF UKRAINE..... 94

ENVIRONMENTAL LAW

Chumachenko I. Ye.
FEATURES OF THE LEGAL REGIME OF WATER FACILITIES USED
FOR THE NEEDS OF HYDRO POWER.....103

ADMINISTRATIVE AND FINANCIAL LAW

Bilous-Osin T. I.
SCIENTIFIC ACTIVITY AS AN OBJECT OF PUBLIC ADMINISTRATION.....109

Dzhafarova M. V.
LEGAL REGULATION OF PARTICIPATION IN THE COURT PROCEDURE OF BODIES
AND PERSONS GRANTED BY LAW TO APPEAL TO THE ADMINISTRATIVE COURT
IN THE INTERESTS OF OTHERS BODIES.....115

Zvirko O. Ye., Osipova O. O.
DOCTRINAL ASPECTS OF OPTIMIZATION OF ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS OF UKRAINE.....120

Kadykalo O. I.
PECULIARITIES OF REGULATORY AND LEGAL PROVISION OF SOCIAL PROTECTION
OF CERTAIN LAYERS OF THE POPULATION IN UKRAINE.....126

Kostenko O. V.
DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF LAW IN THE FIELD OF INTERNET
OF THINGS (IOT) AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....130

Kuznietsov S. S.
UKRAINE – A MARITIME STATE: A CONCEPT OF LEGAL PERSONHOOD
IN THE CONTEXT OF LEGAL (MARITIME) DOCTRINE.....137

Stryzhak Ye. Yu.
SPECIFIC FEATURES OF AMALGAMATED TERRITORIAL COMMUNITY
AS A SUBJECT OF FISCAL LEGAL RELATIONS.....144

Cherniavska O. M.
METHODS OF PROVING EVIDENCE IN CASES OF VIOLATION OF CUSTOMS RULES.....150

Kolpakov V. K., Sharaia A. A., Halitsyna N. V.
PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE PROCEDURAL LAW, TAKING INTO ACCOUNT
THE PROVISIONS OF THE DRAFT LAW "ON ADMINISTRATIVE PROCEDURE".....154

CRIMINAL LAW AND PROCESS

Vedernikova A. O.
CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF TYPES OF BULLYING
IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS.....159

Pylypenko D. O.
ON THE QUESTION OF THE DEFINITION AND ESSENCE OF THE PRINCIPLES
OF CRIMINAL EXECUTIVE LAW.....167

Sevruk V. H.
INTERACTION OF THE BODIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE WITH THE MASS MEDIA,
THE PUBLIC, STATE BODIES AND NON-GOVERNMENTAL STRUCTURES IN COUNTERACTING
CRIMES COMMITTED BY ORGANIZED GROUPS AND CRIMINAL ORGANIZATIONS FORMED
ON AN ETHNIC BASIS.....173

Tsybulnyk H. I.
THE ROLE OF THE PROSECUTOR DURING SPECIAL COURT PROCEEDINGS IN ABSENTIA.....178

INTERNATIONAL LAW AND EUROPEAN UNION LAW

Vedkal V. A.
JURISDICTION OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT.....183

Kostiuchenko Ya. M.
THE EXPERIENCE OF LEGAL REGULATION OF THE DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY
ON THE EXAMPLE OF THE LEADING COUNTRIES OF THE WORLD.....189

НОТАТКИ

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Науковий збірник

Випуск 3

Коректура – Н.В. Пирог, Н.С. Ігнатова

Комп'ютерна верстка – С.Ю. Калабухова

Формат 60×84/8.
Обл.-вид. арк. 20,87, ум. друк. арк. 23,25.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Наклад 300 примірників. Замовлення № 0921/324.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.